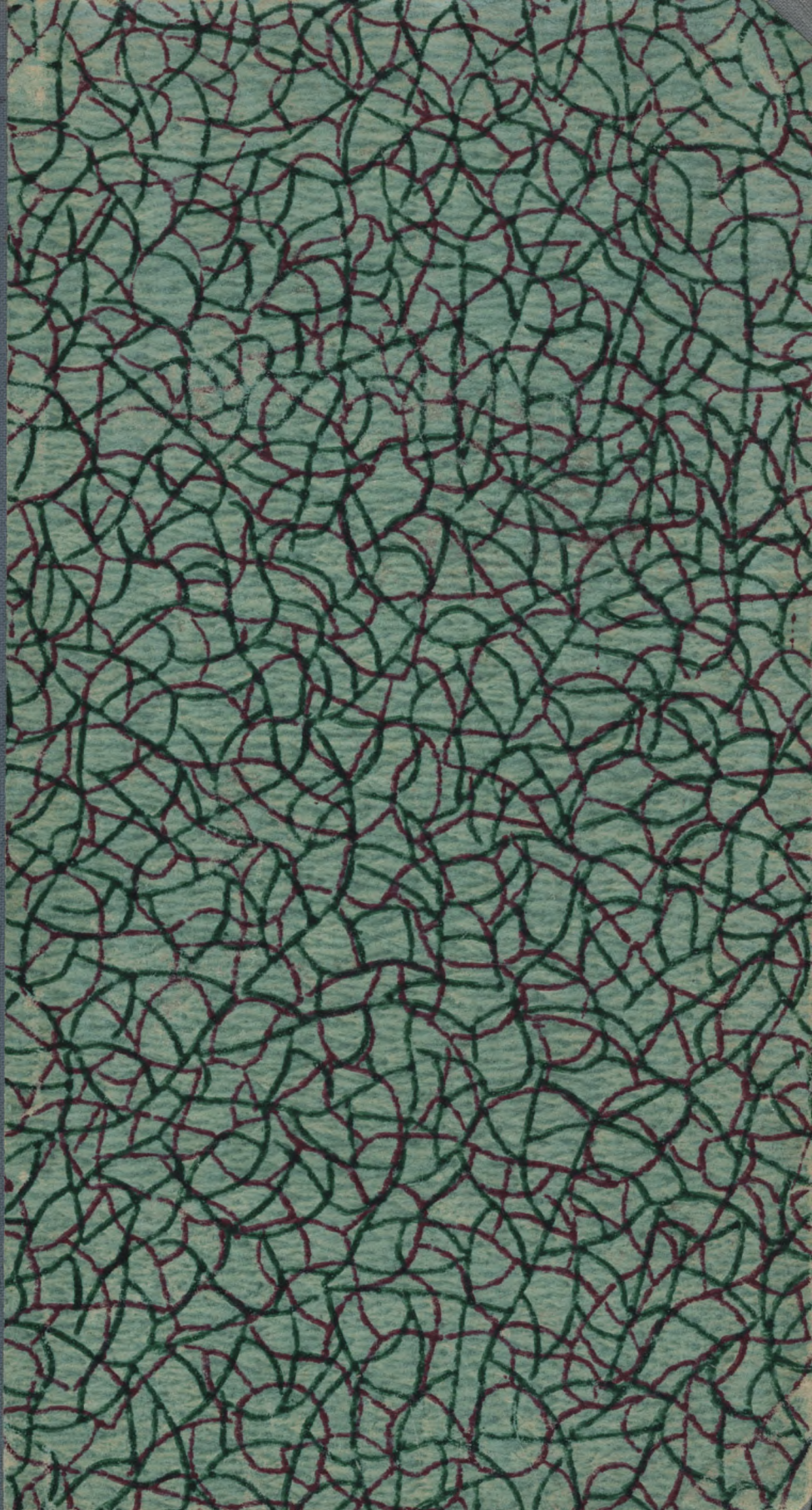

1903

434.5

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der
Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. [Перети,
Кон. Михальчук.

Книга V.

КИЇВ.—1909.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

Славній Памяти

Миколі Тоголя

в сотні роковини його уродин.

М. Гоголь і сучасна українська суспільність.

Студія Олександра Грушевського.

Літературну діяльність Гоголя дуже часто поділяють в загальному огляді на дві частини. В одній—„Вечера на хуторі близь Диканьки“ та „Тарасъ Бульба“, в другій—„Ревизоръ“ і „Мертвыя Души“.

В основі цього поділу лежить передо всім ріжниця тем. Роскішна українська природа, мальовниче українське село, повний поезії селянський побут, пісні і забави молодіжи, спомини минулих часів в романтичному слові—се все в українських оповіданнях Гоголя. Натомість пізнійше бачимо—сумна північна природа, канцелярії і Невський проспект, провінціальний побут, Чікіов та Сквознік-Дмухановський...

Ясний, спокійний, безжурний юмор українських повістей, де-не-де лише злегка притрушений сумними вражіннями, як в кінці повісти „Сорочинская ярмарка“,—юмор сей відступає потім перед гірким почуттем сучасної Гоголю дійсности.

Від яскравих українських краєвидів перейшов поет до інших малюнків, заглянув в глиб суспільного життя, заглянув—і не міг відійти. Нові вражіння цілком захопили його, пригнітили його, зломили... поет не міг визволитись з під впливу сих злих чар...

Часто зустрічаємо ми таку ефектовну антитезу. Ефектна і приваблива вона. Зазначає зміну тем, зміну настроїв, зміну освітлення. Але робить одну важку помилку в роз'ясненню психології письменника. Гоголь під вражінням споминів

дитинних років писав свої українські оповідання, а потім, залишивши їх під впливом нових змінених вражіннь, взяв ся за теми з російського життя.

Не зовсім се так. Два цікли тем—українських і російських—не були однакові для поета. В своїх українських оповіданнях Гоголь не тільки талановитий письменник, przypadково вирісший серед українських умов життя і через те почавший пробувати свої сили на знайомім матеріалі, ні, се український письменник, Українець з походження, з українськими симпатіями.

Українські симпатії... Любов до рідного краю, рідної природи, рідної околиці; народня мова, народні споконвічні звичаї, пісні та забави, спомини давніх героїчних часів... Глибоко западало се в душу Українця, незмінно, назавше...

Глибоко запало се все і в душу Гоголя. На чужині, далеко, віджили всі сі забуті вражіння давніх минулих часів, віджили, набули сили й краси.

Була в тім певна психологічна залежність, певна пропорціональність. Почуваючи себе покинутим, самотнім, безпомічним на чужині, в Петербурзі, Гоголь тим охотнійше линув гадкою на рідну Україну, шукаючи там відпочинку та відради; чим більше непривітною та сірою здавалась йому північна природа, тим яскравійше вставала в уяві чарівна українська околиця; чим більше непривітним та однамітним здавав ся йому цілий уклад петербурського життя, тим яснійше радував український побут, переняті глибоким почуттем пісні та сумні думи, повні відгуків минулого життя...

Дійсно сей контраст був дуже різкий: дійсність та спомини так далеко розходили ся між собою. І коли ми читаємо тепер чудові описи української природи в оповіданнях „Майская ночь“ або „Сорочинская ярмарка“, ми згадуємо мимоволі нарікання Гоголя на петербурську весну:

„Приходъ весны въ нашу пыльную столицу, которая „вовсе не похожа на весну, заставляетъ меня съ сожалѣніемъ вспомнить о нашей малороссійской веснѣ. 22/5. 1829 I, 123.

„Все почти вспоминаю за каждымъ разомъ деревню. „Воздуху здѣсь нѣтъ настояще деревенскаго; весны совсѣмъ „нельзя замѣтить; самыя растенія утратили здѣсь свой за-

„пахъ, какъ пересаженныя насильственнымъ рукою на неродную имъ почву; все лѣто и весна продолжаютъ здѣсь только три мѣсяца; остальными девятью мѣсяцами управляютъ здѣсь деспотически зима и осень... 3/6. 1830. I, 159.

„Май у насъ самый дрянной: дожди и снѣгъ безпрестанные, и я не рѣшаюсь долго выѣзжать на дачу...“ 12/5. 1832. I. 215.

Зовсім не те на ріднім далекім півдні: Гоголь з заздрістю думає, хто з його знайомих їде на Україну та буде відпочивати там серед розкішної природи.

„И такъ вы поймаете еще въ Малороссіи осень, благоухающую, славную осень, съ своимъ свѣжимъ, неподдѣльнымъ букетомъ. Счастливы вы: а я живу здѣсь и не чувствую лѣта. Душно, а нѣтъ его. Совершенная баня... I. 254.

„Напиши, въ какомъ состояніи у васъ весна. Жажду, жажду весны! Чувствуешь ли ты свое счастье? знаешь ли ты его? Ты, свидѣтель ея рожденія, вливаешь ее, дышишь ею—и послѣ этого ты еще смѣешь говорить, что не съ кѣмъ тебѣ перевести душу... Да дай мнѣ ее одну, одну, и никого больше я не желаю видѣть... I. 341 ¹⁾.

З тим же почуттем згадує Гоголь українську природу і в інших місцях ²⁾.

І в цих листах Гоголя з Петербургу, в цих листах, де нудьга від північної природи сполучаєть ся з мріями про Україну, ми відчуваємо ту ж саму любов, ту ж саму чутливість до рідної природи, які бачимо в українських повістях Гоголя.

¹⁾ „Ты меня ужасно ошеломилъ извѣстіемъ, что у васъ снѣгъ таетъ и пахнетъ весною. Что это такое весна? Я ее не знаю, я ее не помню, я позабылъ совершенно, видѣлъ ли ее когда-нибудь. Это должно быть что-то такое дѣвственное, неизъяснимо утомительное, элизіумъ. „Счастливецъ!“ повторилъ я нѣсколько разъ, когда прочелъ твое письмо. Чего бы я не далъ, чтобы встрѣтить, обнять, поглотить въ себя весну“... I. 242.

²⁾ „Ваше поздравленіе меня съ небомъ Украйны и яркими лучами солнца пришлось очень кстати: весь августъ здѣсь былъ прелюбезенъ, начало сентября похоже на лѣто. Я въ полномъ удовольствіи. Можетъ быть, нѣтъ въ мірѣ другого влюбленнаго съ такимъ изступленіемъ въ природу, какъ я. Я боюсь выпустить ее на минуту, ловлю всѣ движенія ея и, чѣмъ далѣе, тѣмъ болѣе открываю въ ней неуволимыхъ прелестей“. I. 223.

Різкий контраст між петербурською дійсністю та українськими споминами міг загострити чутливість, міг поглибити почуттє, міг надати яскраві фарби споминам. Здалека, з чужини рвав ся до рідної країни і нудьговав за нею. Але не се викликало такі почуття, і ранійше вони були, тільки прибрали тепер блискучі вислови—і любов до рідної природи, рідного побуту, рідної старовини.

Більш блискучі прояви почуття заслонюють від нашої уваги інші, непомітні.

Так завше буває з великим поетом та його сучасниками. Інші не вміли дати своїм почуттям такі блискучі, яскраві вислови і нам здаєть ся, що вони зовсім того не почували, не переживали.

Але розглядаючись ближче в їх спадщині, в їх творах та їх листованню, можна легко переконатись в иншому. І вони переживали, і вони тако ж се почували.

Сі почуття—любов до рідної природи, рідного побуту, рідної старовини—всі сі почуття мала в душі вся сучасна Гоголю українська інтелігенція. Гоголь більш яскраво висловив сі завітні почуття.

Не оден Гоголь порывав ся серцем на рідну Україну з „постилої Московщини“. Не оден лише Шевченко згадував в Петербурзі рідну Україну—

„там широко, там весело
від краю до краю“.

Ось, наприклад, Гребінка. Згадує він в Петербурзі в російських віршах „красавицу, чудесную дѣву Україну“, згадує минулі часи, рветь ся серцем на рідну Україну. Яким палким почуттем до рідної української природи перейнята відома передмова до альманаху „Ластівка“: „так тобі легко дихать, так весело...“

Маркевич в передмові до своїх українських мелодій, написаних на етнографічні та історичні теми, наводить цілий дітирамб українській природі ¹⁾ і потім знов повторює його на перших сторінках своєї праці—„Історія Малоросії“.

Багато ще можна було навести прикладів, але згадаю ще тільки одну постать. Се Бодянський, вчений славіст, відо-

¹⁾ „Украинскія мелодіи“. Спб. 1832. ст. V—VIII.

мий спеціаліст і професор, котрого оден з сучасників характеризував, що він

„сѣ кирилицей вѣнчался, онѣ глаголицѣ сродни“, — і Бодянський сей так само до кінця життя заховав гарячу любов до рідної природи, якій присвятив кілька палких виразів в одній з ранніх своїх статей. Зробивши деякі уваги про нові оповідання Квітки, Бодянський висловлює надію, що в дальших творах письменника—

„все будетъ стройно, гладко, естественно, изящно, какъ изящна природа Украйны, какъ ея народность, какъ сама „Украйна въ цѣломъ и въ особенностяхъ, гдѣ нѣтъ шагу безъ „памятника, времени безъ событій, мѣста безъ картины, живого существа безъ рѣзко проведенной черты на его обликѣ, „характеристическаго отличія въ своихъ помыслахъ, желанійхъ и поступкахъ; гдѣ вы утонете въ мѣрѣ музыкальныхъ „звуконъ, національныхъ напѣвовъ, національной поэзіи на „языкѣ благозвучномъ, мелодическомъ, которая очаруетъ, „заколдуетъ васъ, наполнитъ сладкимъ забвеніемъ ваше „сердце, пробудитъ въ головѣ вашей свѣтлыя думы, быстро „перенесетъ въ завѣтное прошлое съ его живо говорящими „образами...“¹⁾

Подібним чином в українській передмові до своїх казок в формі більше наївній, відповідно до загального тону тієї книжечки, Бодянський так висловлює свої почуття „або хіба таки ми не хороше живем? А де лишень знайдеш „ти такі розмаїтні пісні, що тільки зачнеш, так серце тобі „ходором і заходить, затліє, замліє, серденька просить?... я „вже мовчу про нашу землю, про наші поля, сади, луги, „степи, річки, про наше збіжжя...“²⁾.

З сих прикладів легко бачити, що палка любов до рідного краю, рідної природи становить важну рису в індивідуальності Українця і почуття та настрої Гоголя поділяли сучасні йому українські інтелігенти. Через те, коли північні читачі-Росіяне зачитували ся українськими повістями Гоголя, упиваючись пишною красою далекої України та переносячись гадкою в сю чарівну країну, Українці знаходили в описах Гоголя своє рідне, близьке, тільки змальоване великим арти-

1) „Ученыя записки Московск. Ун.“, 1834, VI. 287—313.

2) „Наскы українскы казкы“, р. 1835.

стом, відчували те ж чуле відношення до рідного краю, рідної природи.

Велике значінне надає Гоголь в своїх українських оповіданнях етнографічному елементу. На ґрунті народніх переказів збудовано цілі повісти, як, наприклад, „Вій“. З народніх переказів узято окремі складові частини, як участь панночки в повісти „Майская ночь“ або червона свитка в повісти—„Сорочинская ярмарка“. Етнографічні деталі усюди роскидано щедрою рукою, як уривки пісень, фантастичні постаті русалок, колядування або забави сільської молодіжи. Ми знаємо з листів, що Гоголь дуже дбав про те, щоб бути завсїгди вірним українському побуту в сих своїх етнографічних епізодах. Він просить прислати йому пісні та перекази, описи одіжи або описи забав, він дякує за присилку етнографічних матеріялів і знов заохочує сестер збирати та присилати ще і ще. І ми бачимо з листів та з оброблення сих етнографічних матеріялів в повістях Гоголя, що в сїм для Гоголя не тільки питання літературної техніки, але що він дійсно захоплювався, кохався в деталях українського селянського побуту.

Се мало свої психологічні умови. Разом з мовою етнографічний побут становлять обидва яскраві і всім зрозумілі прикмети національної індивідуальности. Через те, коли українська інтелігенція слїдком за західно-європейською підпала впливу етнографічного захоплення, велику цїкавість став викликати побут українського народу. Прозаїки та поети надають тепер велике значінне етнографічним темам та етнографічним деталям і старанно їх розробляють. Нагадати лише детальні описи весїлля—у кожного письменника розуміється з своїми відмінами—у Квітки в „Марусі“, у Макаровського—„Наталя“, у Олександрова—„Вовкулака“... Квітка, наприклад, дуже детально списує сцену сватання і повно наводить „законні річі“ сватів. В сих справах Гоголь був більше обережний і не давав зайвого в своїх етнографічних вставках, щоб не шкодити цїлості артистичного виконання.

Метлинський дуже добре висловив сї почуття тодішньої української інтелігенції, сю чутливу обережність до рідної етнографічної старовини. Встаючи з могил, козаки дивуються з своїх потомків,

„що чуприни вражі діти відцурались“;

в иншій місці письменник дає пораду землякам триматись свого:

„ой, не лїзь, дядьку, в панські хороми:
там не чувати дідівської мови“;

далі він удаєть ся до чужих з проханням:

„тільки не внось свого, гостю, звичаю:
батько казав, що як свій віддамо,
ми і дітки наші пропадемо“;

і нарешті сумні докори зраднику, який покине рідну віру,
рідну мову, рідні звичаї—

„хто тебе, родино, рідний зневажає,
хай той на чужині серця не має,
та щоб до кого в горі притулити ся,
та щоб було з ким горем поділити ся!
хто свою віру, хто край свій покине,
хай той без роду на чужині згине,
згасне його око, душа почорніє,
замре його голос, серце зотліє“.

Щоб відчути увесь трагізм сього настрою, треба пам'ятати, що Метлинський та його сучасники інтелігенти-українці були свідками важкого руйнуючого впливу нових умов життя. На їх очах відходила в минуле давня Україна, на їх очах відрекали від старосвітських давніх звичаїв, пісень, одіжи, щоб перейняти нове. Життя не виробило поки що нових форм національного розвитку і через те зрада народньому давньому побуту, сій яскравій ознаці національної індивідуальності, здавалась невіджалованою ніколи втратою. Були також сумніви і непевність що до будучини української мови: були, справді, реальні надії на блискучий розвій української літератури, але чи встигне українська мова остільки зміцнитись, поширитись, щоб витримати конкуренцію з мовою державною, офіційною? Се також наганяло сумніви і непевність.

Хоробливо-чулий, мелянхолічний Метлинський дуже гостро відчував сю зраду давнім предківським звичаям. Гоголь не дивить ся так трагічно, але й він також не раз згадує про сю зміну, беручи її, по своєму звичаю, з боку юмористичного. Він глузуючи згадує, наприклад, про тих селян, що кидають давні звичаї та пнуть ся в пани.

Не тільки в сїм сумнім сяєві близького винищення приваблювала і чарувала народня українська творчість. Звертала увагу, викликала симпатії і сама по собі. Стільки було глибокої захоплюючої поезії в сих казках, легендах, повірях та

обрядах. І українська інтелігенція глибоко се відчувала. Не було ще великого запасу друкованих матеріалів і кожний етнограф стояв в тіснім звязку з живою дійсністю. Він сам мусів збирати свій матеріал, записуючи його з уст народу, переходячи з села в село та розпитуючись у селян. Таким чином велике значінне мали сі безпосередні вражіння, казка або пісня не була чимсь відокремленим, а зливалась в уяві разом з малюнками життя й природи. І тепер, десятки років пізнійше, перечитуючи старі етнографічні статі, відчуваємо, що ті давні етнографи-ділетанти писали під свіжим вражінням селянського суцільного, не зіпсованого ще побуту і живо відчували дійсну поезію народньої творчості, хоч і не завжди вміли се досить ясно висловити.

Ось приклад тих безпосередніх вражінь.

„Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, когда „малороссіане по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней, собравшись во множествѣ и сидя на пригоркѣ въ кружокъ, поютъ „свои заунывные пѣсни? Тогда эхо, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ полей и отъ лѣсовъ къ чувствительному сердцу самыя трогательныя тony...“ ¹⁾

„Ахъ, прислушайтесь къ весеннимъ пѣснямъ малороссійскихъ селянокъ! Сама любовь вдохнула имъ сіи прекрасныя пѣсни, сама любовь настраиваетъ ихъ нѣжный и чувствительный голосъ!... Какая величественная простота въ выраженіяхъ и въ самихъ чувствахъ! Какое близкое и живое „изображеніе“ природы! Кажется, сочинители сихъ пѣсень „пѣли онныя не устами, а сердцемъ!...“ ²⁾

Під сими реторичними висловами в душі тодішньої сентиментальної течії чутливий читач легко пізнає відгомін безпосереднього захоплення народніми піснями.

Дякуючи сьому безпосередньому захопленню українською народньою творчістю, цілий побут обгортається серпанком поезії. Ось, наприклад, Маркевич:

„Въ Малороссіи все оживлено, все имѣетъ даръ слова. „Въ древнемъ дубѣ таится существо неземное; въ оставленномъ домѣ есть еще жители, хотя и невидимые; рѣка есть „обитель существъ прелестнѣйшихъ; воронъ, филинъ пред-

¹⁾ Павловскій, Грамматика малороссійскаго нарѣчія. 1818.

²⁾ Кулжинскій, Малороссійская деревня. 1827.

„сказываютъ горести, кукушка пророчески исчисляетъ дни наши; овсянка, прилетая къ веснѣ, говоритъ жителю Мало-россій, что онъ долженъ бросить сани....

„Здѣсь все является въ блескѣ поэзіи. Змѣй, устремля глаза свои на солнце, питается лучами его. Волшебница снимаетъ звѣзды съ неба и прячетъ, какъ камни драгоценныя... Огненный змѣй влюбляется въ нашихъ красавиць и посѣщаетъ ихъ...“¹⁾

Подібним чином Куліш надає велике значіння сій поезії українського життя і чекає великих наслідків від впливів сієї поезії на російське життя—„было время, когда мы, малороссыяне, въ соприкосновеніяхъ съ русскими, могли бы, такъ сказать, напитать ихъ запахомъ своихъ степей, придать имъ богатства колорита своими народными красками, осіять ихъ блескомъ своей поэзіи...“²⁾. З цього бачимо, що не тільки етнографічний побут, але взагалі українське життя обгорнено серпанком поезії завдяки поетичному кольориту української народньої творчости.

Найбільше звертали уваги в українській народній творчости на народні пісні. Глибоко щира поезія пісень приваблювала і захоплювала. Етнограф відчував на перших вже кроках високу вартість їх і до кінця життя заховував ту ж глибоку симпатію.

Гоголь також щиро і глибоко любив українські пісні. сам збирав їх, записуючи з вуст народу або переписуючи від інших. Він вповні відчував поезію народніх пісень.

„Какъ бы я желалъ теперь быть съ вами и пересмотрѣть ихъ (пѣсни) вмѣстѣ при трепетной свѣчѣ между стѣнами, убитыми книгами и книжною пылью... Моя радость, жизнь моя, пѣсни! Какъ я васъ люблю... Я самъ теперь получилъ много новыхъ и какія есть между ними! прелесть!... I. 263.

„Гдѣ вы выкопали столько сокровищъ? Всѣ думы и особенно повѣсти бандуристовъ ослѣпительно хороши“... I. с. 279.

В душі Гоголя ніщо не могло захитати сю глибоку любов до рідної пісні, ніщо не могло зменшити його захоплен-

¹⁾ Украинския мелодіи. 1832.

²⁾ Лист до Юзефовича. 1844 р. „Кіев. Стар.“, 1899, II. 199.

ня. Вже задумуючи українську історію, Гоголь все ж таки не може визволитись з свого замилювання до пісень, не може вірно оцінити їх вартість, як джерело до історії, не може віднести до них вповні критично. Для нього пісні—найвірнійший відгук життя минулих часів.

„Что всё черствыя лѣтописи, въ которыхъ я теперь роюсь, предъ этими звонкими, живыми лѣтописями...

„Вы не можете представить, какъ мнѣ помогаютъ въ исторіи пѣсни. Даже не историческія, даже похабныя: онѣ все даютъ по новой чертѣ въ мою исторію, все разоблачаютъ яснѣе и яснѣе, увы! прошедшую жизнь и увы! прошедшихъ людей...

„Каждый звукъ пѣсни мнѣ говоритъ живѣе о прошедшемъ, нежели наши вялыя и короткія лѣтописи, если можно назвать лѣтописями не современныя записки, но позднія выписки... Если бы нашъ край не имѣлъ такого богатства пѣсенъ, я бы никогда не писалъ исторіи его, потому что я не постигнулъ бы и не имѣлъ понятія о прошедшемъ или исторія моя была бы совершенно не то, что я думаю съ нею сдѣлать теперь“... І. 279.

Гоголь та його сучасники дійсно могли дякувати українським пісням. Так багато вплинули пісні на генезу романтичної оцінки минулих часів українського життя, збудили настрій, дали готові поетичні постати, фарби, вислови...

„Малороссійская исторія моя чрезвычайно бѣшенна, да иначе, впрочемъ, и быть ей нельзя... І. 273. Народъ, котораго вся жизнь состояла изъ движеній, котораго невольно (если бы онъ даже былъ совершенно недѣятеленъ отъ природы) сосѣди, положеніе земли, опасность бытія—выводили на дѣло и подвиги“... І. 277.

Гоголь характеризує тут свою задуману працю, але разом з тим висловлює погляд на загальні прикмети історії українського народу.

Історія українського народу незвичайна, без паралель та аналогій в життю інших народів. Бурхлива, повна напруження, геройських подій та глибокого трагізму.

Сей погляд дає себе почувати в історичних повістях і в статі: „О малороссійскихъ пѣсняхъ“, в листах і в конспекті „О составленіи Малороссіи“.

Але сей погляд не тільки висловлював Гоголь, висловлювали його і сучасники Гоголя, письменники і етнографи.

Уміркований Максимович так загально характеризує українське минуле: „Возникшая подобно кометѣ Малороссія „долго тревожила своихъ сосѣдей, долго перепадала съ одной „стороны на другую и была только обуреваема бѣдствіями „и безпокойствами, которыя не дали развиться духу народ- „ному и произвели только внутреннее волненіе. Массу ея „составили не одни племена славянскія, но и другіе евро- „пейцы, а еще болѣе, кажется, азіатцы. Недовольство и от- „части угнетеніе свели ихъ въ одно мѣсто; а желаніе хотя „скудной независимости, мстительная жажда набѣговъ и „какое-то рыцарство сдружили ихъ“ ¹⁾. Окрім сього треба мати на увазі провідні гадки цілої статі, дуже добре витримані протягом цілого викладу, хоч вони не знайшли стислого вислову в однім місці.

Більш захоплений Бодянський яснійше висловив сю оцінку минулих часів. Взяти такі вирази про козацтво: „вся бездонность, вся мощь ихъ воли“, „широкая, безграничная козацкая или рыцарская воля“, „исполинская козацкая воля“. Або таку характеристику: „такая жизнь народа, всею душою „своею привязавшагося пламенно, бѣшенно къ воинской сла- „вѣ, и чѣмъ долѣе упивавшагося ею, тѣмъ болѣе жаждавша- „го, народа, у котораго желѣзная славянская мощь достигла „вышей степени разгара, своего зенита, безъ всякой посто- „ронней помощи и сотрудничества, но при лично-собствен- „ныхъ силахъ, такая огненная жизнь...“ ²⁾.

Долучити до того ще сі рядки Срезневского: „Быть, „нравы, обычаи, подвиги этого народа воиновъ, который „своею храбростію и смѣлостію, своимъ вліяніемъ на весь „юго-востокъ Европы и даже Малую Азію, особенно въ XVII „столѣтїи, своимъ страннымъ составомъ и образомъ жизни „и характеромъ будучи отличенъ отъ всего, его окружа- „шаго, заслужилъ мѣсто въ памяти потомства“. В иншім місці читаємо, що в піснях запорозьських „все дико... все порывисто... все бурно...“ ³⁾.

1) „Малороссійскія пѣсни“, 1827, передмова.

2) „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“. 1837.

3) „Запорожская старина“. I. 1833, передмова.

З сих уривків легко побачити, що романтичні погляди Гоголя на українську історію не стояли самотньо, але вони знаходили відгомін в тодішній українській інтелігенції і впливали на тодішній світогляд українського суспільства.

Цікаво зауважити, що всі наведені нами уривки взято з книжок етнографічного змісту. Отже сї романтичні погляди на минуле склали ся під певним впливом українських історичних пісень. Так само як і в Гоголя.

Так само як у Гоголя, в основі глибоке захоплення народніми піснями. Як відомо, Гоголь дуже хотів, щоб Максимович в своїй передмові до нового видання збірника українських пісень згадав був про статтю його: „О малороссійскихъ пѣсняхъ“ (I). Дійсно Максимович закінчує свою пізнішу передмову відомими словами Гоголя: „Камень съ краснорѣчивымъ рельефомъ, съ историческою надписью—ничто противъ этой живой, говорящей, звучащей о прошедшемъ лѣтописи. Въ этомъ отношеніи пѣсни для Малороссіи—все: „и поэзія, и исторія, и отцовская могила...“ Але Максимович вибрав сї слова для закінчення своєї передмови без поради Гоголя: сї слова вповні відповідали настрою Максимовича, його глибокому захопленню народніми піснями. І вчений знавець народньої літератури міг свободно підписатись під сими словами Гоголя.

На сій заяві Гоголя могли зійтись усі тодішні українські інтелігенти.

І великий поет, що бачив в українській народній пісні символ національного відродження—

„Наша дума, наша пісня
не вмере, не загине:
от де, люде, наша слава,
слава України!“

І письменник Гребінка, що згадував в Петербурзі рідні пісні—

„какъ тяжкіе вздохи печали глубокой,
какъ матери вопли надъ гробомъ дѣтей,
мнѣ въ душу запали далеко, далеко,
Украины пѣсни моей“.

І славіст Бодянський, який дав таке почесне місце українським пісням в своїй розвідці—„Про народню поезію славянських племен“.

І етнограф Метлинський, що в передмові до свого збірника поезій: „Думки і пісні“ присвятив українським пісням цілий уступ, повний палкого захоплення.

І Максимович, і Костомаров і Куліш—всі вони вповні б згодились з думками Гоголя про українську народню поезію. Великий письменник тільки висловив в яскравій формі те, що почували і висловлювали українські інтелігенти, його сучасники.

Таким чином ми переглянули, як відносив ся Гоголь до рідної природи, етнографічного побуту, рідної народньої пісні, рідної старовини. Разом з тим навели ми уривки з літературних і наукових творів, які свідчать, що думки Гоголя поділяла і вся сучасна українська інтелігенція. Наведені ймення всі належать до 30-их та 40-их років, се б то доби Гоголя. Ми беремо лише сю дату з огляду на українські повісти Гоголя, але, розумієть ся, сі почуття—любов до рідного краю, етнографічного побуту та народніх пісень—переходять і далі від батьків до дітей і становлять важні та впливові елементи в національнім світогляді української інтелігенції слідуючих десятиліть.

З другого боку і в Гоголя сі почуття не були тимчасовим лише з'явищем, прикметою одної початкової частини його літературної діяльності, прикметою, що потім зникає і не дає себе почувати більше.

Зовсім ні. Гоголь висловив сі свої почуття в українських повістях, де для того було як раз місце, але самі почуття заховує на далі. Се була поетична вірність старим почуттям, навіть в пізнійші роки. Проходить час, змінюють ся вражіння, являють ся нові впливи, виникають нові теми вже з російського життя, але все ж такі лишають ся в душі Гоголя міцні українські вражіння, українські почуття. Ось він радить Максимовичу разом у двох переселити ся в Київ: „туда, туди! „въ древній, въ прекрасный Кіевъ! Онъ нашъ, онъ не ихъ—„не правда ли? тамъ или около него дѣялись дѣла старины „нашей“ (I. 268). Таким же чином Україна для Гоголя—„наша бѣдная, единственная Украина“. Він противставляє Україну та північ та радить Максимовичу покинуть „Кацапію“ та „эту старую толстую бабу Москву“. І в відомім листі до

Смірнові так висловлює свою думку: „скажу вамъ, что я „самъ не знаю, какова у меня душа, хохладкая или русская? „Знаю только, что никакъ бы не далъ преимущества ни мало- „россіянину передъ русскимъ, ни русскому передъ малорос- „сіяниномъ“.

Глибокі, міцні були в душі Гоголя українські симпатії, незмінними лишилися вони в різних обставинах життя, через те такі чарівні вийшли малюнки українського життя свого-часного і давнього. Сі малюнки зробили велике вражіння на сучасників. Нагадаю для прикладу, що Куліш і Костомаров однаково ведуть початок свого свідомого відношення до народньої творчості від збірника пісень Максимовича та українських повістей Гоголя. Я наведу уривок з споминів Костомарова. „Въ это время мнѣ, уже прежде читавшему „Гоголя, попались „Вечера на хуторѣ близъ Диканьки“ и „Тарасъ Бульба“. Это было чуть ли не первое пробужденіе того „чувства къ Малороссіи, которое дало совершенно новое на- „правление моей дѣятельности. Я читалъ Гоголя съ увлече- „ніемъ, перечитывалъ и начитаться не могъ. Какъ это все „такъ близко кругомъ меня и я ничего этого не видѣлъ, не „знаю!—думалось мнѣ. Нужно изучить это хорошенько!“¹⁾. Куліш так висловлюєть ся в однім листі з тієї доби: „Гоголь „больше теперь вчитался въ малороссійскую старину, глубже „вглядѣлся въ душу южноруссовъ и выразилъ въ Тарасѣ „Бульбѣ многія новыя черты народнаго характера, быта и „военныхъ привычекъ козацкихъ“²⁾. Історичні повісті Гоголя разом з романами Вальтер-Скотта глибоко вплинули на істо-ричні оповідання Куліша.

Критики та історики не раз зостановлялись над Тарасом Бульбою, стежили його генезу та процес розроблення і зауважили разом з тим, що Гоголь уживав тих само джерел і надав минулому те ж загальне освітлення, яке надавали і його сучасники. І в сім освітленню і в сих джерелах є де що хибне, але цікаво, що і тут письменник робив в напрямі тодішніх поглядів і настроїв української інтелігенції.

І тепер, святкуючи пам'ять великого письменника, ми мусимо пам'ятати, що він завсѣди був вірний син України і

1) „Русская Мысль“. 1885. V. 202.

2) „Кіев. Стар.“ 1899. II. 188. (з 1843 р.).

хоч лише в першій половині своєї літературної діяльності — в українських повістях малював українське життя свого часу і минуле, але не тоді лише почував себе Українцем. Він не стояв самотньо з своїми українськими враженнями і почуттями. Його гаряча любов до рідного краю, до рідної природи, рідної пісні була зрозуміла і близька його сучасникам, бо й вони також носили сю любов в своїй душі. Він висловив їх завітні почуття.

Як і вони, черпав Гоголь з народніх переказів і пісень живу пам'ять про рідну старовину; як і вони, з щирою і глибокою любов'ю поринав він в рідне минуле, вириваючи тини булих часів. В романтичній сяєві вставали вже перед сучасними етнографами і вченими козацтво і Січ, але неясні були сі постаті. І великий поет доткнув ся їх, могутний і натхнений, і далекий, напів реальний, напів-епічний Тарас Бульба з синами став ясний та близький, такий же близький, як Оксана і коваль Вакула, колядування парубків та дівчат в ніч під Різдво, або забави русалок над тихим ставом в яскраву майську нічь...

НЕДУГА ГОГОЛЯ.

Подав Д-р П. Петровський.

Що Гоголь в останні часи свого життя був психічно ненормальним, се признаєть ся загально відомим фактом; сею хворобою і критики, і друзі, і біографи Гоголя з'ясовують ту перемену, той занепад творчости, яка теж є загально признаним фактом. Але коли ми звернемось до питання, на яку власне хворобу слабував Гоголь, то не тільки не знайдемо задовольняючої відповіді, але навіть ніякої.

Навіть смертельна його хвороба, коли його доглядали найкращі лікарі Москви (Іноземцев, Овер), була нез'ясованою і для лікаря Тарасенкова, що спеціально займавсь сим питанням.

Те, що хвороба Гоголя з погляду біографів та критиків витворила перелом його творчости, і те, що її не було з'ясовано, робить потрібною спробу розглянути питання про його хворобу можливо об'єктивно, чисто з медичного погляду. В російській літературі ми вже маємо про се дуже докладну і талановиту статтю відомого психіатра Баженова. Тут же мушу сказати, що для здійснення сеї мети є одна важна перешкода: у нас нема точного медичного опису становища Гоголя, який було-б зроблено за життя його (записки Тарасенкова не заповняють сеї прогалини), значить висновки свої можемо робити дуже обережно. Проте медичний висновок про стан психічного та нервного здоров'я людини, що давно вже вмерла, на підставі самого тільки письменого матеріалу, як відомо, цілком можливий, досить часто

вживається і в судовій практиці; а тут маємо надзвичайно багатий матеріал, в усякім разі, що до кількості.

Не можна встановити певно початку хвороби Гоголя. Шенрок вважає, що хвороба почала ся в 1840—1841 р. (в Римі слабував на малярію), а Куліш ще раніше,—в 1839 р., коли Гоголь скаржив ся на слабість в своїх листах Плетньову та иншим. Але в сей час Гоголь працював ще над першим томом „Мертвих душ“, які було видано по двох роках, а тоді й казати ще не можна було про перелом його творчости.

Анненська схиляється до того, що початком хвороби треба вважати р. 1844, коли Гоголь курував ся у Франкфурті. Але й се навряд чи справедливо, бо Гоголь слабував й курував ся впродовж усього життя, починаючи з р. 1832.

Позаяк головною проявою хвороби його звикли вважати сумний настрій, і саму хворобу звуть меланхолією, то можна б вважати за період хвороби той час, коли сей сумний настрій цілком та рішуче опанував душу Гоголеву. Проте такого періоду в житті Гоголя не було зовсім: ще за місяць перед смертю Гоголь був веселий та жизнерадісний.

Р. 1849 працював він в Калузі та у себе в Василевці і був веселий та жвавий. А сумний настрій часами бував у Гоголя і змолоду.

Другою ознакою, зза якої вважали Гоголя психічно не нормальним, се його релігійність, або, як каже Шенрок, — містицизм. Але першу прояву Шенрок відносить ще до р. 1831, минаючи прояви його в дитинстві. Що ж до художньої творчости, занепад якої Аксаков приписував хворобі, то вона не зникала у Гоголя до самої смерти і навіть не можна казати про занепад її, згадуючи оповідання того ж таки Аксакова й Смирнової про читання уривків з другого тому „Мертвих душ“. А періоди часового занепаду творчости, періоди цілковитої художньої неплідности, якої до того не можна з'ясувати жадним способом, були у Гоголя й раніше і тяглись досить довго, напр., р. 1832, тоб то у період повного розвитку сил. Значить, хвороба Гоголя не мала певного, ясно-го початку. Хвороба сама не виявлялась якими небудь яскравими об'єктивними припадками, вона була якась непевна, та до того ж сучасники думали, що в значній мірі сам Гоголь прибільшив її. Аксаков так і не розібрав, чи був Гоголь „божевільний чи шахрай (плут), або те і друге разом“. Про-

являлась вона тяжкими почуттями фізичними та психічними. Якої небудь певної хвороби внутрішніх органів у Гоголя не було констатовано і здається для того не було підвалин. Найбільше скаржився Гоголь на свій шлунок, навіть казав, що він у нього перевернувся, проте мав дуже гарний апетит і міг з'їдати без поганих наслідків силу вареників, які звичайно важко переварити. Кидається у вічі в скаргах його невідповідність суб'єктивних переживань з ступенем хворобливого з'явища, як воно здається сторонній людині. Він пише про страждання, яких не можна витримати, а вказує на загальну слабкість та мерзлякуватість.

Р. 1832 думав, що прийшов йому кінець — „надзвичайно важке становище: трохи болить спина, та часом голова і груди“. Через те хіба нам не можна думати, що скарги його на душевні муки таки побільшено, — не в тому сенсі, що почував їх він менше, ніж пише, а в тому, що вони відповідають не такій тяжкій формі хвороби, яку можна припустити, вважаючи на скарги його. Головні скарги — на нудьгу, приступи страху, затриманість думки, якусь дерев'яність, нечутливість душі до зовнішніх вражень. Думка не діє, сам він працювати не може. В поступованні таке становище виявлялося мовчазливістю, байдужістю та деякою неухважливістю до того, що робиться навкруги.

Творчість художника у такий період справді падає, проте він не переставав працювати й тоді. Ясні, радісні враження, зустріч з дорогими особами проясняє пригнічене становище; і часом воно змінюється і на вибухи веселощів, на які тільки був здатен Гоголь. Ця зміна звичайно настає сама від себе, якось раптом, незалежно від обставин життя, тоді зникають фізичні й психічні страждання, настає підвищений настрій, чутливість все таки підвищена, але в супротивний бік, до приємних вражень і тут уже настає підвищена продуктивність як художника, так що навіть в періоди найтяжчого становища ми не маємо того глибокого пригнічення, яке буває при меланхолії, і хоч настрої Гоголя періодами міняються сам від себе, але він завжди остається доступним для зовнішніх вражень, як приємних так і неприємних.

Коли додамо, що на здоров'я Гоголя завжди впливали добре — перебування в рідних краях, подорожі, теплі краї, і що засоби лікування, які найкраще впливали на Гоголя, що він і сам визнає, були подорожі, купання в морі, холод-

ні ванни, то можемо не вагаючись встановити форму слабости Гоголя, остільки вона відповідає типовій неврастенії; характерна ся мерзлякуватість, або льокалізація болі в голові та спині; характерно почуте деревяности, нездатність керувати думками, почутте нудьги та страху, раптова зміна настроїв, характерне погіршення стану, коли Гоголь втомлявся, і поліпшення підчас подорожі; характерний теж добрий вплив морського купання і холодних ванн.

Все-ж таки душевний стан Гоголя остільки відрізняв ся від стану щоденних людей і від того, що називається нормою (і чого майже не стрічаємо в дійсних, особливо в російських інтелігентних кругах), що не тільки деякі сучасники Гоголя, а навіть і нам сучасний психіатр Баженов, що його статтю я споминав раніше, признає Гоголя душевно слабим і ставить діагноз його недуги яко періодичної меланхолії, лишивши в стороні, що тепер, хоч з часу, коли написано статтю Баженова, пройшло тільки 7 років, уже прийшло ся б перемінити його діагноз (може на періодичний психоз), остільки за останні часи перемінились погляди в психіатрії на природу душевних недугів, я мушу висловити, що з тим одним, щоб признати Гоголя за душевно слабого, не можу згодитись. То правда, що ми не маємо різкої грані, яка б відділяла душевні недуги від нервових, то правда, що як раз при близькій неврастенії, на яку хорував Гоголь, що грань майже неможливо установити, а що тут часами бувають випадки справжнього психозу, а се все таки в становищі Гоголя ми маємо безсумнівні прикмети, якими його недуга відзначається від душевної болісти.

Перше те, що його нудьга і туга, як би вона його не опанувала, не виключали приемних вражіннь, і вони були в силі розігнати ту тугу; навіть вони не виключали веселих і приемних ідей, бо, як сам Гоголь каже, його „Вечорі на хуторі“ написано їм в часи нудьги і туги. Друге, що душевна недуга завжди робить чоловіка нижчим у всіх духовних сферах, а Гоголь до останніх годин життя зоставав ся незвичайно вищим тих, що його оточували, і в сфері ума і особливо в сфері нравственного почуття, а оточували його люде високої інтелігентности й талану. Сам Баженов признає, що недуга Гоголя тяглась років 15—20, а за такі часи справжня душевна хвороба безпремінно повинна дати ознаки явного слабоумія.

Свій діагноз Баженов робить на підставі власних жалоб Гоголя ¹⁾, і тут, мені здаєть ся, робить помилку, бо як я уже вказував, жалоби Гоголя на його душевні страждання повинно вважати так-же прибільшеними, як і ті ж жалоби на страждання фізичні. Як на те ті листи, де Баженов наводить найяснійші вирази слабости Гоголя, відносять ся до років, коли Гоголь скінчив перший том „Мертвих Душ“.

От через се все я такої думки, що не можна згодитись з висновком статі Баженова, хоч і дуже докладної й талановитої.

Звернімось тепер до життя Гоголя від ранніх часів з погляду невропатолога: дитиною він був кволим, а ще важнійше — ненормально вражливим.

Єсть тільки два моменти в житті Гоголя, де можна б вважати його за душевно слабого: се подоріж в Любек і останні дні його життя; але й сі моменти, як дуже короткі, можна признати за довгий афект нудьги.

Ще дитиною чув він якісь голоси і се його дуже лякало, так само, як у останні місяці життя. В парубочому віці мав він усі риси неврастенічного характеру: боязкий, не-смілий, розгадливий, невстійний, вражливий і цілком захоплений вражіннями; він не випускав записної книжки з рук. Його охопила туга за рідною стороною, коли переїхав до Петербургу, хоч життя його уклало ся дуже добре. Приступи нудьги примушують його взятись за перо і так з'являються „Вечера на хуторі близъ Диканьки“.

Далі, перша його подоріж за кордон на гроші, які прислала мати, аби заплатити проценти,—вчинок без смыслу, без цілі.

Коли і є в житті Гоголя ненормальний вчинок, де можна казати про психічну хворобу, то се власно се подоріж. Тут ми бачимо не тільки не мотивований імпульсивний вчинок, ²⁾ але навіть де-яке затемнінне свідомости. Гоголь навіть мало памятає, що з ним було, не памятає певно, коли поїхав він, скільки часу їздив (писав потім, що їздив три дні, а Шенрок вираховує не менше місяця).

Вже з р. 1832 Гоголь почував ті фізичні страждання, на які потім скаржить ся, і які примушували його звер-

¹⁾ Взагалі він мало користуєть ся біографією Гоголя, а тільки його листами.

²⁾ Сам пише: „Я сѣлъ на корабль, не будучи въ силахъ противить- ся чувству, мнѣ самому непонятному.“

тати ся до лікарів. Разом з тим настав період, коли Гоголь цілий рік нічого не творив, нудив ся, хандрив.

З початку р. 1834 маємо недовгий період відбудження, а потім знову настає апатія. Праця ззамолоду стомила Гоголя дуже швидко, і се з'ясовуєть ся ліпше його відношенням до служби, лекціям, професури.

Втома сповадує пригнічений настрій, знуду, апатію, що було по виставі „Ревізора“ і підчас подорожі за кордон в 1836 р. після Аахена.

Ітак, ті самі прояви хвороби, за які в останні роки його вважали майже божевільним, проходять, як бачимо, через все Гоголеве життя.

Які ж причини хвороби Гоголя?

Вже початок хвороби в ранні роки відразу показує, що причину треба шукати в прирощенім успособленні, одідиченому від предків. І справді, у матері Гоголя бачимо ті самі прояви хвороби: непевність, підвишену чутливість, ненормальну побудливість, зміну апатії на підбудження. Сестра матері його, Катерина Івановна, визначалась своїми дивацтвами, так що її вважали майже що за божевільну.

На глибоку ненормальність нервово-психічної організації вказує крім того неповний розвиток полового інстинкту. Можна вважати, що у Гоголя не було полового потягу, навіть воно ніяк не виявляло ся в сфері чуття, відносини його до жіноцтва були тільки як брата та сина.

Розглядаючи ж обставини життя Гоголя, мусимо сказати, хоч се стоїть в суперечці з тим вражінням, яке можна дістати, читаючи листи його, можна сказати, що у всьому житті не було обставини, яка б сповадувала нервово-психічну хворобу.

Обставини життя складали ся для Гоголя, як хотів краще: яких небудь втрат та нещастя у його не було (крім смерти батька в дитячих роках), всі до нього відносились з повагою та любов'ю і одне тільки, що могло б побільшати його хворобу,— се часами надто велика праця і постійне незадоволення осягненими результатами; сі останні причини з роками справді побільшали, але треба прийняти до уваги, що мета, завдання, які він поставив собі, були далеко більші й важливіші всіх попередніх. Я дозволю собі сказати, що ми не маємо навіть права казати про занепад творчости Гоголя після виходу 1-го тому „Мертвих душ“; те, що більше не вийшло його белетристичних творів, не свідчить ні про

що. Згадайте, як довго працював Гоголь над своїми творами; перший том „Мертвих душ“ був готовий тільки за 7 років, а се ж був тільки ґанок до величезної будівлі. Другим частинам Гоголь надавав особливе значіння і через те праця сама по собі мусіла бути дуже важкою. І коли Гоголь вмер, не виконавши її, може був прибитий її тягарем, то й досі після нього не знайшлось нікого, хто б здолав виконати його мету, дати справедливий малюнок Росії, її гарних та світлих сил, і се в межах всеї її непоказности, не ухиляючись а ні на крок від правди.

Се завдання вийшло не по силах і всій художній літературі після Гоголя.

Мені остаєть ся ще сказати про смертельну слабість Гоголя, від чого він умер: я гадаю, що просто від голоду, виснаження сил, яке виникло через інтенсивність голодування по добрій волі, підчас наложеного на себе посту.

Починаючи з масниці (а помер Гоголь на 2-м тижні посту), він не їв нічого, крім декількох ложок овсянки на день, і тільки оден раз не утримав ся—з'їв цілу просфору; таким чином голодування Гоголя не підлягає ніякому сумніву, а ми знаємо, що у осіб з легко виснажливою нервовою системою, як у Гоголя, навіть коротке голодування викликає тяжке слабування і особливо з боку нервової системи. Ознаки сього слабування ми находимо в останнім році: невимовна жага, забиті памороки, приступи страшенної нудьги, майже психічний розстрій.

Швидко смерть з першого погляду ніби перечить тому відомому фактові, що деякі люде виносять голодування до 40-х день. Одначе довжина життя при голодуванні вагаєть ся у великих межах навіть у тварин. Се залежить від того, оскільки був годований той, хто голодує, від того, чи не він воду чи ні; коли не, то смерть наступає швидче, і від того, оскільки перечить нервова система, що буде навпаки пропорціонально її відбудженности. Всі ці обставини за для Гоголя склались кепсько: під час голодування він пив, ранійше був дуже виснажений; від натури фізичної плохий, а нервову систему його треба лічити надзвичайної виключної вразливости. Через се навіть коротке голодування стало для його смертельним.

Мотиви української демонології в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя.

Студія К. Невірової.

„Вечера на хуторі близь Диканьки“ мали велике, рішуче значіння в житті Гоголя: до них він — незначний, невідомий чиновник, з невдалими потягами до художньої відомості, а після їх — зовнішній поспіх, приятельство і похвала таких людей, як от Пушкін, Жуковський, Дельвіг, Белінський і Плетньов, літературна слава, а з нею і художнє цінування тодішньої критики. Поспіх сей викликали, — по-перше — оригінальний творчий талан Гоголя, і по-друге — щасливе з'явлення їх як раз під той час, коли клясичні, сентиментальні й романтичні настрої на західно-європейський манір вже почали втрачати цікавість нового; і публіка і критика ждали самостійних творів з цілком національним намастом. Тому „Вечера“, з'явившись в перехідну добу як власного життя авторового, так і життя і боротьби літературних напрямів, відбили вплив своєї доби.

Настрій Гоголя під час творіння „Вечерів“ був взагалі важкий: пригнічений і зневірений, Петербург зрадив його пишним мріям, примусив міцно і ясно відчути на собі незгоду мрії й життя, поезії й прози. Тому праця над „Вечерами“ була як би спочивком від життєвого тягару, була творчою радістю забуття серед поетичних казок України, за якою він дуже журился. Як поет молодий, поет, що тільки починає, Гоголь, звичайно, не міг бути цілком самостайним,

цілком оригінальним,— і справді, ми бачимо в його творах, що тут з'єднались художник-романтик з одного боку і художник-реаліст з другого. В „Вечерах“ Гоголь типовий романтик і по змісту, і по формі, і по психології, і сам незадоволений, пригнічений життєвою прозою, він творить собі мир високих ідей і уяв, живе ними й боліє від життєвого неладу. Се характерний стан романтика, який відбив ся і на творчості. Його „Вечера“ романтичні по змісту: в них бере гору фантастика, все дивне, і се — головна тема оповідань; фантастика переплітується з справжнім, вона керує подіями, вона примушує чортів, відьом і русалок втручатись в долю людей і доконувати сю долю. Нарешті „Вечера“ романтичні й по формі: перед нами ліричне зачарування описами, низка гіпербол, неясність і невиразність образів і порівнянь, занадта ідеалізація як дієвих осіб, так і природи і українського побуту.

Романтичний кольорит „Вечерів“ є з одного боку наслідком школи, літературного напрямку, з другого — почасти і духовного настрою Гоголя, але не його творчої вдачі. Характерна прикмета його творчості, як великого письменника, що змалював найнеромантичнішу прозу життя, пізнійше цілком переважила романтизм, художник-реаліст взяв гору над романтиком, але в „Вечерах“ ми бачимо, що сентиментально-романтичний стиль без сумніву бере гору над стилем реалістичним. Як і романтики, і Гоголь виявив велику цікавість до старовини, а по її забутках він творчою уявою і спостереженням реального життя відбудував побут, вдачу, перекази і легенди України, і на основі напіввигаданих, напіввзятих сюжетів витворив свої „Вечера“.

Ще на шкільній скам'ї Гоголь старанно знайомив ся і учив українську мову, побут, історію, поезію; в „Книзі всякої всячини“ записано українські перекази про русалок, відьом і про іншу нечисть. З листів Гоголя довідуємось, що вже пробуваючи в Петербурзі, він просить матір вислати йому перекази про Колядки, Івана Купала, русалок, особливо просить писати докладно про духів, домовиків, страшні народні перекази і оповідання. Без сумніву, що ці оповідання він міг чути і сам ще в Ніжині, бо сховався там зо всякими станами громадянства — аж до селян передмістя і окілних сіл. Крім того

він звичайно не тільки записував, але й завчав анекдоти, характерні прислів'я, вирази і навіть цілі оповідання.

Таким чином Гоголь писав свої „Вечера“ по зарані зробленому запасу звісток з української демонології, якою, як бачимо, він особливо цікавився і потім творче перебудував народні легенди в своїх „Вечерах“. Можна думати, що тільки „Вій“ має в основі оден цільно-видержаний переказ про відчитування відьми у церкві, в інших оповіданнях бачимо сполучення декількох повір'їв і переказів, при чому Гоголь звичайно звертав свою увагу на винятковий випадок, обставляючи його особливими подробицями і тим побільшуючи вражіння.

Сливе всі демонологічні мотиви, що їх Гоголь розроблює, мають свій первовзір в українській демонології, але з'ясувати причинну залежність між ними — річ цілком неможлива і через брак потрібних даних для сього і, на-решті, через давність часу. Народня поезія — біжучий струмок, вона теж еволюціонує, як еволюціонує сам народ, і тому основи оповідань Гоголя за такий час можуть стати тільки за окремі варіанти того первовзірця і джерела, з якого користав Гоголь. Тут все на здогад і твердого ґрунту немає. Тому те, що подаємо далі, — низка гіпотез; так дивить ся автор на працю свою.

I.

Коли ми звернемось до народної словесности, з окрема до української, то ми знайдемо там сливе всі демоничні мотиви, які затеркнув Гоголь в своїх оповіданнях. Характерна прикмета його творчости була в тому, що він умів вихватити і відзначити найхарактерніші, типові риси особи, предмету; прикмета ся виразно виявилась і в виборі самих сюжетів, взятих з українського побуту і історії, з окрема з української демонології. Гоголь спинив свою увагу на найбагатших — що до оброблення, на найпоетичніших — що до художности, і на найстрашніших, захоплюючих мотивах і сюжетах народної словесности.

Звернімось до самих мотивів казкового і легендарного характеру, що стали підвалиною Гоголівських оповідань. Сі сюжети й мотиви такі:

1) Продаж душі чортови, вимагання її в певний срок і мученська роля чоловіка чи чорта.

2) Химерність чортового майна, його вада чоловікови, чортів кінь і їжа

3) Шукання папороти й скарбу, зачаровані предмети і нечисте місце.

4) Мачуха-відьма і русалка-втоплена.

5) Відьма, шабаш відьом, їзда на них, відчитування в церкві.

6) Чарівник, його влада над чоловічою душею, його погибель, і багато інших, малих мотивів, схожих на мотиви української демонології.

Гоголь настільки вмів перейнятися народньо-поетичним світоглядом, що образи народньої демонології органічно пережито ним, вони вросли в його твори, вони необхідна потреба їх, вони з'єдналися в одне ціле з життям звичайних людей. Зазначити межу між генієм Гоголя і народнім генієм сливе неможливо, бо межа ся невиразна, можна тільки зазначити деякі збіги, обмалювання і елементи одміни.

У Гоголя часто бере участь чорт в найрізнішчих видах, починаючи від звичайної його постати з рогами і хвостом і кінчаючи всякими видами звірів. Характер чорта змальовано то грізним і страшним, то комічно-юмористичним. Грізним і страшним, напр., буде Басаврюк: „У! какая образина!“ читаємо про його: „волосы — щетина, очи — какъ у вола“ ¹⁾... „Всякаго пробираетъ страхъ, когда нахмурить онъ, бывало, свои щетинистыя брови и пустить исподлобья такой взглядъ, что, кажется, унесъ бы ноги Богъ знаетъ куда“ ²⁾. Басаврюк—се чорт в чоловічому виді, він гуляка й п'яниця, як і вигнаний з пекла чорт „Сорочинської ярмарки“, що теж по цілих днях сидів в шинку, поки не пропив і червоної свитки. В народній словесності ми часто стріваємо чорта в чоловічому виді, часто являється він „паничем“ ³⁾, „як єсть справдешній панич: і з золотими гудзиками, і з золотими латочками на плечах“ ⁴⁾, робить страшне вражіння, „сам такий страшний:

¹⁾ „Сочиненія Н. В. Гоголя“, т. I, ст. 42; видання Тихонравова (X); далші покликання робимо на се видання.

²⁾ Ibidem, ст. 39.

³⁾ „Труды этногр.-статист. экспед. въ зап.-русскій край“, Чубинського, т. I, ст. 185.

⁴⁾ Грінченко, — „Изъ устъ народа“, 1900, ст. 91, 93.

чорний, та ще з красними очима¹⁾, очі горять йому як жар²⁾. Чорта, як п'яниці і гуляки, нам не доводилось стрівати, але такий образ Гоголь міг і витворити по аналогії з творами народньої словесности, яка пише, що горілку видумали чорти, і сею горілкою вони доводять до гріха не тільки простих хрещених людей, але навіть святих Петра й Павла; очевидно, се зловредне зілля могло збити з дороги і самого чорта!

Більшподуші Гоголеви чорт комічний, „проворний франть съ хвостомъ и козлиною бородою“³⁾, який „спереди совершенно нѣмецъ: узенькая, безпрестанно вертѣвшаяся и нюхавшая все, что ни попадалось, мордочка оканчивалась, какъ и у нашихъ свиней, кругленькимъ пяточкомъ“⁴⁾. У його надто тонкі ноги, довгий і гострий хвіст, козли на борідка, невелички рижки, а сам він чорний, як коминар.

Так само малює і народ свого чорта: він теж чорний, має хвіст і роги, має собачі або курячі ноги (певно теж тонкі), підчас носить німецьку одіж⁵⁾. До цього змалювання, що його має і наша і західна народня демонологія, Гоголь додає пронозливу мордочку з пяточком, щоб збільшити комічний елемент. Гоголівський чорт може зменшатись і влазити в кишеню Вакулі, може ставати конем, летіти по повітрі; такий само хист обертання і свого роду всесили має й народній чорт.

Крім чорта в „Вечерах“ знаходимо і чортівню самого ріжноманітного і перистого коліру. Сам чорт може з'являтися „съ свиною личиною“, ходити, хрюкати і шукати шматки своєї свитки; в пеклі, напр., дід бачив „свинья, собачьи, козлиныя, дрофиныя, лошадиныя рыла“⁶⁾, що лізли до нього цюлуватись. Коли Петро йшов добувати скарбу, то „безобразныя чудовища стаями скакали передъ нимъ“⁷⁾. Проте Гоголь не дає докладного малюнку сеї нечистої сили, він дає загальні назви „чудищъ“, „бѣсовщины“, „смазливыхъ рожь“

1) Ibidem, ст. 101.

2) Чубинський, т. I, ст. 189.

3) Ibidem, ст. 113, т. I.

4) Ibid., ст. 100, т. I.

5) Чубинський, т. I, ст. 189.

6) Соч. Гоголя, т. I, ст. 88.

7) Ibidem, ст. 45.

(звичайно, насмішкувато) і „дьявольской нечисти“. Народні перекази теж не люблять спинятись на описови незначної чортівні, проте все таки де-коли трапляють ся місця, як от: їх, всякої нечисти, „була ціла ватага: були голіе, волохатіе, були з ногами, були на собачих лапах із рогами“¹⁾. Але загальний малюнок лишаєть ся невиразним, неясним: „по то було так, йик свинї з рішками малими з рудойу шерстейу“ ...„дики еки на обличчї, пугач ни пугач“, дивить ся ближче— „вуха ни вуха, а то рішки мали“²⁾. Таку само неозначеність страху, що наближав ся, давав і Гоголь. „Вотъ и чудится ему, что изъ-за сосѣдняго воза что-то сѣрое выказываетъ роги“³⁾.

В людських переказах ми знаходимо чорта в ріжноманітних виглядах, деякі з них, як от чорт в вигляді свині або барана, є і в Гоголя, у його він печений, але раптово бачать, що „баранъ поднялъ голову, блудящїе глаза его ожили и засвѣтились“⁴⁾... з'явились вуси, і баран обернув ся в Басаврюка. Єсть народній вид чорта, що обертаєть ся на ягня,—стає, значить, процес, протилежний тому, що описав Гоголь⁵⁾.

Ми бачимо, що загальний вигляд чорта, як його малює Гоголь, багато де в чому схожий на чорта людського, що теж буває або страшним, або смішним; вони мають однакові атрибути, однаковий характер малювання; чортівню так само невиразно змалювано в народній словесности, як і в Гоголя. Проте в змалюванні зовнішнього вигляду Гоголь прибавляє і багато свого: з одного боку побільшує юмористичний характер смішного чорта, з другого — робить більше страшним вигляд чорта страшного. Як це він робить — буде розказано нижче.

II.

Багато з тих дрібних рис, які Гоголь надає своєму чортові, цілком однакові народнім уявам. Чорт з „Ночь подъ

1) Рудченко: „Народныя южно-русскія сказки“, т. I, ст. 63.

2) „Етнографічний збірник Наук. Товар. ім. Шевченка“, т. XV, 1, 15 ст.

3) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 84.

4) Ibid., ст. 50.

5) „Етнографич. матеріали, собранные въ Черниг. губ.“, Б. Д. Грінченко, ст. 53; Чубинський, ст. 183, т. I.

Рождество“ споминає, напр., про кривого чорта, як про найпершого на видумки в пеклі; як відомо, можна зібрати цілу низку оповідань про кривого чорта, що хотів замкнути Бога в залізну хату, але сам перетерпів, про його є сила смішних переказів у Українців. Загально відомою рисою є боязнь і тремтіння чорта перед хрестом: коли Вакула підвів руку, щоб перехреститись, чорт жалібно застогнав: „Помилуй, Вакула, все, что для тебя нужно, все съѣлаю; отпусти только душу на покаяніе (?): не клади на меня страшнаго креста!“¹⁾ Про сього ж нещасного чорта читаємо, що він в пеклі „поджаривалъ грѣшниковъ съ такимъ удовольствіемъ, съ какимъ обыкновенно баба жарить на Рождество колбасу“²⁾. Все то цілком народні перекази, яких реалістичний характер Гоголь так влучно подав. Летіння чорта з відьмою, залицяння до неї, те, що місяця вкрав,—все це риси народньої демонології, хоч красти небесні світила — то діло відьом, а не чорта. Серед українських переказів знаходимо й мотиви чортової помсти за надто огидливе намалювання,—і ми бачимо, що по сюжетах і мотивах Гоголь був близький до народніх джерел. Частенько народні перекази розроблюють мотив продажу душі чортові, підпис договору кров'ю, вимагання душі в певний час і мученську роль чорта або чоловіка. Всі мотиви отсі знаходимо в Гоголя,—його Вакула й Петро продають душі через кохану дівчину, оден — щоб добути грошей, другий — тільки наче б то продає душу, а сам обманує чорта, а третій — запорожець — справді згубив душу, причарований широкою й безжурною житкою.

Се основні мотиви продажу й українських переказів. Народні перекази оповідають про сей факт об'єктивним тоном, а Гоголь зумисне збільшує вражіння, скорочуючи місця між заміром та ділом, вводячи душевну боротьбу перед спокуюю і вживаючи зумисне ефектних виразів. Напр., Петро („Вечеръ наканунѣ Івана Купали“) „заливаетъ водкой въ шинкѣ свое горе, в друкъ передъ нимъ Басаврюкъ: „Знаю, чего недостаетъ тебѣ: вотъ чего!“ Тутъ брякнулъ онъ съ бѣсовскою усмѣшкою кожанымъ, висѣвшимъ у него възлѣ пояса, кошелькомъ. Вздрыгнулъ Петро. „Ге, ге, ге!“

1) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 124.

2) Ibid., ст. 108.

да какъ горить!“ заревѣлъ онъ, пересыпая на руку червонцы: „Ге, ге, ге! да какъ звенить! А вѣдь и дѣла только одного потребують за цѣлую гору такихъ цяцекъ“.—„Дьяволь!“ закричавъ Петро: „давай его! на все готовъ!“¹⁾ Правда, Петро не думав продавати душі, він тільки повинен був дістати цвіту папороти, проте так чи наче він має діло з чортом, що так само буває і коли продають душу.

Й інші мотиви народньої творчості заторкнув Гоголь, от як шабаш відьом,— у Гоголя гульня чортів в пеклі: там була сила відьом, вони „разряжены, размазаны, словно пачки на ярмаркѣ“, всі вони „какъ хмельныя, отплясывали какого-то чертовскаго трепака. Пыль подняли, Боже упаси, какую! Дрожь бы проняла крещенаго челоуѣка при одномъ видѣ, какъ высоко скакало бѣсовское племя“...²⁾ „Черти съ собачьими мордами, на нѣмецкихъ ножкахъ, вертя хвостами, увивались около вѣдьмъ, будто парни около красныхъ дѣвушекъ, а музыканты тузили себя въ щеку кулаками, словно въ бубны, и свистали носами, какъ въ валторны“³⁾. Шабаші відьом звичайно описують ся в народніх легендах коротко, в стриманому тоні, але з насмішкватим відбитком,— його Гоголь зберіг і збільшив гульняцтвом чортів-залицяльників. Докладнійше народня творчість подає малюнок танців в оповіданнях про музику, що грає чортам і в інших оповіданнях. „На досвітку позлітались гості: — хто у двери, хто у вікно, а хто й летів з печі... позлітались й начали гуляти: танцюють, перекидають ся, та в ладоші плещуть“...³⁾ Ми бачимо звичайно перелік низки дій, а Гоголь, вводячи пасмо дрібних подробиць і порівнянь, подає цілий малюнок, дуже виразний і образний.

Не менше розповсюджений в народніх оповіданнях мотив їзди чи нечистої сили на чоловікові, чи навпаки, але останній — їзда чоловіка на нечистій силі — стріваєть ся рідко. У Гоголя чорт їздить на Вакулі і Вакула на чорті; як паралелі, можна зазначити ось які оповідання: взяв чорт

¹⁾ Ibid., ст. 43.

²⁾ Ibid., ст. 88.

³⁾ В. В. Иванов: „Жизнь и творчество крестьянъ Харьковской губ.“, ст. 408. Близькі паралелі у Драгоманова,—„Малорос. народн. преданія и рассказы“, ст. 54 і в „Етнографічному Збірнику“, XV т., ст. 18.

собі парубка, та „на йом теперечка їздить, бо вуон себѣ заложил ему“¹⁾. Другий мотив — їзди чоловіка на чорті — ми бачимо в оповіданні про Соломона: він, пішовши в пекло, став хрестити його на всі боки; „як захрестив, тоді як сів на того чорта, то ще й їх перегнав“²⁾. Народня легенда не дає опису самої їзди, вона, як звичайно, просто зазначає факт, не входячи в подробиці. Гоголів же чорт сяде на верхи на шию Вакулі, нагинає своє собаче рильце і шепче йому про те, що Оксана буде його, Вакулина; коли останній згодився, починає з радости чвалувати на шії коваля. Гоголь пильнує кожний опис обернути в артистичний малюнок, кожну особу — в тип. І його чорт — не чорт, а жулікуватий, пронозливий біс, що попав в халепу і примушений служити чоловікови, він так само ласий на земні втіхи, як і чоловік. Гоголіва чортівня любить золото, любить беседи і веселість, любить залицятись до жінок і відьом, — на все те ласий і народній біс. Він як що і нашкодить, обдурить хрещеного чоловіка, покатаєть ся на чоловікови або злякає його на смерть, з серця давши йому такого коня, який може тільки шию скрутити. Дід з „Пропавшої грамоти“ потребував собі коня, щоб вибратись з пекла. „Черть хлопнуль арапникомъ — конь, каеъ огонь, взвился подъ нимъ, и дѣдъ, что птица, вынесся наверхъ“³⁾, він не слухав ні крику ні поведів, скакав через провалля та болота, поки не скинув його в провалле... прочумав ся дід на поверсі власної хати.

Образ чортячого коня часто подибуєть ся у Українців; деколи на йому їздить сам нечистий: „Дивлюсь, аж їде на високім сїрім коні; кінь такий аж білий, та так і зїхотить, наче увесь у огні. Проскакав він мимо нас, а тоді з кручі у Десну“⁴⁾. Коли їде чоловік, він опинить ся деколи за 30 — 40 верст від свого села в чужім селі, або на пустирі чи в болоті, в очереті, або, нарешті, на горбі верхи...⁵⁾ Чорт

1) Грінченко, — „Изъ усть народа“, ст. 138, і низка аналогій на ст. 109 і 95; „Етнографічний Зб.“ т. XV, ст. 80.

2) „Сборн. Харьковск. ист.-филолог. общества“, т. II, „Сказки И. И. Манжуры“, ст. 129.

3) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 91.

4) Грінченко, — „Изъ усть народа“, ст. 92.

5) Чубинський, I, ст. 187. Грінченко, ст. 95. „Етногр. Збірник“, XV т., ст. 60.

любить обдурити, підвести чоловіка; його дарунки, його золото не дають щастя: вони обертають ся в черепки ¹⁾. Коли візьмеш дарунок від чорта, то й сам не радий будеш: „на другу ночь тащится какой-нибудь пріятель изъ болота съ рогами на головѣ, и давай душить за шею, когда на шеѣ монисто, кусать за палець, когда на немъ перстень, или тянуть за косу, когда вплетена въ нее лента“ ²⁾, кинеш дарунок — знову преть ся до рук, або, от як червона свитка, і в огні не горить. Червоний кольор — взагалі кольор чортячий, і часто подибуєть ся в народній поезії. Ми читаємо, напр., про парубка, який, пішовши на обход, вгледів червоне полотно, але догадав ся, що се не до добра, і відкинув його палкою, а воно щезло відразу ³⁾. Проте самого образа червоної свитки, як чортячої одіжи, яку він шукає та збирає, ми не стрівали. Під „пріятелемъ изъ болота“ Гоголь міг розуміти або водяного, що теж любить душити людей ⁴⁾, або так званого „болотяника“ чи „очеретяника“, — напівземної, напівводної демоничної істоти, і надати йому рисів домового.

Гоголіва нечиста сила не стільки любить приносити нещасте людям, скільки капостити, користаючись кожним зручним випадком. Коли хату, скажемо, збудовано на нечистому місці, то хазяйці снить ся всяка чортівня, як от що „печь їздить по хатѣ, выгоняя вонъ лопатою горшки, лоханки“, а сама хазяйка у сні танцює на лавці ⁵⁾. Мотив примушеного танця — популярний мотив українських легенд, а деколи людина танцює за обіцяні чортом гроші, і чорт каже: „скажи, я тобі дам грошей. І давай чоловік скакати. Скакав, аж поки звалився на місті“ ⁶⁾. Нечиста сила любить кидати чимсь; у Українців єсть оповідання, подібне до Гоголівого, про бабу, що набрала ся жаху в хаті, збудованій на нечистім місці, „бо тут щось ўсе гримає мисками і горшками...“ ⁷⁾

1) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 50; Грінченко: „Етногр. матер.“, I т., ст. 39.

2) Сочиненія Гоголя, I т., ст. 39.

3) Грінченко, — „Изъ усть народа“, ст. 152.

4) Ibid., ст. 108.

5) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 92.

6) Грінченко, — „Изъ усть народа“, ст. 99; мотив, без сумніву взятий з середньовікової проповідничої і легендарної літератури.

7) „Етнограф. Збірник“, т. XV, ст. 86.

Ми бачимо, як близько приходять ся окремі, дрібні мотиви народньої демонології до гоголівих мотивів. Звичайно, чимало є й таких, що до них годі розшукати паралель, проте їх не можна вважати за особисті прибавки Гоголя, бо не можна зазначити джерел, з яких він користався: мотиви, що їх тепер нехватає, могли бути тоді. Проте все ж таки перед нами проходить низка чортячих річей, чортів кінь, домовик, сам чорт, при тому бачимо, що Гоголь зберіг основні риси народнього змалювання. Його чорт дуже реальний, смішний, спадає по своїх бажаннях та домаганнях на людину, завше грає пасивну роль,—такий само і народній чорт. Ґрунтовних прибавок до сього народнього малюнку Гоголь не дає, він вводить декільки дрібних подробиць, особливо їх освітлює, проте не міняє основного характеру чорта—шахрая, капосника і комічного персонажу. Ся додержанність народнього змалювання стає ще виразнійшою, як ми бачили з паралелій, в окремих дрібних подробицях, що їх вводить Гоголь. Як справжній артиста, він так артистично, так органічно вплітає їх до основного сюжету, що не можна відрізнити здобутку народньої творчости від здобутку його фантазії,—одне переплітаєть ся з другим, обопільно доповнюючи одне одного.

III.

Серед народу широко розповсюджено перекази про скарби і дивну силу цвіту папороти, що цвіте в ніч на Івана Купала. В папороти кохають ся відьми й чорти ¹⁾, а в руках людини вона має силу показувати скарби. Як раз опівночі вона цвіте червоноогненим цвітом, але добути його трудно, бо треба пережити багато страховищ ²⁾. Коли папороть цвіте, вона світить ся якимсь особливим, незвичайним світом ³⁾.

В „Вечері накануне Івана Купали“ Гоголь досить близько відбудовує народні перекази. Петро пішов зірвати цвіт папороти, щоб добути скарб. І от як раз опівночі перед ним сила дивних і невиданих квіток, а серед них і листки папороти: „Глядь, краснѣтъ маленькая, цвѣточная почка

¹⁾ Чубинський, т. I, ст. 79.

²⁾ Н. Арендаренко: „Записки о Полтавской губ.“, ст. 218.

³⁾ Чубинський, т. I, ст. 78.

и, какъ будто живая, движется... становится все больше, больше, и краснѣетъ, какъ горячій уголь. Вспыхнула звѣздочка, что-то тихо затрещало — и цвѣтокъ развернулся передъ его очами, словно пламя, освѣтивъ и другіе около себя“¹⁾.

По народніх переказах добути квітки сеї трудно, бо чорти шпурляють каміннем і деревом, оглушують свистом і ревом. У Гоголя теж, коли Петро простягнув руку, щоб зірвати квітку, „смотреть — тянутся-изъ-за него сотни мохнатыхъ рукъ... а позади его что-то перебѣгаетъ съ мѣста на мѣсто“²⁾, вискочила чорна собака, обернулася в ката, а потім в страшенну бабу, „съ лицомъ, сморщившимся, какъ печеное яблоко, вся согнутая въ дугу; носъ съ подбородкомъ, словно щипцы, которыми шелкають орѣхи“³⁾. Такий малюнок старої відьми дає й народня демонологія, що малює її як бабу бридку, згорблену, розкудовчану, косооку, тонкогубу, з вигнутим підборіддем⁴⁾. Гоголь рівняє її зморщаний вид з печеним яблоком; народня уява рідко коли зупиняється на описови дрібних подробиць вигляду, та ще таких, що звичайно бувають, се особиста прибавка Гоголіва, що її зроблено певно під впливом „Ziebeszauber“ Тика. Оповідання се впливало на пізнійшу редакцію „Ночи передъ Иваномъ Купаломъ“, там ми читаємо про червову бабу, що в неї було „старое, сморщенное, оливкового цвѣта лице“⁵⁾. Звичайний спосіб Гоголів — через порівняння давати виразний образ, тут особливо яскравий, — через гострість сих порівнянь і їх комічність. Гоголь частенько надає комічного елементу навіть в опису страшного, що бачимо й тепер: вид, як печене яблоко, ніс — неначе щипці лускати оріхи, се власні прибавки Гоголіві, цілком згідні з загальним напрямом його творчости, переважно як юмористи. У Гоголя відьма ся з шопотом і закляттям підкидає вгору квітку, і вона, упавши, показує місце скарбу. Петро став копати, викопав скриньку, але коли хотів її взяти, скринька входила в землю; щоб добути той скарб, стала потрібною людська кров, Петро зарі-

1) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 44.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

4) „Сборникъ харьк. ист.-фил. общ.“, 972; Ивановъ, — „Народные рассказы о вѣдьмахъ и упыряхъ“, ст. 164.

5) „Галатея“, 1830 р., № 10; „Чары любви“, ст. 173.

зав Івася, а відьма з пожадливістю почала пити його кров. Перед нами знову низка народніх переказів в чисті і нечисті чи закляті скарби; перші добути легко, другі — дуже трудно, — як що їх викопуеш, вони входять у землю; добути скарбу того можна тільки вбивши батька, матір, чи яку там недалеко рідню¹⁾. Найчастійше знаходить ся скарб в скриньці, що входить в землю²⁾. Гоголів Петро, здобувши скарб, рішив ся розуму; частенько така само доля дістаєть ся людям, що шукають скарбів, і в народніх переказах³⁾.

Окремий мотив відьми, що пє кров, широко розповсюджено серед народу і в Гоголя ми читаємо, що „вѣдьма, вцѣпившись руками въ-обезглавленный трупъ, какъ волкъ, пила изъ него кровь“⁴⁾, — образ надто сильно, влучно, але разом з тим і природно висловлений. Народня демонологія констатує факт або прибильшує його подробицями, що лишень розволікають справу, оповідаючи про те, як жінка в білому, простоволоса, вся синя, кидаєть ся до колиски, припадає до дитини, перекушує горло і висисає кров⁵⁾. Така оповідання, що до сеї подробиці, не вплинуло на Гоголя, — там замість відьми фігурує страшний смок, з лускатою шиєю, з зеленими, палючими очима; смок сей чорним язиком лизав жарку кров, що з неї точила ся⁶⁾. Образ занадто фантастичний, надто вже до решти домальований і через те саме він справляє менше вражіння, ніж коротенька фраза Гоголіва. Гоголіва відьма душить людей, — се теж народня риса: відьма-мачуха з „Майской ночи“ лишила знаки своїх пальців на шиї панночці, що, палко благаючи, мовить до Левка: „Погляди на бѣлую шею мою: они не смываются! они не смываются! они ни за что не смоются, эти синія пятна отъ желѣзныхъ когтей ея“⁷⁾. Нам не доводилось здібати в народ-

¹⁾ Н. Арендаренко: „Записки о Полтавск. губ“, ст. 218. Чубинський, т. I, ст. 98, 99.

²⁾ „Кіевск. Стар.“, ноябрь, 1884 р., 546 ст. Грінченко: „Изъ устъ народа“, ст. 178. Иванов: „Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ.“, ст. 404.

³⁾ Иванов, *ibid.*, ст. 404.

⁴⁾ Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 45.

⁵⁾ „Сборникъ Харьковск. истор.-фил. общ.“, 1891 р., ст. 217, 219, приклад дуже близький до відьми „Вія“; Сочин. Гоголя, т. I, ст. 392.

⁶⁾ Галатея, № 11, ст. 115.

⁷⁾ Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 75.

ній демонології відьми з залізними пазурами, як не подібувалось і взагалі образу мачухи-відьми і панночки-русалки вкупі. Дівчата, що втопили ся, з народнього повірря стають русалками,— така й Гоголіва панночка. До того ж вона ще й перша поміж русалок,— се теж у згоді з народнім повіррем.

Гоголь творить вельми поетичний, елегантно окреслений образ русалки, що певними рисами лишень наближуєть ся до людowego виображення, а власне: „Панночка была блѣдна, какъ полотно, какъ блескъ мѣсяца“¹⁾ у неї була „привѣтливая головка съ блестящими очами“¹⁾ і волоссе темнорусими пасмами. На вдачу панночка не така зла, як добра,— лишень на мачусі вона мстить ся нещадно. Людовий образ русальчин теж двоїть ся, але в тім образі беруть гору лихі, шкідливі риси. Гоголіві русалки теж приваблюють людей, вганяють за ними і водять коло: „въ тонкомъ, серебряномъ туманѣ мелькали дѣвушки, легкія, какъ будто тѣнь... въ золотыхъ ожерельяхъ, дукатахъ и монистахъ“, но они были блѣдны: тѣло ихъ было какъ будто сваяно изъ прозрачныхъ облаковъ и будто свѣтилось насквозь при серебряномъ мѣсяцѣ“²⁾. У людовій фантазії русалки уявляють ся дівчатами дуже блідими, майже прозорими, з довгим волоссем³⁾; вночі при місяцю вони випливають на беріг і, гуляючись, плещуть ся хвилями⁴⁾.

Ми бачимо, що в грубих рисах Гоголь додержуєть ся людowego малювання, додаючи сторонніх мотивів мачухи-відьми, вгадування певної особи між до неї подібними; до тих мотивів є теж паралелі, але дуже далекі⁵⁾. Але в людовій уяві образ русалки видаєть ся мало поетичним, мова про „довгі коси“, про обличче „з зеленими, як у жаб, очима“⁶⁾, і т. и. Як образ, русалка дає великий простір особистій фантазії авторовой, що ми й бачимо в Гоголя, але як витвір людовой фантазії, в народньому змалюванню, як образ артистич-

1) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 75, 76.

2) Ibidem.

3) „Сборникъ харьк. ист.-фил. общ.“ за 1893 р. Иванов: „Народн. рассказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ“, ст. 70. Грінченко, „Изъ устъ народа“, ст. 115—118.

4) Чубинський, I, 207.

5) Грінченко,—„Этн. матер.“, I, II т., ст. 108. Манжура, ст. 136.

6) Грінченко,—„Изъ устъ народа“, ст. 118.

ний він з окола дуже хибує: грубість стилю, при виборнім змісті, гостро вражає читача. Гоголь, як стиліста на прочуд, потрапив добрати до тонкого, духовного обличчя русалки невпіймано-виборних рис, прозорих порівнянь і епітетів. Таким чином Гоголів стиль найбільше там поетичний, де на першому місці стоїть не ефект вражіння, а внутрішня правда образу, згідність його змісту з формою, де Гоголь зістає тільки артистою, не маючи на оці нічого стороннього.

Лихої русалки образ, що вабить і манить людей, відбив ся і на „Страшной мести“: уста сеї двіпрової русалки „чудно усміхаються, щеки пылають, очи выманивают душу“... „бѣги, крещеный человекъ! Уста ея — ледъ, постель — холодная вода; она зашекочетъ тебя и утащитъ въ рѣку“¹⁾.

Людовий образ нехрещених дітей теж бачимо в Гоголя: смерком „по деревьямъ царапаются и хватаются за сучья некрещенныя дѣти, рыдаютъ, хохочутъ, катятся клубомъ по дорогамъ и въ широкой крапивѣ“²⁾.

Ми бачимо, що найпоетичніші мотиви народньої демонології знайшли собі вираз у Гоголя, вираз часом бездоганний, що до артистичної концепції та образowości.

IV.

„Страшная месь“ — оповідання, де надто багато страшного; в нім можна зазначити декільки основних мотивів: образ чарівника, кохання батька до дочки, забійство запеклим грішником-чарівником духовника, і інш. З окрема до кожного з їх маємо відповідну паралелю в народній поезії, але цілого оповідання, щоб еднав сі мотиви, ми не знаходили. Найближчі паралелі має казка про великого грішника³⁾ і повірря про живі могили, з яких встають мерці і бродять по землі⁴⁾, проте вони настільки далекі від Гоголівої концепції, що подавати їх нема рації. Стилістичний

¹⁾ Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 176.

²⁾ Ibidem.

³⁾ „Кіевск. Стар.“ р. 1884, ноябрь, 175 ст.; Иванов,—„Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ.“, 422; про розбійника, Драгоманов, ст. 132.

⁴⁾ „Записки о Южной Руси“ Куліша, т. II, ст. 69; Грінченко,—„Изъ устъ народа“, ст. 132, 134, 138.

й артистичний аналіз змалювання страшного буде подано нижче.

Ближче й повніше змальовано у Гоголя відьму: відьма з „Ночи подъ Рождество“ летить через комин на помелі, краде зори, женихається з чортом, — се типова відьма людських переказів. Мачуха-відьма з „Майской ночи“ має страшніший характер, вона, як і кожна відьма, може обертатись, вночі панночка бачить, як „страшная черная кошка крадется къ ней; шерсть на ней горитъ, и желѣзные когти стучатъ по полу. Въ испугѣ вскочила она на лавку, — кошка за нею; перепрыгнула на лежанку — кошка и туда, и вдругъ бросилась къ ней на шею и душитъ ее. Съ крикомъ оторвавши отъ себя, кинула ее на полъ. Опять крадется страшная кошка. Тоска ее взяла“, схватила вона шаблю і лапу відтяла. З галасом зникла кишка, а на третій день мачуха вийшла з перевязаною рукою. Образ відьми-кишки, що підкрадається, що її відтинають лапи і вона обертається в жінку без рук чи без віг, — твір людської фантазії¹⁾.

Але людські повір'я, не маючи на опі артистичности, дають просте оповідання, — тут нема трагізму, що все збільшується. Гоголь же дає дію, що все росте та росте; поволі побільшуючи драматизм стану. Дивний, що до психологічної доцільности, вираз — „тоска ее взяла“, дає вже нам не Гоголя-артисту, а Гоголя-психолога: безпорадний по страху стан характеризується невиразною, тяжкою нудьгою, з якої оден тільки вихід — активна дія.

Найстрашніший образ відьми Гоголь дає нам в оповід. „Вій“, що, по власних його словах, утворено по людському переказови: „я не хотѣлъ ни въ чемъ измѣнить его, и рассказываю почти въ такой же простотѣ, какъ слышалъ“²⁾. „Вій“ гуртує декільки мотивів, що по своїй послідовности і зв'язку подибують ся і в народніх повір'ях. Мотиви ці: їзда на відьмі, відчитування її, нічні страхи з чортами і мерцями, образ Вія, як начальника гномів. Образ Вія, як каже Гоголь, взяв він з українських переказів, де його прозивають начальником гномів. Але нам не доводилось стрівати Вія

¹⁾ „Сборн. харьк. истор.-фил. общ.“, 1891; Иванов, ст. 183, 188, 191; „Кіевск. Стар.“ 1896 р., кн. IX, ст. 309; Драгоманов, ст. 394.

²⁾ Сочин. Гоголя, т. I, ст. 367.

в українських повір'ях, особливо чудно звати його старшим над гномами, коли тих зовсім немає в українській демонології. Але те, чого тепер немає, могло бути давніше, тим більше, що образ Вія записав Афанасев в другому томі своїх „Поэтическое. воззрѣній славянъ на природу“. Як там не є, проте нема рації не вірити Гоголеві, і власне там, де він найбільше близький до переказів забобонних українців. Одне з оповідань, що записав Іванов, навіть в дрібних подробицях припадає до Вія. В оповіданні сьому розповідається про молодого селянина, що його в дорозі здибала ніч. Він зайшов на заїзд, баба хазайка поклала його в хліві. Аж ось вночі зарипіли двері і входить бридка баба, простягає до нього руки, наче бажаючи обняти. Баба скочила на парубка і почала їздити ним по полі, а потім парубок нею, поки не заїздив її до смерті, кинув її в полі, а сам пішов до міста. Тут оповідання обривається ¹⁾.

Може статись, що на оповіданні сьому відбився вплив „Вія“, бо багато збігів навіть в таких подробицях: Хому поклали в хліві, вночі „растворяется низенькая дверь“, баба простяє „прямо къ нему съ распростертыми руками“, що той спершу приймає за бажання обняти його. Але чудним тоді стає ігнорування цілком і опуст інших мотивів, що мають головне значіння для „Вія“; на основі сього можна думати, що оповідання се — найближчий варіант до завязки „Вія“, проте встановити причинний зв'язок — не можливо. Відьма „Вія“ „раздвигала руки и ловила его (Хому), не говоря ни слова“... „глаза ея сверкали необыкновеннымъ блескомъ“... вона „подошла къ нему, сложила ему руки, нагнула ему голову, вскочила съ быстротой кошки ему на спину, ударила его метлою по боку, и онъ, подпрыгивая какъ верховой конь, понесъ ее на плечахъ своихъ“... при тому „ноги его поднимались противъ воли и производили скачки быстрѣе черкесскаго бѣгуна“ ²⁾. Знову бачимо в народнім оповіданні просто зазначення факту, а Гоголь творить малюнок; малюючи його, Гоголь має на оці дати вражіння страшного, по-перше — через несподіванку, і по-друге — через самий факт — бридка баба-відьма скакає

¹⁾ „Сборн. харьк. истор.-фил. общ.“, 1891; Іванов — „Народн. рассказы о вѣдьмахъ и упыряхъ“, ст. 200.

²⁾ Сочин. Гоголя, т. I, ст. 374 — 375.

на шию. Але з погляду об'єктивного, відкинувши поняття відьми, факт сей буде комічним,—баба сяде верхи на здорового парубка. Джерело комічного, по Шопенгауеру,—„парадоксальне і тому несподіване застосування предмету чи речі під розуміння, яке в іншому з ним різнорідне“. Під загальне розуміння їзди верхи підводиться факт їзди баби на людині, і ми маємо різницю між абстрактційним та наочним, між звичайним образом і незвичайним фактом,—і в результаті повинен бути комічний образ. Ми й бачимо його у Гоголя: наперекір своєму першому завданню — дати вражіння страшного, він дає вражіння смішного, або страшного вкупі з смішним. Робить се він цілком свідомо, вводячи такі подробиці, як от удар метлою по боці, або те, що Хома біг, підстрибуючи як верховий кінь, подробиці цілком життєві і реальні, але вони зменшують вражіння страшного.

Як юмориста, Гоголь надто чутливий до всяких смішних станів і ніколи не пропустить випадку подати юмористичні подробиці, навіть коли вони цілком не відповідають його артистичному завданню. Сей елемент страшно-комічного — специфічна властивість Гоголіва, бо народня словесність звичайно додержує основного тону чи страшного, чи комічного, чи ліричного, і рідко коли допускає змішувати різнорідні елементи.

Далі ми читаємо, що Хома Брут що духу віс ся з відьмою на плечах, піт з його котив ся дзюрком, він вже на силу біг, з переляку почав читати молитви й заклання проти нечистої сили, і кроки його поменшали і відьма слабше держалась на спині. Тоді, добравши хвилини, він скочив на відьму, і вона понесла його; по дорозі, схвативши поліно, почав що сили бити бабу. „Дикіє вопли издала она; сначала были они сердиты и угрожающи, потомъ становились слабѣе, пріятнѣе, чище и потомъ уже тихо едва звенѣли, какъ тонкіе серебряные колокольчики“¹⁾... нарешті, без сили, стогнучи, впала на землю. Хома підвів ся і зазирнув їй у вічі... „передъ нимъ лежала красавица съ растрепанною роскошною косою, съ длинными, какъ стрѣлы, рѣсницами“²⁾.

Народні перекази частенько оповідають про заїзджену на смерть відьму, часто в виді коня, що потім обертаєть ся

¹⁾ Сочин. Гоголя, т. I, ст. 376 — 377.

²⁾ Ibid., ст. 377.

на дівчину, але ніде нема баби відьми, що потім стає красунею. Хто їздить, ніколи не дарує відьми: „уж він на неї їздив, їздив і по лісах, і по ярах, і по буграх... приїхав до двору до її,— вона впала коло воріт і переробилась на дівку і здохла“ ¹⁾ і виявилось, що се панночка, яка раптом померла, і перед смертю вона забажала, щоб хлопець сей три дні читав над нею в церкві. Се знову дуже спадає на фавулу „Вія“.

Образ відьми-красуні — не частий образ в народній словесности, проте все-таки подибується хоч і не в повіррях, а в казці... „така гарна, що й Боже — світе! ні здумать, ні згадать“ ²⁾. Звичайно молода відьма народніх переказів має риси чарівниці, що приваблює молодих хлопців, яких вона і заїзджує до смерті, або навпаки — вони її ³⁾. Така й Гоголіва відьма: псар-Микитка, закоханий в панночку, висох як тріска після її мандрівок і нарешті зовсім згорів, обернувшись в купу попелу. Крім того панночка ще за життя була упирем, а звичайно тільки старі відьми по смерті стають упирем. Видно, що Гоголь побільшує демоничні риси багатьох відьом, згуртувавши їх в особі панночки, щоб утворити найповніший образ страшної відьми, в протилежність відьмі комічної.

Основний, найбільше драматичний мотив відчитування Гоголь подає з великою трагічною силою, силою жаху, що все побільшується. В народніх оповіданнях звичайно всякі страхи починають ся з першої ночі, деколи побільшують ся вони до третьої, але частійше вони мають однаковий характер. При тому головна, заїзджена відьма мало вирізняється серед інших відьом, головна річ тут — вражіння страху від мерців, упирів, чортів і відьом, особиста ж роля заїздженої відьми — початок страху, і те що вона то вискакує з труни, то знову ховається, як півні заспівають.

А Гоголь робить не так: головну роль він віддає панночці-відьмі, а в останню ніч — Вієви. Хома входить в порожню, темну церкву, освічує всю її восковими свічками,

¹⁾ „Сборникъ харьк. ист.-фил. общ.“ р. 1891, ст. 202.

²⁾ Рудченко,— „Народн. южнорусск. сказки“, т. II, ст. 29.

³⁾ „Сборн. харьк. ист.-фил. общ.“, 1891 р., ст. 202. Грінченко,— „Етногр. мат.“, т. I, 284, 110, 66 ст.; „Кіевск. Стар.“ 1897 р., кн. IX, ст. 309.

через що так прорізно відрізняється „страшная“, „сверкающая“, „пронзительная“ вродливість небіжчиці, і починає читати. Страшна тиша, що порушується тільки „слабымъ трескомъ“ свічки чи воскової краплі, що впаде на підлогу. Моторошне передчуття жаху... напружене чекання, а що як встане небіжчиця?—„Она приподняла голову... она не лежитъ, а сидитъ въ своемъ гробѣ... она встала... идетъ по церкви съ закрытыми глазами, безпрестанно расправляя руки, какъ бы желая поймать кого-нибудь... идетъ прямо къ нему... становится на чертъ волшебнаго круга... не имѣетъ силъ переступить ее, и вся посинѣла, какъ человѣкъ, уже нѣсколько дней умершій“, кляцає зубами, підводить мертві очі, люто обертається на другий бік і, не знайшовши, лягає в труну. А труна раптом зривається з місця „и со свистомъ началъ (гробъ) летать по всей церкви“... „наконецъ грянулъ на срединѣ церкви и остался неподвижнымъ“ ¹⁾. З незвичайним артистичним почуттям Гоголь утворює обстановку страшного, безжадного робленого ефекту, засобами найпростішими і природними, що, як непомітний тон, тільки більше відрізняють передчуття страшного і саме страшне: поволі виявляючись, воно помагає збільшуватись жаху, набуваючи найбільшої сили в літання труни. Трагізм утворюється перед очима і Гоголь доходить його через збільшення тону і єдності настрій, передчуттям жаху і самим жахом мерця, що підводить ся. Це одна з крапих, що до драматизму, сцен із „Вія“.

Деякі натяки на власно таке розроблення сцени можна знайти і в народній поезії: „як о півночі раптом піднімається віко з труни, і встає купцівна. Встала, як засміялась, руками сплеснула“ ²⁾... і почала скликати мерців. Труна, що літає, певно власна прибавка Гоголіва, в народніх переказах немає її. Але окреслення чародійного кола, запалювання свічок, читання над труною подібують ся в різних варіантах мотиву відчитування.

Друга ніч була ще більше страшною, бо відьма, не знайшовши Хоми, стала глухо мурчати, проказуючи „мертвими устами страшні слова; хрипло всхлипували вони, какъ клочкотанье кипящей смолы“ ³⁾— вона робила заклання. „Вѣтеръ

¹⁾ Сочин. Гоголя, т. I, ст. 395.

²⁾ „Сборн. харьковск. истор.-фил. общ.“ 1891 р., ст. 202.

³⁾ Сочин. Гоголя, т. I, ст. 397.

пошелъ по церкви отъ ея словъ, и послышался шумъ, какъ бы отъ множества летящихъ крылъ“ ¹⁾ — вони били ся в вікна, дерли ся, верещучи, пазурами, перли ся в двері, але... заспівав півень і все щезло.

Новими рисами побільшуєть ся жаж другої ночі, але головний ефект, роля дивовищ і Вія зберігаєть ся на кінцець. А між тим в народніх переказах першої ж ночі відьма викликає собі помішників і помішниць. Вона каже: „вставайте, мої друзі, приятелі, шукайте мого неприятеля. Як зашуміли з-під полу мертвеці, та багато, багато і почали бігати по церкві. Шукали, шукали — і не найдуть ніяк“. Другої ж ночі мерці „почали коло його співати, грають, у палочки бють, щоб він глянув на них“ ²⁾. Її сама відьма пильнує знайти ворога, але „що хоче його взяти, та прискочить до валків — та й назад; прискочить — та й назад... сікалась, сікалась — ніяк не переступить через валки! Вона аж вищить, аж огнем на його приска — та нічого“ ³⁾. В другім варіанті ми читаємо, що відьма сама півнем співала, дзвонила в дзвони, палила тріски ⁴⁾ і т. д. Головне значінне в народніх оповіданнях належить співу півня, що з ним все кінчить ся, і даремні заходи відьми й дивовищ сцапати ворога, — те й друге зберіг Гоголь, і навіть побільшив їх, бо слід за драматичною сценою в церкві малює філософа Хому в комічній обстанові кухні.

Наступає третя, найстрашнійша ніч, жаж її у всьому набуває найбільшої сили. З гуркотом тріскаєть ся залізне віко труни, відьмині зуби клацають голосно, корчать ся губи, дико верещучи, несуть ся закляття... „вихорь поднялся по церкви, попадали на землю иконы, полетѣли сверху внизъ разбитыя стекла окошекъ... несмѣтная сила чудищъ влетѣла въ церковъ... все летало и носилось, ища повсюду философа“ ⁵⁾. Найближчий варіант третьої ночі подає Рудченко, настільки близький, що думка бере, чи не залежить він од „Вія“. „Коли так як у глупу ніч — як підняв ся вітер, як зашумить, як загуде, плач та зик, аж церква тріщить, став-

1) Ibidem.

2) „Сборн. харьк. истор.-фил. общ.“ 1891 р., ст. 202—203.

3) Рудченко, т. II, ст. 31.

4) Грінченко, — „Етногр. мат.“, ст. 110.

5) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 402 — 403.

ники падають, образи падають“¹⁾)... Проте гуртову ролю дивовищ у Гоголя не змальовано докладно, тільки сказано, що вони шукали Хому; в народніх же оповіданнях мерці скакають, крутять ся круг нещасного хлопця, дістають його руками, танцюють, сміють ся, щоб звернув він увагу²⁾. Чорти кидають на його каміннем, тягнуть гаками, піднімають, але ніяк не можуть взяти³⁾.

У Гоголя участь беруть гноми, а в народніх оповіданнях мерці, чорти та відьми; їх ролю Гоголь надав двом дивовищам — Вієви і ще якомусь дивовищеві з роскудовчаними косима й страшними очима: „Надъ нимъ держалось въ воздухѣ что-то въ видѣ огромнаго пузыря, съ тысячею протянутыхъ изъ середины клещей и скорпіоновыхъ жалъ; черная земля висѣла на нихъ клоками“. Що розумів Гоголь під сим дивовищем, — невідомо, певно воно — власна фантазія.

Образ Вія Гоголь подав незалежно від народніх переказів, де його зовсім не знаходимо, замість його стає чи київська, чи просто старша відьма. Перед тим, як він з'явив ся, в церкві настала страшенна тиша, десь далеко скиглив вовк і чуто було важку ходу; „взглянувъ искоса, увидѣлъ онъ (Бруть), что ведутъ какого-то приземистаго, дюжаго, косопалаго челоувѣка. Весь былъ онъ въ черной землѣ. Какъ жилистые, крѣпкіе корни выдавались его засыпанная землею руки и ноги. Тяжело ступалъ онъ, поминутно оступаясь. Длинныя вѣки опущены были до самой земли“⁴⁾. Лице в його залізне; коли все стовпище підняло йому вії, він угледів Хому, показав залізним пальцем... і вся нечисть кинулась на філософа, який тут же впав неживим. Неможна згодитись з Милорадовичем, що образ Вія випадковий і що його подано без особливої потреби. По-перше, — розумінне звичайної потреби трудно взагалі прикласти до надзміслового, фантастичного, і тому з життєвого погляду неприродного і випадкового; по-друге — внутрішньої, артистичної потреби додержує Гоголь: заходи відьми, гномів були марними, треба було страшнїйшого, сильнїйшого образу — його й дано в Вію. Правда, читач сливе не приготовлений до його появи,

1) Рудченко, т. II, ст. 31.

2) „Сборн. харьк. ист.-фил. общ.“, 1891 р., ст. 204.

3) Грінченко, — „Етн. мат.“, I — II, ст. 111.

4) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 403.

але таке приготування тільки б зменшило вражіння жаху, що в данному разі головне для художника. І те, що Вії має „характеръ слѣпой силы и равнодушія судьбы“¹⁾, се тільки на руку художникові: нечулий образ в розпал великого напруження викликає далеко більший ефект, ніж повний руху образ, як от гноми та відьма. Жахливе завше виграє, коли побільшуємо контрасти, ніж коли їх зменшуємо; се мав на оці Гоголь, коли ставив Брута оден на оден проти всіх жахів, не посилаючи йому жадної допомоги і утворюючи тим надто трагічний стан.

Людві оповідання роблять не те: по-перше — всі вони виходять на добре, по-друге — подаєть ся допомога чи дідом, бабою, чи другою відьмою, які провід дають хлопцєви в церкві, по-третє — там завше побільшують ся охоронні засоби, — все те, звичайно, зменшує вражіння, що зовсім не на користь Гоголеви. Він завше пильнує побільшити як комічний так і трагічний елемент і тому ми можемо думати, що він свідомо викинув непотрібні йому подробиці, що певно були і в його час, бо зберегли ся вони ще й тепер по всіх варіантах, навіть на тих, на яких, можна гадати, був вплив самого „Вія“. Але кажемо знову, що ми не беремось встановити причинову залежність між людковими джерелами і „Вієм“, в головному сюжеті залежність сю і без того знати, а збіги в подробицях та дрібницях можна довести чи то впливом людкових оповідань на „Вія“, чи то навпаки — впливом „Вія“ на людві перекази, чи то однаковістю людкового генія з генієм Гоголівим, що міг й несвідомо дати людві образи і змалювання їх, бо з дитячих років виховував ся на їх і досконально знав людкову українську мову. Вірнійше допустити вплив всіх отих факторів, з перемогою першого і останнього.

V.

На основі зроблених паралель можна встановити, що Гоголь брав окремі сюжети, мотиви, образи демонічного характеру з української демонології; що він так органічно перетворював їх в своїй свідомості, що їх насилу можна

¹⁾ „Кіевск. Стар.“ р. 1896, кн. IX, Милорадович: „Къ вопросу объ источникахъ «Вія»,“ ст. 309.

відрізнити з його оповідань; що в виборі тих сюжетів він виявив велике артистичне почуття, розроблюючи найбільше захоплюючі, комічні чи поетичні образи та мотиви. Він ставився до їх вільно, як артиста, що до зовнішнього змалювання, проте заховуючи головний зміст, окремі факти людських переказів. Сміло можна сказати, що він більш-менш ретельно додержав людського змалювання демонічних образів і сливе вичерпав їх, що до кількості. Перед нами проходить низка образів: і чорти, і відьми, і чарівники і русалки; перед нами низка малюнків з чортячого життя: шабаш відьом, їздинне їх та чортів, зачаровані місця та скарби, добування папороти, чортяче піддурювання і низка інших малюнків то поетичних, то страшних, то смішних. Творючи образи й малюнки, Гоголь пильнує побільшити вражіння, дати певний ефект, добіраючи сильні й типові порівняння, покрити певним кольоритом, який часом буває постільки густий та міцний, що робить стихійне вражіння чогось безпосереднього, надзвичайно близького до природи. Деякі місця, особливо місця, де змальовується почуття жаху, що поволі все збільшується, відзначаються великою драматичною силою; властива прикмета її часом — домішка комічного елемента, що надає життєвого кольору найнеможливішим положенням і станам.

Коли взяти за вихідний пункт людську творчість і порівняти її з тим, що дає Гоголь, то ми побачимо з одного боку — простенькі оповідання, що зазначають пасмо фактів, не маючи артистичної цілі; оповідання, що вистерегають себе порівнянь, епітетів, метафор, що держаться життєвої правди, що не мають на оці викликати в читачеві відповідного настрою. Се загальний характер людських переказів, переказів епічної, об'єктивної творчості; як коли й роблять вражіння страшного, то не навмисне, а тільки через справжнє почуття жаху, що було, переживаючи даний факт. Як особистий артиста, Гоголь має на оці й артистичність: згущує фарби, навмисне побільшує вражіння, надає з'яві мальовність, яскраву наочність та образність. Ради правди змалювання він не гордує грубими, різкими, бридкими рисами, він не скрашає їх, бо більше чуткий до життєвої правди, ніж до краси; от в сьому його творчість однакова з творчістю людською.

Бажаної образowości він доходить через типові стилістичні засоби й властивості, до яких ми зараз і звертаємось.

VI.

В часи творіння „Вечерів“ стиль Гоголів ще не всталив ся, в ньому можна зазначити три основні тенденції: романтичну, сентиментальну і реальну. Ті місця, де переважають перші дві тенденції, найслабійші, що до стилю, бо Гоголь не знайшов ще теї форми, що найбільше відповідає його талану, себ то форми переважно художника-реалісти. Реалістична тенденція переважає в описах справжнього життя і звичайних людей. Сентиментальна — в описах молодіжї і ліричного запалу з приводу української природи. Сама ж природа та фантастичний елемент змальовується стилем романтиків, з риторикою, гучними фразами, побільшеннями. Звідси неясність і невиразність, робленість і неприродність порівнянь, метафор, малюнків. Звичайно, того, що кажемо, не можна сказати про все: подибують ся місця, що вільні від такої хиби, особливо в опов. „Вій“ та „Страшная месть“, але перші твори, з окрема „Вечеръ наканунѣ Ивана Купалы“, надто вже хиблять, що до всяких побільшень і грубости порівнянь.

Порівнюючи перші й останні редакції, можна встановити, що Гоголь, описуючи страшне, перероблював його, скорочуючи й змягчуючи вирази. Напр., те місце, де о. Афанасій взяв ся навчати Басаврюка і одержує його відповідь, в першій редакції було так: „Послушай, батюшка!“ зарычалъ онъ своимъ бычачьимъ голосомъ: чѣмъ тебѣ мѣшались въ чужія дѣла, знайка лучше свое, а не то будья такой же, какъ ты борода ты й козелъ, если твоя рѣчи-стая глотка не будетъ заколочена горячею кутьею“¹⁾. Остання редакція скорочує всю відповідь і змягчує міцні вирази. „Слушай, паночко! загремѣлъ онъ ему въ отвѣтъ: „знай лучше свое дѣло, чѣмъ мѣшались въ чужія, если не хочешь, чтобы козлиное горло твое было залѣплено горячею кутьею“²⁾. Відкинено бичачий голос і порівнане з бородатим козлом, проте все таки Басаврюк не мовчить, а гремить диким голо-

1) Сочиненія Гоголя, т. I, Примітки редакторів і варіанти ст. 518.

2) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 39.

сом і в інших випадках: „А что ты обѣщаль за дѣвушку?“... грянулъ Басаврюкъ и словно пулю посадилъ ему въ спину“¹⁾. Описуючи фантастичне, страшне, Гоголь надто пересолує, а пізнійше він одразу знаходив відповідної форми і сливе що й не робив великих поправок, виключаючи „Вія“, що підляг пильному переробленню, що до фантастики.

Загальною рисою всіх поправок було те, що він не зміцняв першої редакції, а ослабляв, змягчав, вигладжував нерівності. Бувало, йому не зразу давав ся сильний образ, він перебірав низку порівнянь і епітетів, поки не доходив того, що одним словом віддавав те, що ранійше було висловлено декількома словами. Напр.: 1) „Вѣдьма, вѣѣпившись руками за обезглавленный трупъ, пила кровь изъ него“. 2) „А гнусная вѣдьма, вѣѣпившись руками за обезглавленный трупъ, съ жадностью пила изъ него кровь“. 3) „Вѣдьма, вѣѣпившись руками въ обезглавленный трупъ, какъ волкъ, пила изъ него кровь“. Останнє порівняння — „какъ волкъ“ містить в собі розумінне пожадливости і взагалі дає неприємний образ,—через його Гоголь досяг, чого бажав: повної згоди між формою та змістом. Стилїстичне завдання Гоголіве — досягти ясности, точности, яскравости мови своєї, особливо щоб була вона виразною і міцною. Досягає він того марудною і дрібною працею над формою і стилем, заміною одних виразів на другі, пильнуючи дослідити невпіймані відтінки й прикмети. Напр., він пише: „какъ всѣ чудища выкалили зубы и подняли смѣхъ“; спершу тут було мало відповідне слово „чудовища“, що має відтінок грандіозности й жаху, тоді як Гоголеви потрібно було збірної назви, і він замінив одне слово другим, більше відповідним. Надто далекі порівняння, особливо абстрактійні, він замінював близькими і конкретними, напр. вії панночки-відьми „были длинны, какъ мечтанія“— порівняння, що власно нічого не каже через свою абстрактність і далечінь, Гоголь замінив його: вії „длинные какъ стрѣлы“²⁾.

Буває, що Гоголь робить цілу низку стилїстичних поправок, щоб намалювати чудовий образ, зробити його живим, конкретним і виразним, проте се не вдаєть ся йому,

1) Ibid., ст. 45.

2) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 89.

особливо, коли описує жінок. Низкою гармонійних і виразних порівнянь він будить почуття, але неясне, неозначене, прозоре, бо самий образ без змісту й без життя, коли він пояснюється надто далекими, останніми порівняннями й епітетами. Напр., описує він лице панночки-відьми: „чело у нея нѣжное, какъ мѣлъ, какъ серебро... брови—ночь среди солнечнаго дня... уста — рубины, готовые усмѣхнуться смѣхомъ блаженства, потокомъ радости“... і т. д. ¹⁾). Набірання слів — і жадного образу, тільки невпійманий нарис. В першій редакції опис сей ще більше ростягнений і водянистий, і ефектний мент, коли Брут пізнає в небіжчиці заїджену ним відьму, цілком пропадає: по-перше, через занадто вже швидкий перехід від одної низки фактів до другої, слабо й невиразно з'язаної з першою низкою, а по-друге — через розволіклість психологічного змалювання вражіння. Ми читаємо: „рубины усть ея, казалось, прикипали кровью къ самому сердцу. „Это та самая вѣдьма, которую я прибилъ!“ воскликнулъ онъ, взглядывшись, въ ужасъ“ ²⁾). В останній редакції вставлено проміжну фразу, що готує нас до ефекту раптового жаху: „Вдругъ что-то страшно знакомое показалось въ лицѣ ея. „Вѣдьма!“ воскликнулъ онъ не своимъ голосомъ, отвелъ глаза въ сторону, поблѣднѣлъ весь и сталъ читать свои молитвы“ ³⁾). В данному разі Гоголь має на оці завдання драматургічне — він пильнує підготувати певне вражіння, зробити його більше правдивим, життєвим.

Його загальний нахил, описуючи фантастичне, надто густо класти фарби, давати надто багато простору своїй фантазії, ніде не проявився так виразно, як в описови трох страшних ночей, що Хома перебуває у церкві. Зазначений нами драматизм дії, що все росте та росте, трудно давався Гоголеві. Спершу всі три ночі сливе однаково багаті на страшне, в їх просто накидано дивовижних образів, що грають пасивну роль і не дають зростати жахові; уяву захоплено, заплутано тими образами, вони чавлять його, перешкоджають орієнтуватись і пильнувати самої дії. Тут виявляється звичайна Гоголівська хиба: ради опису він нехтує головною думкою і звертає в бік.

¹⁾ Ibid., 387 ст.

²⁾ Ibid., ст. 696, примітки.

³⁾ Ibid., ст. 387.

Але поволі, багато скорочуючи, він досяг, чого бажав. Занадто докладний розвій думки, занадта фантастика, нарешті занадте уживання на зле власного слова, уяви й уваги читача, — от головна Гоголіва хиба, коли він описує фантастичне. Занадтий захват до слова завше шкодить думці і крім того губить силу образowości, надто коли за авторовими словами не знати жаху, що він сам порежив, і читач лишається холодним і байдужим. Коротко кажучи, — стилістичні поправки Гоголіві — се здебільшого змягчення форми в змалюванні фантастичного елементу, підбирання найточніших, найближчих і більш конкретних порівнянь і епітетів. Головне завдання його — досягти повної згоди між формою та думкою, виробити міцний, виразний, ясний і точний язик і стиль. Головне артистичне завдання Гоголіве, маючи фантастичне, — збудити в читачеві експресивні естетичні емоції, найінтенсивніші і більше захоплюючі в страшному, найсмішніші — в комічному.

VII.

Чортячий елемент Гоголь вносить і в свій стиль, що багатий міцними словами з назвою чорта, в данному разі се вже не стиль, а жаргон, при тому жаргон з цілком людським наместом. Народня мова, вирази, вірування були конечною умовою поетичної творчости Гоголівої, письменника, що найвиразніше показав взаємину власного і людського гeнiя й творчости. Сї вирази з назвою чорта — міцна стилістична приправа; Гоголь уживає її, коли списує життєві, прості й природні випадки і відносини, або там, де роздратований чоловік, не володіючи ссбою, з пересердя пускає міцне слівце, на їх надто багата мова голови (з „Майскої ночі“).

Серед сих міцних слівць єсть довга низка українських, як от: „стара, як біс“, „чорт-ма“, „як у кого чорт-ма клепки в голові“ і т. и., але взагалі Гоголь свідомо й навмисне вистерегав ся українїзмів, лишаючи тільки найхарактерніші й більш типові вирази, що на московській мові втратили б увесь свій смак. На кожному кроці ми знаходимо такі вирази, як от: „лукавый дернул“, „сатана вмѣшался“, „чуръ меня“, „сатана“, „чортова баба“, „кой чортъ“ і т. д. Гоголь — справжній артиста, що до підбирання міцних

слівець з справжнім людським намастом, напр., ми читаємо такі ось імпровізації: „чтобъ его, одноглазого чорта, возомъ переѣхало“, „вишь какъ растянулъ, вражій сынъ, сатана, дорогу!“, „Вишь, бѣсовское рожденіе! Я думаю, какой это шельма, какой это вывороченный дьяволъ строить путки!“ і багато інш. Всі оті вирази з назвою чорта надають життєвого реалізму, природності і примитивної простоти; вони — оригінальна, стилістична властивість Гоголіва.

Його захопання до міцних і надто виразних форм досягає найбільшої повноти, коли він описує природу. Звичайний засіб артистичний — примушувати й природу брати участь в переживанні жаху і засіб сей Гоголь ще побільшує тим, що головну вагу кладе на психологічний стан людини, захопленої жахом. Спершу засіб сей йому не вдавався, знов таки через занадті побільшення, вживання на зле гіперболи, — і виходив неприродний малюнок. Наприклад, коли Петро відтяв голову Івасєви, навкруги загремів чортячий регіт; злякавшись, Петро кинув ся тікати: „Все покрылось передъ нимъ краснымъ свѣтомъ. Деревья всѣ въ крови, казалось, горѣли и стонали. Небо, раскалившись, дрожало... Огненные пятна, что молнии, мерещились въ его глазахъ“ ¹⁾. Вживане на зле червоного світу, неприродні образи й порівняння, — все се підіймає почуття, але не дає правдивого артистичного образу.

Але у його єсть низка інших описів, бездоганих, що до артистичної правдивості й закінченості, — він досягає того реалізмом порівнянь, термінами менше об'єктивними і однаковими, а головне — простим і природним відношенням до природи. Ось як він описує їзду діда в зачарований ліс: „Однакожь, что-то подирало его по кожѣ, когда вступилъ онъ въ такую глухую ночь въ лѣсъ. Хоть бы звѣздочка на небѣ. Темно і глухо, какъ въ винномъ подвалѣ; только слышно было, что далеко-далеко вверху, надъ головою, холодный вѣтеръ гулялъ по верхушкамъ деревъ, и деревья, что охмѣлѣвшія казацкія головы, разгульно покачивались, шепоча листьями пьяную моль“ ²⁾.

¹⁾ Ibid., ст. 86.

²⁾ Ibid., ст. 86

Як визначний артиста, Гоголь пізнійше навіть свій нахил до гіпербол і побільшень зумів вкласти в гармонійні й природні розміри. Гіпербола, що не перечить розуму, завше збуджує велику естетичну емоцію, панує над нашою уявою, примушує серце тріпотіти, збільшує темп нашого життя. Звичайно, коли образ по істоті своїй страшний і міцний, то і знадвірня форма його повинна бути такою, — тоді гіпербола стає відповідною формою. Образ зрадника - чарівника, закоханого в рідну дочку, в душугуба, що вбив її чоловіка, онука і нарешті рідну її доньку, — образ сей страшний уже з свого внутрішнього змісту. І от душу сього запеклого грішника стискує жак, сліпий та страшний, і жене його, немов би коня, до схімника, щоб одержати відпуст гріхів; „ему чудилось, что все со всѣхъ сторонъ бѣжало ловить его: деревья, обступивши темнымъ лѣсомъ, и какъ будто живыя, кивая черными бородами и вытягивая длинныя вѣтви, силились задушить его; звѣзды, казалось, бѣжали впереди передъ нимъ, указывая всѣмъ на грѣшника; сама дорога, чудилось, мчалась по слѣдамъ его“ ¹⁾.

Сама іраціональність образів відповідає психологічному настрою чарівника, лишається якеє невиразне почуття, що бридкому й дивовижному немає місця в природі, воно — якась страшенна помилка, якась логічна суперечність. Се оден засіб, що ним Гоголь збуджує в читачеві емоцію жаху.

Другий засіб — писати душевний стан людини, перейнятої жахом. Петро, убивши брата своєї жінки, якось остовпів, забув все, що було з ним давнійше і все намагався адумати, здичав цілком, зробився страшним і ні кроку не відходив від мішків з золотом. Часто „дико подымается со своего мѣста“... „вперяетъ во что-то глаза свои“... „бѣшенство овладѣваетъ имъ; какъ полоумный, грызетъ и кусаетъ себѣ руки и въ досадѣ рветъ клоками волоса“...²⁾. Сей стан психологічний підказує Гоголеви Тик своїми „Чарами кохання“, де головний герой, побачивши злочин, теж все забув і раптово згадав, угледівши червону жінку ³⁾. І Петро,

¹⁾ Ibid., ст. 178.

²⁾ Сочин. Гоголя, т. I, ст. 49.

³⁾ „Галатея“ № 11, ст. 183—185.

тільки пізнав в новій гості відому чарівницю, „вдругъ весь задрожалъ, какъ на плахѣ; волосы поднялись горою... и онъ засмѣялся такимъ хохотомъ, что страхъ врѣзался въ сердце Педорки“ ¹⁾).

Перед нас знову роблений, риторичний стиль, повний крайностей, неподобностей і побільшень; се тому, що автор тут підлягає впливови Тика, у якого бачимо низку неприродно-фантастичних малюнків, окреслених таким само стилем, як і в Гоголя. Взагалі, Гоголеви не вдається психологія людини, захопленої жахом, тут він нечемний, примітивний, не йде вище народнього змалювання. Подамо низку паралель: от перед нами чарівник, захоплений жахом: „дыбомъ поднялись волосы на головѣ колдуна. Дико закричалъ онъ и заплакалъ, какъ изступленный“ ²⁾); а от і народній образ: „волѣски станули ми дубом на головѣ“... ³⁾). А деколи перед нас загальна фраза, як от: „страхъ и холодъ прорѣзался въ казацкія жилы“ ⁴⁾), „у дѣда на душѣ заохлонуло“ ⁵⁾), „морозъ пошелъ у него по кожѣ“ ⁶⁾). Так само й народ малює своє вражіння чи вірнійше почуття жаху: „холод піде по всьому тілі... а мороз у мене так і ходить по шкурі“ ⁷⁾).

Власно кажучи, психології жаху немає у Гоголя: артиста напрочуд, він в той же час неважний психолог, звичайно, кажемо се тільки що до змалювання стану жаху. Щоб довести нашу думку, можна зазначити оповідання Чехове — „Страхи“, де автор розповідає про той душевний стан, що охопив його, коли він запримітив невідомий огоньок на вершкуні давониці. Згадавши низку відповідних вияснень і переконавшись, що все то не те, він почув, як поволі опановує ним жак. „Меня охватило чувство одиночества, тоски и ужаса, точно меня противъ воли бросили въ эту большую, полную сумерекъ яму, гдѣ я одинъ на одинъ стоялъ съ колокольней, глядѣвшей на меня своимъ краснымъ глазомъ“ ⁸⁾).

1) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 49.

2) Ibid., ст. 177.

3) „Етногр. Збірник“, т. XV, ст. 52.

4) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 148.

5) Ibid., ст. 89.

6) Ibidem.

7) Грінченко — „Изъ устъ народа“, ст. 95.

8) Сочин. Чехова, видання Марксове, т. III, ст. 99.

Все тут дуже просте, правдиве, без реторичних фраз і шабляонових визначень, про те настільки правдиве, що кожний, хто перетерпів жах, впізнає те почуття, яке він пережив. А Гоголь, вдавшись в мельодраматичний тон і дозволивши занадту яскравість, вже тим самим зменшує вражіння, його страшне налякає хіба що дітей. Хіба ся з'ясується і примитивним характером самого страшного і занадтим захватом Гоголівим, що до чистої форми, завдання його — зробити ефект, за яким не знати власної участі авторової, жаху, що він сам переживає чи пережив колись. Тоді як стиль завше в великій залежності від того, що сам пережив, передумав, чи просто бачив, — в таких випадках він завше більше індивідуальний й природний, ніж коли людина пише по власній фантазії. Гоголь сам запевняв, що йому гарно вдавалося тільки те, що власно бачив він в житті, а відьом та чортів бачити не доводилось, не доводилось й переживати певного почуття від сього знайомства, — звичайно, що він і не міг надати їм життєвих, реальних і природних форм. Проте тільки ці форми йому і вдавались, а абстрактну і фантастичну думку він не міг одягти в відповідну форму, бо в його переважає не уява й розум, а спостережливість, артистична вражливність до комічних сторін життя. От чому комічний чорт у його вище суворого й страшного, сцена гри в пеклі з чортами вище, що до артистичности, убивства чарівником святого схімника. Де Гоголь до фантастики вносить риси справжнього життя, юмористичний елемент, — то найкращі місця, що до артистичности.

Ітак, треба признати, що в змалюванні фантастичного елементу Гоголь не стільки великий, як нам описує життєві, реальні з'явища. Головна хіба — занадта яскравість, докінченність фантастики, що й страшна тільки своєю таємничістю, незрозумілістю. Обвинувачувати в тім Гоголя не можна, бо він, стоючи на погляді народньої демонології, але сам, звичайно, не ймучи їй віри, давав таким чином тільки чисту фантазію, що вже з того одного не може бути глибокою й серйозною.

VIII.

В „Вечерах“ та в „Миргороді“ фантастика грає визначну роль, починаючи від дрібних витворків чортячих і

кінчаючи суворими [життєвими уроками і навіть смертю тих, хто з ними з'язав ся. Так пропадає Петро, Хома Брут, страшною смертю гине чарівник, перед тим убивши дочку, зятя і їх сина, чорт і панночка-відьма постановляють долю молодих дружин, не кажучи вже про дрібні каверзи нечистої сили. Темний, таємничий мир злих сил втручаєть ся в життя людей, панує нею і часом й цілком перериває її, — певно є якась там таємнича причинність з миром з'явивш, що ховаєть ся за звичайними причинами. Гоголь бачив, розумів і рахував ся з сею причинністю, але не додержав основного характеру фантастичного — його невизначеної невпійманности. Великі артисти фантастичний елемент малюють тільки в загальних рисах, елемент сей тільки натякає на іншу підкладку життєвих випадків. Сей елемент звичайно буває страшним як раз своєю невизначеністю і судьбовою владою над долею людей.

Одне з перших „віршів в прозі“ Тургенєвих дуже влучно малює сей стан; там розповідаєть ся про одну бабу, що крок за кроком слїдкує за чоловіком і пхає його до могили. Се маленька, горбата, закутана в сірі шмаття баба, зо зморщеним і жовтим видом, до того ще слїпа, вона йде, крадучись, легенькими й розмірними кроками, вона невпійманно стежить, примушує коритись собі, вона... штовхає до могили... „Я круто поворачиваю назадъ. Старуха опять передо мной... но она видитъ! Она смотритъ на меня большими, злыми, зловѣщими глазами... глазами хищной птицы... я надвигаюсь къ ея лицу, къ ея глазамъ... опять та же тусклая плева, тотъ же слѣпой и тупой обликъ“ ¹⁾. І не сховаєш ся від неї! Се — доля.

Перед нас широке поле, подорожній, баба, змальована цілком реальною постатю, але з темною, страшною владою над людиною. По частях — се низка щоденних образів, але в цілому — перед нас загадкова й таємнича причинність, бо сї реальні образи до кінця не змальовано, вони на щось натякають, вказують на щось страшне і неминуче. От сеї основної умови страшного і нема у Гоголя, фантастика його скрізь виступає вже в занадто оголенім вигляді, занадто вже знати причину і наслідок; от чому, не дивлючись

¹⁾ Сочин. Тургенєва, виданнє Марксове, т. ІХ, ст. 71.

на виразне змалювання образів, ми не одержуємо вражіння страшного, як чогось невідомого, неминучого. Він дає низку виразних малюнків, але не примушує думати над ними, бо підкладка їх не глибока. Напр., описує він, як встають страшні мерці, — у першого з їх борода до пояса, на пальцях довгиленні пазури, тихо зняв він руки, пекельна мука скалічила вид. „Душно мнѣ! душно!“ простоналъ онъ дикимъ, нечеловѣческимъ голосомъ“¹⁾. Другий мертвець ще більше страшний, а третій найстрашніший: „борода по самыя пята; пальцы съ длинными когтями впились въ землю“²⁾. Всі вони, стогнучи, підводять ся над землею і знову ховають ся в неї. Думка така, що прокльон стежить за всим родом грішника.

Перед нас низка анальогічних образів, з однаковими рисами, занадто утрированными, вражіння збільшуєть ся тільки через зовнішню утрировку. Сила жаху повинна бути в нутрішньому змісті, що поволі все росте та росте, і в найширшій надвірній прояві, як се ми бачимо в вірші В. Соловева: „Колдунъ-камень“, написанім сливе що на однукову тему і бездоганнім зо всіх боків.

Завдання кожного артисти, що працює над фантастичним елементом, — не робити його страшним або смішним, прекрасним чи бридким, а змалювати се фантастичне як живе, істотне, але за звичайною, життєвою поверхвністю. У Гоголя ми сього не бачимо: його фантастика тільки артистичний аксесуар, оздобний матеріал для життєвих подій, хоч вона ото й кінчить сі події. Нема глибини думки, складовости замислу, нема артистичної рівноваги і пропорційності. Багато занадто щиро домальовано до кінця і не досить тонко розвинено. Типова прикмета його фантастики — се комічний елемент, чого не бачимо в інших письменників, що розвивали фантастичні елементи.

¹⁾ Сочин. Гоголя, т. I, ст. 148.

²⁾ Ibidem.

Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 ¹⁾.

Студія Богдана Вучинського.

VIII.

Сяк чи так арх. Йосиф став послом Йони в Царгород. Про посольство се маємо звістку в посланію руських князів до царгородського патріарха. Згадане посланіє своїм розкладом (інвокація, потім виложене про що йде, і ще раз просьба, щоб сповнилось їх прошене), а також і зворотами стилістичними та звітками про кривди православної віри нагадує так сильно т. зв. грамоту Місаїла, котру я приписую Йосифови, що я не вагаюся бачити в Йосифі автора отсього посланія.

Посланіє отсе звучить в українським перекладі ось як: „Здоровимо в ім'я Господнє того, що стоїть на першому місці по чину архієрея великого Господа Бога Спасителя нашого Ісуса Христа, того що має власть рівну власти всіх учеників та апостолів Христових, що правдиво роздає власть відпускати гріхи. Здоровимо обручника східної християнської церкви, керманича її і синів її по всьому світови, світлий світильник православія, того що Богом натхнений втішає церков і її собор в теперішніх бурях, що лагідно і справно приводить їх до тихого пристановища, того що щедро по світі розсилає усім жерела живучих вод, найсвятійшого, найчеснішого, найбільше з усіх благословенного, житем рівного ангелам, що володіє володарями і є батьком батьків, найсвятійшого патріарха великого царгородського архієрея. Ми, сини і послушники твої, руські князі, що живемо під властю великого господаря, найяснішого пана Казимира, короля польського, великого князя литовського і руського, володаря земель, що їх і вимовити (усі) тяжко, ми що невідступно і до смерті з божою допомогою держимося віри православної грецької, післали Вашій великій Святости чоло-

¹⁾ Див. кн. IV „Записок Українськ. Науков. Товариства в Києві“.

битню голов наших з усіми чувствами тіл наших через посла. Доносимо Вашій Святости, що недавно перед сим волею Божою помер наш отець та вчитель, Вашої Святости сослужебник, благої памяти Симеон, київський митрополит, архиепископ всеї Руси, що престол київської митрополії не малий час був не занятий, що коли ми безустанними та пильними просьбами упросили нашого господара, щоб наказав вибрати гідного настоятеля престолу київського і всеї Руси, його величество, нами упрошений, наказав те. І так потім як багато сьмо шукали по всіх краях держави нашого володаря, по багатьох днях знайшли ми мужа святого, що заслугує на довіре, що знає розумно правити християнством, що добре знає ся на Святому Письмі, що иншим може стати в пригоді, що може боронити ся проти тим, що проти нашому законowi виступають і позатикати їм уста, Йону, полоцького архиепископа. Згаданий єпископ дуже сього не хотів, казав, що не варт того, та за розказом нашого господара, ледви умолений моленем і просьбами вперед нашими, а також і всього духовенства і посполитого народу, згодив ся на І тепер згаданий пан наш Йона архиепископ, на підставі дозволу господара нашого його величества короля, з листами його величества післав до Вашої Святости, яко до батька батьків, а того що всюди роздає благословене, свого посла, мужа вибраного чесного Йосифа, архимандрита і настоятеля монастира Св. Тройці в Слуцьку, просячи благословенія від Вашої Святости — як про те довідає ся Ваша Святість з листів нашого господара та з промови того посла. Ми всі, котрих іменем се написане і буде говорити ся, весь собор, від малого до великого, ми руські сини, Вам послушні сини Вашої пастви, православія та уряду грецької церкви, шлемо до Вашої Святости нашу молитву і просьбу, хай Ваша Святість, щоб нас утвердити, з огляду на тих, що кривдять нас у вірі,—хай не зволікає дати милосердно нашому отцеві з рук своїх духовний меч, котрим би боронив нас, що добро робимо, а злих поборювати Величество Вашої Святости знає само, що ми всі в краях держави нашого господара, великого Князівства Литовського і Руського, з цілого серця, коли побачимо дар і благословеніє Вашої Святости, будемо радувати ся та хвалити щедроту та милосердну доброту серця Вашої Святости. А що, очевидно, Ваш сослужитель, а наш отець не може власною особою туди піти, зверни, Святителю,

щирим серцем та покірним, а мудрим умом увагу на се коротке та нерозумне наше письмо, нашою просьбою та мольбою не погордуй, але прийми перед усіми о Ісусі Христі, о Господі нашім, йому ж хай буде слава з Отцем і Святим Духом. Амінь“ ¹⁾).

Місія Йосифова вдала ся, Йона став митрополитом ²⁾. Під час свого перебування в Царгороді, Йосиф мусів бачити невідрадне положення Царгородського патріарха, хто знає, чи помічення там починені не вплинули на його пізнійші змагання до унії так, як подоріж Мелетія Смотрицького на Схід ³⁾.

По своїм повороті з Царгороду Йосиф перебуває у Слуцьку мабуть-тільки дуже короткий час: великий „воздух“, котрий він привіз із Царгороду, остав ся недоробленим. Успішний результат його місії в Царгород мусів звернути на нього увагу наших церковних кругів та литовського правительства, і Йосиф стає єпископом смоленським. Яко єпископ-номінат він віддає в руки княгині Анни монастир случський з його усім майном і спішить у Смоленськ. Висвятив його таки той самий Йона Глезн, в котрого справі він ходив у Царгород. Часу, в котрім Йосиф став єпископом смоленським, докладно означити не можна, але зовсім певно, що став він єпископом смоленським і заняв катедру ще заздалегідь перед смертю короля Казимира: „...первво сего многокrotь жаловали отцу нашему, королю его милости, и намъ, какъ сѣли есмо на отчинѣ нашей на великомъ княжествѣ Литовскомъ, староста мѣста Смоленского и вси мѣщане, на владыку смоленского на Йосифа“, каже в. кн. Олександр в своїй грамоті, виданій у Витебську 17 марта 1497 р. ⁴⁾.

На катедрі смоленській остаєть ся Йосиф до кінця життя, а навіть коли став київським митрополітом, він задержав таки смоленське владитство і інтересував ся його маєтностями, як бачимо напр. з рішення вел. кн. Олександра з 22 марта 1499 р. ⁵⁾.

Що можна б підчеркнути з діяльності Йосифа на престолі смоленських владик? Я підчеркну отсі факти: його діяльність кольонізаторську, становище великого князя су-

¹⁾ Виленскій Археографическій Сборникъ, т. I, № 2.

²⁾ Ibidem т. VI, № IV, ст. 8 і 10.

³⁾ Акты Западной Россіи, т. I, № 144.

⁴⁾ Леонтович. Акты литовской метрики, т. I, відділ II, № 448, ст. 11.

проти нього, та прийняте в Смоленську нареченої вел. князя Олени Іванівни.

Йосиф, як тільки засів на владичій катедрі, береться кольонізувати владичі землі у Смоленську і через те входить в конфлікт зі старостою смоленським та й всіми смоленськими міщанами ¹⁾). Другу звістку про кольонізацію земель владичих маємо про його маєтність в Чуриловичах на Горах: владика ввійшов через неї в конфлікт з чотирма князями Горськими ²⁾). Великий князь рішає перший спір своєю грамотою з 17 марта 1497 р., виданою у Витебську: владика одержав церковний одруб, на Крилошовському кінці, там дозволив в. князь владичі посадити крім тих людей, що там до того часу сиділи, ще сто двадцять дворів людьми прихожими, Москвичами та Тверичами. Людей тих не могли судити княжі намісники смоленські, ні околничі, жадних пошлин з них не могли брати на себе, а тільки тоді, колиб на все місто наложити сребшизну, мали б і вони її платити. Але того самого дня виходить друга грамота вел. князя, що вдвоє збільшує те, що владика одержав першою грамотою. Вона видана на прошене самого владики і дозволяє йому „присадити“ до тих людей по одному „сусіду“, то значить по одному чоловікови з жінкою і дітьми, наскільки се не буде шкідне для Смоленська. І другий конфлікт поладнав в. князь своєю грамотою з 6 цвітня 1499 р. на користь єпископа. В. князь наказав князям Горським, щоб ніяким чином не переступали тих границь, котрі положив поміж майном їх і владичим суд мировий; наказав їм не входити у владичі боброві гони і землі, не одняті рішенням згаданого мирового суда; наказав їм посилати своїх людей на суд з людьми владичими, колиб люди владичні домагалися суду; наказав їм помагати владичі при удержанку в добрім стані дороги від його двора з Чурилова і до Смоленська і не боронити йому вживати тої дороги. Ні князі, ні їх люди не можуть ходити „исповѣдную ѣсти“ в інші епархії, а тільки в Смоленськ.

Сі прихильні рішення вел. князя в користь владики мусять тим більше звертати на себе нашу увагу, що власне намісник смоленський Юрий Глібович виступає в тій і другій справі, яко судя мировий, вибраний Горськими против-

¹⁾ Акты Западной России, т. I, № 144.

²⁾ Акты Западной России, т. I, № 145.

никами Йосифа — і ще давнійше в р. 1494 просив владика вел. князя Олександра, щоб Юрій Глібович, смоленський намісник, „його людей церковних не судив ні радив“ ¹⁾. М. Макарій зіставляє неприхильні рішення в. кн. Олександра в справах, що доторкалися нашої церкви, з прихильними рішеннями його, не в користь смоленського владика; в. кн. Олександр взяв в своє подаване миколаївський монастир на Лучні, золотoverхий михайлівський монастир у Києві, віддав двом жінкам світським держати два монастирі в Овручу, св. Пречистої та Йоакима і Анни, — а за те 17 марта 1497 р. видав згадані вже мною грамоти в справі кольонізації земель владичих у Смоленську. 17 марта 1497 р. potwierдив за владикою Йосифом право володіти землею в Чуриловичах і садити там же людей, 13 цвітня 1497 р. присудив в користь владика сад в Смоленську, котрий хотів заняти один міщанин. М. Макарій з того здогадується про „особые виды“ в. кн. Олександра на владика Йосифа ²⁾. Автор „Історіи русской церкви“ не добачив, що тоді жив ще митрополіт Макарій, що він зовсім не думав умирати, бо як довідуємося він погіб 1 мая 1498 р., вбитий Татарами у селі Скриголові, на дорозі в Київ, куди їхав, щоб допомогти церкві св. Софії, поруйнованій Татарами 1483 р.

Третім інтересним для нас фактом буде, як я підкреслював вище, прийняте, зготовлене Йосифом наречений вел. князя. Переговори в справі подружжя вел. кн. Олександра розпочав каштелян троїцький та намісник полоцький Ян Юревич Заберезинський. Він післав з Полоцька 1492 р. 14 липня свого писаря Лаврина до московського воеводи у Великому Новгороді—Якова Захаревича і той згадав про евенуальне сватане вел. князем литовським Олени Івановни. Не діждавшись відповіді, Заберезинський шле ще одного чоловіка до Захаревича, а одного до князя Івана Юревича Патрікеєва. Яков Захаревич віднісся в тій справі особисто до вел. князя Івана Василевича. Великий князь відповів 17 жовтня 1492 р.; він припоручив відповісти Якову Заберезинському, що про сватане буде можна тільки тоді говорити, коли настануть ліпші відносини між обома дер-

1) Акты Западной России, т. I, № 118.

2) Макарій. Історія русской церкви. т. IX, ст. 88.

жавами ¹⁾. 4 падолиста 1492 р. приїхали у Москву литовські послы—маршалок і намісник мерецький Станислав Глібович та писар Іван Владика,—вони мали заявити про те, що в. кн. Олександр вийшов на престол в. князівства та пожалуватись за пограничні кривди. 5 падолиста вони в похмілью, на пиру згадали про сватане. Коли послы проговорились зі сватанем ще й 8 падолиста, князь казав боярам їх в тій справі запитати і вони 9 падолиста заявили, що се бажане ради вел. князівства Литовського. Тоді казав в. князь Іван заявити послам литовським, що про сватане може бути мова тільки тоді, коли між обома державами настане згода. Таку саму відповідь одержав Ян Заберезинський від Івана Юревича Патрікеєва ²⁾. На сім переговори урвалися на цілий рік. В вересні приїхав до Москви посол литовський—щоб одержати лист для литовських послів, аби могли приїхати на Москву і відїхати. 17 січня 1493 р. приїхали в Москву земський маршалок та воевода троцький Петро Янович та староста жмудський Станислав Янович, при них намісник утенський Войтко Янович та писар Федько Григоревич. 2 лютого 1494 р. на парадній авдієнції зажадали послы руки Олени Івановни для в. кн. Олександра. 5 лютого вперед здадили грамоту про згоду, а потім князь Іван Патрікеєв заявив литовським послам, що в. князь хоче видати свою дочку за в. кн. Олександра. І зараз, як каже сучасна записка першої посольської книги польського двора, „бояре говорили о законѣ о греческомъ и о римскомъ, чтобы великой княжнѣ въ томъ отъ ихъ государя неволи не было, была бы въ своемъ греческомъ законѣ. И они (литовські послы) молвили, что той неволѣ не быти, а наши головы въ томъ; а какъ будутъ послы отъ государя великого князя у нашего государя, и онъ на то и крѣпость учинить, что неволѣ не быти“. 6 лютого відбули ся смотрини та заручини. Потім послам предложено проект грамоти, котру вел. князь Олександр мав видати Іванови. В ній вел. князь литовський давав поруку: „а намъ его дочери не нудити къ римскому закону, дръжить свой греческій законъ“ ³⁾. В марті поїхало посольство московське у Литву, щоб бути присутнім при присязі в. кн. Олександра на згоду та в справі

¹⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 68—72. ²⁾ Ibid. ст. 74—79. ³⁾ Ibid. ст. 122—124, 133.

переговорів за сватане. 23 цвітня 1494 р. московським послам предложили грамоту Олександра — посли її не прийняли, бо в ній були такі слова; „и намъ его дочки не нудити къ римскому закону, дръжати свой греческій законъ, а коли похочеть своею волею приступити къ нашему римскому закону, то ей въ томъ воля“ ¹⁾. 13 червня 1494 р. приїхав до Москви маршалок і намісник слонимський Ян Литавор Хребтович, посол литовський; йому 22 серпня 1494 року заявили, що Олександр тільки тоді одержить руку Олени, коли видасть таку грамоту, якої від нього жадає в. кн. московський. ²⁾ 26 жовтня видав в. кн. литовський як раз таку грамоту, якої домагався в. князь московський і її предложив 17 падолиста 1494 р. посол Олександра, писар Адам Якубович ³⁾.

Та ціла справа з грамотами поручними вказує, на мою думку, найкраще, що думка про унію руської церкви з римом уступила тоді зовсім з овиду московського та литовського правительства: в переговорах мова тільки про віру грецьку та віру латинську.

6 січня 1495 року приїхали в Москву посли литовські — каштелян виленський та намісник городенський кн. Олександр Юревич Ольшанський, каштелян троїцький, намісник полоцький Ян Юревич Забerezинський та намісник brasлавльський Юрій Зиновевич по велику княжну; 11 січня 1495 р. зажадав на авдієнції вел. князь від них, щоб вони передали в. кн. Олександрови його бажане, аби для в. кн. Олени збудували у княжому дворі церкву. 12 січня дав в. князь інструкцію своїм двом послам — князеві Семенови Івановичу Ряполовському та Михайлови Яковличу Русалці, щоб вони ждали від Олександра, щоб він казав збудовати для Олени церкву при дворі та щоб в. княжна поступила до соборних церков у Смоленську та Полоцьку.

Олена покинула Москву 13 січня 1495 р. В Смоленську вийшли на 5 верств перед містом намісник тамошній, Юрій Глібович та бояре і міщане смоленські. Перед катедральною церквою Пречистої зустрів в. княжну Йосиф, владика смоленський, вийшов з хрестом та зі всіми священниками, поблагословив її хрестом, вона вийшла в церкву, а владика

1) Ibid. ст. 143. 2) Ibidem, стор. 150 і 151. 3) Ibid. ст. 158, 159.

став правити молебень. Потім в. княжна поїхала на приготований для неї дворець, пани і бояре проводили її до світилиці і посол московський іменем вел. княжни трактував їх вином. На другий день вона слухала обідню, котру правив сам владика. Потім владика прийшов на дворець, призначений для вел. княжни, — вдарив чолом, приніс в дарунок золоту ікону з ланцюхом, воплощене Пречистої. Велика княжна посадила його поза панами, котрі прийшли її поклонитися; владика подавав від неї вино кн. Семен Риполовський, посол московський, що проводив Олену у Вільно, панам подавала вино сама велика княжна ¹⁾).

Так само прийняв у себе в Полоцьку тамошній владика Лука — і так само вона його прийняла як Йосифа. Лука, владика полоцький, носив титул архієпископа, а з того факту, що з Йосифом так само поводитись, як з полоцьким архієпископом, виводжу, що він тоді був в добрих зносинах з правительством московським, та що тоді ще воно зовсім його не підозрівало, що він промишляє про унію.

IX.

Отсими трома групами фактів я вичерпав усе, що міг сказати про побут Йосифа на катедрі смоленський — оскільки він, побут, вяжесть ся з нашою темою.

1 мая 1497 р. погиб зовсім несподівано митрополіт Макарій. Про його поставлене говорив я вже вище, тепер доторкнуся ще того питання, які були відносини між ним і великокняжим литовським правительством? В поставленю Макарія взяли участь єпископи з земель великого князівства литовського: володимирський, полоцький, турівський та лугський і як казали вони перед патріяршим послом, вони „не вирікали ся стародавніх звичаїв соборної царгородської церкви, але се зробили з потреби“; на потребу натискають і обі заяві патріяршого посла, переказані нам літописю. Отже була якась потреба, котрої не було за поставлення попереднього митрополіта Йони, потреба, котра доторкалась тільки єпископів з земель вел. князівства литовського, бо єпископи з земель корони польської в отсім поставленю участі не брали. З того можемо зробити вивід. Над православною церквою у вел. князівстві Литовським почали збирати

¹⁾ Сборникъ Историческаго Общества, т. XXXV.

ся якісь нам ближче незвісні небезпечности. Великокняже правительство дало свою згоду на те, що вчинили єпископи, але супротив Макарія воно мабуть було увесь час його побуту на митрополії неприхильно настроєне. Виводжу се з того, що рішенням 5 лютого 1498 р. вел. князь Олександр касує усі ті зміни, які Макарій повводив в доходах митрополіта з виленського духовенства, на підставі візнань тільки самих крильшан виленських, не згадуючи зовсім про вислухане митрополичого намісника. Київський літописець в просторому „пщачу“ з нагоди смерти Макарія подає отсей характеристичний вислів: „Но не предай же насъ до конца имени твоего ради, да не рекоутъ намъ супостати наши: где есть Богъ вашъ, нанъ же оуповаете? Можешь, Владико, елико похощешъ, помози намъ, яко низпадаемъ“ ¹⁾,

По наглій смерті митрополіта взяв завідуване тої частини митрополії, що потягала за Новгородком литовським, Васіян, єпископ туровопинський ²⁾; в тій частині, що потягала за Київом, ставив священників Васіян, єпископ володимирський і берестейський ³⁾. Цілісінський рік престол київської митрополії оставав ся незанятим, поки 30 мая 1498 р. великий князь Олександр не дав її разом з єпископією смоленською Йосифови, єпископови смоленському.

Чи в отсій справі робив Йосиф якісь заходи?

В збірнику, писанім ріжними руками XVI та почасті XVII віку, маємо ісповідь віри, зложену Йосифом, владикою смоленським, котрий обіцює, що у всім буде смідувати та покоряти ся преосвященному господинові своєму, архієпископови Царгорода, нового Рима, вселенському патріярхови Ніфонтowi. Ісповідь віри кінчаєть ся словами: „ещежь исповѣдаю ся еписаніємъ симъ, яжь не далъ есми ничого, про причетъ сея епископия, ни мѣнилъ есми дати никомужь что люблю“ ⁴⁾. Йосиф міг би був називати своїм „господином“ царгородського патріярха не згадуючи київського митрополіта тільки тоді, коли престол київської митрополії був незанятий; се трапляло ся в тих часах, коли він був

¹⁾ Супрасльська рукопись, ст. 140.

²⁾ Виленський Археографический Сборникъ, т. VI, № 4.

³⁾ Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, № CCCCVI, ст. 286.

⁴⁾ Описаніє рукописей московской синодальной библиотеки, ч. II, т. III, ст. 768—769.

єпископом смоленським двічі — по смерті Йони та по смерті Макарія. Ніфонт був патріархом у Царгороді тричі: в роках 1486 — 1489, в роках 1497—1498 і в році 1502 ¹⁾. Отже ісповідь віри припадає на час між 1 мая 1497 р., коли то погиб митрополіт Макарій, і 30 мая 1498 р., коли то Йосиф сам став митрополітом. Отже Йосиф вважав за потрібне в тим часі заявити перед патріархом, що він не дав ані навіть не думав дати нікому чого небудь, щоб одержати своє смоленське владиттво. По 30-тим мая минає знов довший кусень часу, з котрого не маємо ніяких відомостей про Йосифа, поки він у другій половині марта та першій половині цвітня 1499 р. не з'явив ся у Вильні.

Великий князь був тоді для нього дуже добре настроений: надаючи йому 26 марта 1499 р. деяких людей в смоленським повіті, він виразно згадує, що він дає йому їх „за его вѣрную службу“ ²⁾. 20 марта 1499 р. видав великий князь для Йосифа грамоту, що потвержує ненарушимість церковного суду та церковного майна на основі т. зв. „Свитка Ярослава“.

По словам грамоти прссив її потверження Йосиф сам один, без инших єпископів — потвержене видане для митрополіта і для всіх єпископів великого князівства Литовського та земель руських. Митрополіт просив потверження постанов „Свитка Ярослава“ тому, що князі і пани, воеводи, старости, намісники і тивуни великокняжі, державці великокняжих городів, міст і волостей мішали ся до доходів церковних та до церковних судів і самі брали ся завідувати тими справами митрополічими та єпископськими.

Грамота великого князя має в собі шість точок: 1) митрополіт Йосиф та ті всі єпископи, що під ним, і всі наступники митрополіта Йосифа мають судити і рядити християн грецького обряду, і всі діла церковні завідувати, на основі „Свитка Ярослава“ на вічні часи. 2) Великий князь наказує духовним та світським князям і панам латинського обряду, воеводам, старостам і намісникам так грецького, як і римського обряду, тивунам і всім урядникам та державцям по городах у великому князівстві, бурмістрам, війтам та райцям по містах великого князівства — тих, що від предків

¹⁾ Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur, ст. 1150.

²⁾ Леонтовичъ. Акты литовской метрики, т. I, вип. 1, № 453.

великого князя здавна мають право магдебурське, і тих, що від нього самого те право одержали, і тих, які в будучности те право дістануть, щоб не завдавали кривди церкві, митрополітови і єпископам, не мішали ся в доходи церковні і у всі справи та суди їх духовні, бо великий князь наказав митрополітови та єпископам судити і рядити, завідувати справами церковними та людьми церковними, відповідно до давнього обичаю, по городах та містах. 3) Люди владичні та митрополичі, що сидять по містах великого князівства Литовського, що схотять займатись торгівлею, ті мають по давньому платити разом з містом податки. 4) Коли князі і пани римського обряду мають в своїх маєтностях церкви грецького обряду, в котрих від давна має патронат митрополіт або владика, то і на будуче нехай митрополіт та владика задержуть в них свій патронат, але коли котра церква віддавна стоїть під патронатом держателя тої маєтності, то хай він і на будуче задержить свій патронат, а митрополіт даватиме своє благословенє, але властитель не має права усунути священника з його церкви без слідства та волі митрополіта. 5) Колиб поганьбив або побив руського священника який чоловік латинської або грецької віри, то митрополіт або єпископ має тим ділом заняти ся, бо воно належить під суд духовний. 6) Всі інші точки, що виписані у „Свитку Ярослава“ і отсїй грамоті, великий князь потверджує на вічність митрополітови Йосифови, його наслідникам та всім єпископам, що належать до його митрополії на вічність: вони мають ті діла церковні справляти згідно з звичаєм своєї церкви, по давньому.

Оцінюючи зміст отсих точок, бачимо насамперед ті великі атрибути, які великий князь приписує авторитетови своєї влади: органи великокняжого правительства не можуть мішатись до церковних справ: „бо есмо приказали митрополиту и єпископомъ судити и рядити, и дѣла духовные справовати, и люди церковные завѣдати, подлугъ давного обычая, по городомъ и по мѣстомъ нашимъ“. Митрополіт Йосиф, приймаючи так устаткований акт, мусів згодити ся на таке широке розумінє авторитету великокняжого правительства. По друге, бачимо тут консеквентне підчеркуване того, що з усіх точок того акту мають користати не тільки митрополіт, але й усі єпископи. По третє, для оцінки

обставин, посеред яких повстав отсей акт, важний той факт, що на нашому акті виступає, яко одинокий свідок, охмістр вел. княгині Войтїх Янович, ковенський намісник.

В отсім акті, з 20 марта 1499 р., не згадує вел. князь про попередні потверженя прав руської церкви і представляє цілу справу так, що він перший потвержує отсі права. Між тим ми маємо грамоту короля Жигимонта, видану на вальному соймі у Берестю 2 липня 1511 р., де згадують ся потверженя прав руської церкви, видані Витовтом, Казимиром та Олександром і подані точки друга, четверта і шоста грамоти Олександра 20 марта 1499 р. в дословнім виписі з отсеї грамоти. Як собі толкувати сю аномалію? Чи прийняти, що ті грамоти Витовта та Казимира, предложені Жигимонтови на соймі 1511 р. ¹⁾, се були фальсіфікати, пороблені після того, як Олександр видав свою грамоту? Але час між р. 1499 і р. 1511 рішучо за короткий на се. Отже ми мусимо прийняти, що Олександр, видаючи отсе потвержене прав руської церкви, навмисно не згадав про попередні потверженя з боку Витовта і Казимира.

Найстарший з усіх відписів „Свитка Ярослава“, що дістали ся до наших рук, се відпис його при копії грамоти вел. князя Олександра для полоцького архієпископа Луки, виданої 26 грудня 1503 р. ²⁾. Писаний, як каже його видавець в „Актах Заподной Россіи“, на папері, дрібним та суцільним курсивом, без знаків інтерпункції. Видавець згадує також про пізнійші відписи ³⁾. Першу загалом звістку про „Свиток Ярослава“ в руських землях вел. князівства Литовского маємо в грамоті князя мстиславського Юрія Лингвеновича для монастиря св. Онуфрія у Мстиславлю, виданій в Мстиславлю 1443 р. В ній читаємо: „А владичнымъ десятникомъ и городскимъ тыхъ людей монастырскихъ въ духовныхъ дѣлѣхъ не судить, а ни рядить, и дѣтскихъ не посылатъ и винъ не имать на владыку: што в свитку Ярослави стоить, судить и рядить и вины имать въ духовныхъ судѣхъ на тыхъ людехъ монастырскихъ самому архимандриту, который будетъ служить у св. Онофрія“ ⁴⁾.

¹⁾ Акты Западной Россіи, т. II, № 65.

²⁾ Описание документовъ архива западнорусскихъ митрополитовъ, т. I, ст. 6.

³⁾ Акты Западной Россіи, т. I, ст. 190.

⁴⁾ Акты Западной Россіи, т. I, № 43.

З огляду на дуже короткий час між р. 1498 і 1503, не те, що оба акти видав один і той сам великий князь, те, що при обох потверженнях „Свитка Ярослава“ свідчить один і той сам свідок, можемо бачити в тексті при грамоті з 1503 р. текст, аналогічний з текстом потверження грамотою з 1499 р. Коли порівняємо той текст з текстом т. зв. „Устава Ярослава“ — про котрий першу звістку маємо з першої чвертини XV ст., то побачимо, що спільні точки поміж „Свитком“ і „Уставом“ такі: „Свиток“ і „Устав“ вяжуть факт надання прав кн. Ярославом, з митрополітом Іларіоном ¹⁾. Оба вони покликують ся на правила, сба вони займають ся карами за бігамію та „блуд“. Зовсім нема в „Уставі Ярослава“ отсех чотирох точок „Свитка“: 1) Всі єпископи мають слухати київського митрополіта у всім, за непослух будуть покарані втратою свого сана та прогнанем з престола, князі, бояре та суді не можуть тому супротивляти ся, під карою на соборну київську церков двох тисяч рублів широких грошей. 2) Всі священники мають слухати митрополіта і єпископів своїх, а ніхто з князів та бояр не може заступати ся за священником перед його єпископом під карою тисячі рублів широких грошей на церкву соборну свого єпископа і втрати ктиторства. 3) Митрополіт і єпископи, кождий у своїй дієцезії, можуть слати своїх посланців, щоб шукати за безправними сопружествами та „блудом“ та направляти ті обставини. 4) Церков судить еретиків.

Х.

Які причини спонукали вел. князя видати акт з 20 марта 1499 р.? Як раз з тих часів маємо першу звістку про діяльність Йосифа в користь унії — отже зовсім оправданим буде домисел, що великий князь видав отсей акт, щоб собі позискати Йосифа.

Що спонукало великого князя до того?

З цвітня 1503 р. заявили послы короля польського та великого князя литовського Олександра, Петро Мишковський, воевода ленчицький, та Станіслав Глібович, маршалок вел. князя, та полоцький намісник у Москві перед Іваном

¹⁾ Годить ся замітити, що одна версія „Устава“ зовсім не згадує про Іларіона. Голубинскій — „Исторія русской церкви“, т. I. ст. 629, 630.

Василевичем: „Тоді, коли ще наш володар був великим князем, св. отець папа багато разів слав до нього, та напминав, щоб він привів нашу володариню, свою жену, в послух церкві римській, і наш володар в тій справі взяв ся до великого труду і праці, шлючи своїх послів до св. отця папи в Рим і там так тим ділом завідуючи, щоб не провинитись проти тебе, свого брата і тестя“. Отсю заяву послів доповняє заява Петра Мишковського, зложена 2 цвітня 1503 р.: „ще тоді, коли наш володар був на великому князівстві литовськiм, св. отець папа присилав до нього свого посла, щоб він велів вел. княгині своїй бути послушною папі і ходити до римського костелу“. ¹⁾ Отже папа виступив з жаданем, щоб Олена не тільки признала зверхність папи, але щоб приняла римський католицизм — так толкую я собі жадане, щоб вона ходила до латинської церкви. Що з початку дійсно була актуальною справа переходу Олени на латинство, се виходить по моїй думці з того, що, по словам хроніки Яна з Коморова, ціла дискусія про те, чи хрестити в друге людей, що з грецького обряду переходять на латинський, чи ні, завела ся наслідком оженення Олександра з Оленою ²⁾).

Чи папа висилав одного посла, чи більше — того рішити не можна, обі заяві на тій точці собі рішучо противлять ся.

Коли виступив папа зі своїм домаганем перед правительством литовським? Як я вище казав, першу звістку про фактичні кроки Йосифа в справі унії ми маємо аж з першої половини 1499 р. По смерті Макарія престол київської митрополії необсаджений цілий рік — так що можна було б додумувати ся, що папа виступив з отсими своїми жаданнями аж 1498 р., прина́мні — що 1498 р. рішилось литовське правительство зробити заходи в справі унії, бо колиб воно рішилось на се давнійше, то не оставляло-би цілий рік митрополію необсаженою. По вислову московських літописців, само іменоване Йосифа стало ся на те, аби його прихилити до того, щоб він взяв ся відводити велику княгиню і Русинів у великому князівстві Литовськiм від православія ³⁾).

¹⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 407

²⁾ Monumenta Poloniae historica, т. V, ст. 264.

³⁾ Полное собраніе русскихъ лѣтописей, т. VI, ст. 45

Отже ініціатива вийшла від папи. Папа домагався переходу Олени на латинство — литовське правительство вибрало дорогу посередню — унію.

Що перша наша звістка належить до змагань прихилити Олену до унії, а не до змагання перевести її на латинство — на се, по моїй думці, вказує той факт, що там згаданий, яко оден з головних діячів, Йосиф. Колиб хотіли Олену перевести на латинство, то він був би тут ні при чому. Згадана звістка — се лист, котрий московський намісник у Вязьмі, князь Борис Михайлович Оболенський одержав від Федора Шестакова. Федір Шестаков — се був дворянин вел. князя литовського, він був в зносінах з митрополітом Йосифом ¹⁾. У московського правительства мав він чимале значінє: до його грамоти, що прийшла у Вязьму без підпису, прибиває намісник вяземській власну печать, а великий князь московський зараз, як він її одержав, шле посла на Литву. Грамота отся не має ні дати, ні місця, де її писали, але з того, що великий князь литовський від 12 марта 1499 р. сидів без перерви у Вильні, можемо приймати, що вона писана також у Вильні, з того, що вона йшла через руки, доки дістала ся в руки вяземського намісника, а доперва від нього одержало її московське правительство, можна прийняти, що довший час минув від часу її написання. Зміст її ось такий: „Мому панови, князеви Борисови Михайловичеви. Тут у нас настала велика боротьба поміж латинянами й людьми нашої віри: діавол ввійшов в нашого владика смоленського і разом з Сопігою, відступником нашої віри, він виступає проти віри православної, і великий князь силував нашу володариню, велику княгиню Олену, щоб прийняла прокляту латинську віру. І Бог навчив нашу володариню, та памятала на науку володаря свого батька. І вона відповіла так: „пам'ятаєш, володарю, як ти говорив з волсдарем батьком моїм; і я, вследарю, без волі господаря отця свого не можу того вчинити, а пішла до володаря отця мого, як мене научить. Та й усіх наших християн православних хотять відвести. Тому то наша Русь ворогує з Литвою. Ти би післав отсей лист до великого князя, а він сам то зрозуміє. Більше писати не смію, колиб можна з ким се передати“ ²⁾.

— 1) Леонтович: „Акты Литовской Метрики“, т. I, 6, II, № 448, ст. 11.

2) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 273, 274.

Щоб відповідно оцінити, як супроти того листу поступило собі правительство московське, мушу оглянути відносини поміж обома правительствами на пару літ перед тим. Коли поміж Іваном та Олександром прийшло до згоди 5 лютого 1494 р., за Москвою оставлено великий Новгород, Псков, Твер, округ холмський, володіне Бориса Василевича, Ржев та Вязму, Олексин, Тішилів, Рославль, Венев, Мстиславль, Торусу, Оболенськ, Козельск, Людимськ, Серенськ; до великого князівства московського мали далі потягати князі Новосильські, Одоевські, Воротинські, Перемишльські, Білевські, трох князів Мезоцьких та князь Мещерський. Отже трактат не тільки гарантував Москві її давні здобутки, але і її останні прибутки: волости кн. Новосильських, Одоевських, Воротинських, Перемишльських, Білевських, Мезецьких. За Литвою оставали ся: Смоленськ, Любушеськ, Мценськ, Бранськ, Серпейськ, Лучин, Мосальск, Дмитровськ, Жулин, Лигино, Залидов, Вишковиці та Опаков. Обі держави обіцували собі поміч проти всякого ворога, особливо проти Татар ¹⁾. Грамота перемирна, видана з боку Олександра, затулювала Івана „государемъ всея Русіи“.

Та вже зараз по шлюбі Олени з Олександром вийшли ріжнорідні непорозуміння: перед литовським послом Станіславом Петрашковичем, маршалком і намісником лідським, жалували ся в маю 1495 р. в імени вел. князя московського, що Олену не вітали так, як умовились, що Олександр не хоче вибудувати для Олени грецької церкви на дворі, що московським боярам та людям, що живуть при великій княжні, діють ся кривди, що титул в. князя московського не так писаний, як треба, щоб не згадувати вже про ріжні пограничні діла ²⁾. Потім намісник київський задержав посла, що йшов від турецького султана до Івана Василевича, а коли московський посол явив ся в Литві — турецький посол вже давно кинув Київ і вернув ся в свояси ³⁾. Інцидент з турецьким послом відбив ся некорисно на дальших переговорах між Литвою й Москвою: посольство литовське, писарем Федором Григоревичем, домагало ся, щоб великий князь для рішення пограничних обид вислав своїх від-

¹⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 125—128, 129—132. ²⁾ Ibidem, ст. 191—193. ³⁾ Ibid., ст. 213, 215.

поручників на пограничний зїзд та подавало виясненя в справі будови грецької церкви на виленському дворі і оточення великої княгині панами і попами латинського обряду; посольство се було відіслане великим князем з тим, що на те все відповість великий князь устами свого посла, висланого в Литву ¹⁾. Посол московський, висланий з Москви 19 мая 1496 р., не згадував зовсім ні про справу з писанням титула вел. князя московського в Олександрових грамотах, ні про справу з грецькою церквою та з двором Олени, порушену останнім посольством литовським, ні про визначене відпоручників до суда в ділі пограничних обид — посол говорив тільки про те, що Стефан, воевода волеський та Менглі Гірей кримський давні союзники московського великого князя, бажають собі бути в мирі і союзі з його зятєм, та жалував ся на те, що посла турецького не перепустили у Московщину. Довірочно просив він Олену, щоб вона від себе намовляла Олександра, аби не давав Жигимонтови уділу на Литві, та щоб Олена постарала ся, аби ті послы, котрих Іван пішле до султана, та ті послы, що мають іти з Туреччини до його, мали вільний пропуск через литовські землі, бо великому князеві „велми въ досаду стало“, що посла турецького не пропустили в Московщину. Литовське правительство зараз піднесло те, що московський посол зовсім не згадував про пограничні діла ²⁾. 18 падолиста писав з Берестя Олександр до Івана: „Довідалисьмо ся від твоєї дочки, а від нашої великої княгині Олени, що ти, наш брате і тестю, хочеш знати, чому ми з тобою добре не живемо та не держимо брацтво так, як би ми мали жити та держати тверде брацтво з тобою, нашим братом і тестем, хочеш, щоб тобі було се звісне. Ми сподіємо ся, що ти сам добре знаєш, що ти забрав собі багато городів і волостей, котрі від давна належали до нашої держави, до великого князівства Литовського. Також не подобаєть ся нам те, що ти поза нас заходиш у приязнь з иншими, плеш послів до Турецького, Перекопського та Волоського, а нам поручаєш, щоб ми були в приязни та дружбі з Перекопським та Волоським. Твої послы в них були не раз один, і їх послы бували в тебе не один раз і по тім від них ми і наші землі потерпіли великі шкоди, і тепер вони

¹⁾ Ibid., ст. 215 — 219. ²⁾ Ibid., ст. 219 — 225.

чиняють великі шкоди нам в наших землях і людях. А в наших грамотах на заключене миру між нами з тобою записано, що ти, брате наш, маєш бути нам помічний на всякого ворога і на Татар; а чей же ми в пригоді, за Божою допомогою, можемо бути ліпші приятелі (чим вони) для тебе і твоїх дітей. Так, як ми взяли з тобою любов і мир та приязнь вічну, при тім ми стоїмо, з того ми не вийшли, відповідно до того правимо, а вже після миру з тобою твої люде з твоєї землі заподіяли нашим підданим численні кривди та шкоди. Того ми не знаємо, чи ти знаєш про ті кривди та шкоди, що діють ся нашим людям, чи ні? Тому ті городи і волости наші, що ти взяв під себе, а вони здавна належали до нашої держави, ти би нам відступив, а ті кривди та шкоди, що їх люде з твоєї землі заподіяли нашим підданим, ти би казав заладнати і не робити їх на будучність. А коли буде поміж нами любов і вічна приязнь згідно з мировим договором так, як ми його заключили з тобою, нашим братом і тестем, тоді наші вороги, коли про те почують, не будуть думати та посягати на нас і наші землі, а приятелі наші будуть із того радуватися ся¹⁾.

І знов в марті 1497 року жалуєть ся посол литовський у Москві на те, що великий князь не дав помочи, а навіть відповіді на скарги литовського правительства на пограничні кривди і доперва він одержав основну відповідь²⁾. В червні 1497 р. знов бачимо в Москві литовського посла, писаря Івашка Сопіжича: він домагаєть ся помочи на Турків, бо казали, що вони йдуть разом з Татарами на Литву, та знов скаржив ся на рабунки московських пограничних людей, особливо князя Дмитра Воротинського. В Москві дістав Сопіга відповідь тільки на скарги пограничні, в справі помочи на Турків вислано на Литву нове посольство московське. Воно домагало ся, щоб йому подали докладно, де чекають нападу Турків на землі литовські, та жалувало ся на кривди, що їх витерпіло князівство рязанське від литовських пограничних людей³⁾. Отсе посольство поїхало з Москви 29 червня 1497 р., а вже 19 серпня 1497 р. московське правительство зачуло про похід Олександра проти Стефана волоського і вислало нових послів. Вони мали пригадати литовському правительству, що Стефан ще за часів Казимира був споріднений та

1) Ibid., ст. 226, 227. 2) Ibidem, ст. 227 — 231. 3) Ibid., ст. 234—235.

в союзі з великим князем московським і Олександр повинен бути зі Стефаном в мирі. Іван просить Олександра, щоб він не йшов на Стефана війною, а був з ним в згоді. На обидва московські посольства відповів Олександр разом. За обіцяну поміч подякував, а в справі Стефана відповів: „Ми сподіємося, що брат наш буде більше сприяти нам, ніж Стефанови, воеводі молдавському. Похід наш був проти поганства, проти Татар, що поруйнували нам наше пограниччя та чималі шкоди починали; і як ми притягнули до Браслава, то наш ворог, не ждучи нас, відіхав геть, а ми з Божою помічю город наш Браславль огородили і назад вернулися в нашу державу, а певно і потім будемо шукати нашого неприятеля“ ¹⁾).

В лютім 1498 р. поїхало нове посольство московське на Литву: воно жалувалося на те, що московського посла, коли вертався від султана турецького, задержали у Путивлі та не пускають його до Івана. Послови відповіли в Литві, що посол той вів з собою багато купців, що не платили мит, і багато Татар, що грабували на пограниччю; намісник путивельський задержав їх, поки не одержить від великого князя литовського інструкції в отсій справі. Але вже передше писав Олександр в тій справі до намісника, і він перепустив московського посла та тих купців, що з ним їхали ²⁾). Ширше ще розвівся Олександр про ті шкоди, що поробив посол московський, вертаючися з Царгороду, та про кривди від пограничних московських служебних князів в своєму посольстві в Москву, що явилось там в марті 1498 р. ³⁾).

29 марта 1498 р. вислали з Москви посла князя Василя Ромодановського, та дяка Василя Кулешіна. Вони мали заявити: Великий князь московський у відповіді на грамоту Олександра з 18 падолиста 1497 р. заявляє: „Ми не держимо городів, і волостей, і земель, і вод твоїх за собою, а за Божою волею держимо городи, і волости, і землі, і води свої, що їх нам Бог дав, як записано в договорній грамоті з тобою. І ти переказуєш до нас, щоб ми вислали своїх бояр, а ти своїх панів і вони з'їхавшись, очистять пограниччя те на обі сторони, поладнають справи, що викликають спори після нашої договорної з тобою грамоти. А що послани наші ходять до

¹⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 234 — 238, 242 — 243. ²⁾ Ibid., ст. 244, 245. ³⁾ Ibidem, ст. 246, 247.

Перекопського та Волоського, а їх послали до нас, то ти сам знаєш, що ще за батька твого короля Менґлі Ґірей перекопський з нами в любові і в союзі; також Стефан, воевода волоський, з нами споріднений і в союзі; то ми до них посилаємо послів, а вони до нас посилають в наших справах, а не на твою, нашого брата, біду послали їздять поміж нами. А ще й Перекопському й Волоському переказували ми в твоїй справі своїми послами, щоб вони з тобою, нашим братом і зятем, були так, як і з нами, другови твому други, ворогови—вороги; а вони нам не раз один переказували нашими послами та своїми послами, а й нині ж нам переказали, що вони хотять з тобою миру, та ти миру з ними не хочеш“. Далі жалував ся великий князь на те, що його титул не так пишуть у грамотах литовських, як стоїть у договорній грамоті, що для Олени не збудували церкви та не приставили до неї попа і панів грецької віри, що не хоче перепустити в Москву посла волоського воеводи. Такі само скарги мали зложити московські посланці і перед Оленою: „ми дали тебе за нього (Олександра) за для того, щоб між нами крім договору була сердечна любов. І я до тебе, дочко, те переказую за для того, що Бог велів тобі уродити ся від нас, щоб між нами любов і споріднене не рушили ся, але щоб і в будучности Бог дав, щоб між нами було добро“¹⁾. Разом з тим 29 цвітня 1498 р. виїхав з Москви посол у орду. Великий князь велів переказати Менґлі Ґереєви, що він його приятелю приятель, а ворогови ворог, і з ним в союзі на всякого ворога, і на литовського великого князя²⁾.

З року 1498 записали в посольській книзі два посольства Олександра у Москву. Перше було вислано в справі пограничних жалів: вяземський намісник пограбив смоленських міщан³⁾. Друге литовське посольство, маршалком та намісником лідським Станиславом Кишкою та писаром Івашком Сопіжичем, стало у Москві 20 лютого 1498 р. Вони жалували ся на кривди від хана та воеводи, просили великого князя вплинути на них, щоб вони повздержували ся від нападів на землі вел. князівства Литовського. Коли вони так вчинять, то Олександр житиме з ними в приязни та згоді, так як тепер живе з Іваном, а як вони не схотять перестати кривди чинити Олександровим землям, то він просить Івана

¹⁾ Ibid., ст. 251 — 258. ²⁾ Ibid., т. XLI, ст. 250. ³⁾ Ibid., т. XXXV, ст. 258 — 261.

помогти йому на них так, як Іван спершу йому те обіцяв. Івашко Сопіжич мав спеціально жалувати ся на кривди, які терпіло литовське пограниччє від московських людей, та жадати, щоб великий князь московський вислав своїх відпоручників на з'їзд, щоб розібрати отєї справи пограничні. Їм відповіли: великий князь вишле своїх послів до Мєвглї Герєя та до Стефана і так, як перед тим, перекаже їм, щоб вони були в мирі і в союзі з Олександром так, як і з ним, а що до справ пограничних, то великий князь вишле відпоручників своїх тільки тоді, коли Олександр вдоволить жаданє Івана в справі його титулу, двора Олени та грецької церкви для неї¹⁾. Посольство, приобіцяне великим князем московським, дійсно пішло в Крим в серпні 1498 р. В інструкціях, котрі посол вел. князя одержав у Москві, припоручаєть ся йому двояка тактика супротив хана: в присутности посла литовського має він домагати ся від хана, щоб він помирих ся з Олександром, в неприсутности посла литовського мав заявити посол ханови, що коли великий князь литовський з ханом миру не заведе, то великий князь московський буде держати з ханом і супроти Олександра і проти синів Ахмата, колишнього хана Золотої орди²⁾.

XI.

На посольстві Кишки та Соліги урвали ся переговори між Литвою і Москвою майже на цілий рік. Отже, як ми бачили, прихильні зносини між московським правительством і ворожими Литві Кримом і Молдавою, справа з титулом Івана, двором Олени та грецькою церквою на виленському дворі та пограничні спори були тим безустанним джерелом взаїмних скарг та рекримінацій поміж обома державами. В такій душній, непривітній атмосфері могла кожна нова пригода викликати дуже великі наслідки. Звістка, прислана 30 мая 1499 р. в Москву, була такою малою надвишкою, що могла дотеперішні неприхильні відносини змінити в одверте ворогіванє. Московське правительство, одержавши отсю звістку, зараз реагує на неї: ще того самого 30 мая 1499 р., котрого грамота Федора Шестакова прийшла в Москву, звідти висилають посла у Литву. Посол мав звернути ся не до самого

¹⁾ Ibid., ст. 266 — 273. ²⁾ Ibid., т. XLI, ст. 258 і 260.

Олександра, а тільки до Олени, мав говорити з нею довірно від обоїх її родителів. З трох звісток, котрі подавала грамота Шестакова: Йосиф і Софія виступили проти православія, Олександр неволив Олену на латинство, усіх православних хотять відвести,—приймає великий князь московський в своїй інструкції для посла тільки дві останні. Посол мав заявити Олені устно в його імени: „До нас, дочко, прийшов такий слух, що наш зять, а твій муж, великий князь Олександр, силує тебе, щ об ти відступила від нашої православної віри, від обряду грецького, а приступила до римського обряду, тай інших руських людей, що в його державі держуться грецького обряду, силує, щ об вони відступили від нашого православного християнства, а пристали до римського обряду“¹⁾. Великий князь жадає від дочки, щ об свого обряду та православя держала ся і устно та й на письмі освідомила його в отсій справі.

По моїй думці з огляду на те, оскільки Іван і Софія вірили своїй дочці,—дуже важний той факт, що хоча, по словам Шестакова, Олена заявила Олександрови, що вона в справі її віри питає батька, та покликувала ся на умови батька з Олександром, великий князь не чекає, щ об вона звернула ся до нього в отсій справі, а в його інструкції для посла нема ніякої згадки про супротивлене Олени Олександрови. Другий важний факт по моїй думці—се те, що посол московський мав довірно говорити із Федором Шестаковим. Великому князеві московському було треба докладних звісток на письмі від Олени: коли б Олена терпіла яке силоване в справі віри, він хотів вислати послів своїх до Олександра, спитати ся у нього, чому він так чинить проти свого слова та своєї правди, як він умовляв ся з Іваном: „А в порушенню греческаго закона хотимъ, оже дасть Богъ, накрѣпко подвизатися, сколько намъ Богъ поможетъ“, мав в його імени сказати московський посол Олені. З великою правдоподібністю можемо додумувати ся, що Іван промишляв про війну і з того, що послови своему, висланому у Литву, він припоручив вивідати ся про всі можливі комбінації політичні: чи був посол воеводи молдавського у Олександра і чи Олександр взяв із ним мир, чи ні? Чи королі поль-

¹⁾ Ibid., т. XXXV, стр. 275.

ський та угорський в миру з Олександром, чи ні? Чи султан і хан кримський в мирі з Польщею, Волощиною та Литвою, чи ні? Чи в зимі 1499 р. або весною воювали Турки землі польської корони, чи ні? ¹⁾

6 червня 1499 р. прийшла в Москву вість, вислана з Вильни 25 мая 1499 р., що велика княгиня хора. Тому з Москви вислали 13 червня другого посла до Олени, що мав спитати ся в імені батька і матери про її здоровле, а заразом мав в їх імені приказати їй, щоб сильно держалась православя, та щоб ніяким силованем не дала себе перевести на латиньство ²⁾. Посольство, вислане 30 мая 1499 р., видно наслідком хвороби вел. княгині не вдалось — у всякім разі ще в грудні 1499 р. в Москві не мали від неї самої ніяких відомостей про силуване її змінити віру.

В серпні 1499 р. приїхало в Москву нове посольство литовське, Станислав Глібович, маршалок і намісник полоцький, та писар Івашко Сопіжич. Вони заявили, що Олександр враз з Володиславом і Яном Олибрахтом вибирають ся в поміч Стефанови волоському проти Турків і просять Івана, щоб їм в тім поміг. Вони домагали ся, щоб Іван вписав в свою договорну грамоту поміж Олександрові волости і Київ і обіцували тоді в своїх грамотах писати титул великого князя московського так, як він написаний у договорній грамоті. Вони далі жалували ся на те, що в інструкціях своїх для свого посла до Менглі-Гірея великий князь казав, що він у союзі з Менглі-Гіреем на великого князя литовського і на синів Ахмата і на всякого иншого ворога. В кінці говорилося про справи пограничні. На те заявили у Москві, що Стефанови допоможуть на Турків; що на записане Київа вони не годять ся, бо Олександр не виповнив їх жадань в справі двора Олени та грецької церкви для неї, а тепер ще вдодатку її силує прийняти латинство; що Олександр не може дивувати ся тому, що стояло в інструкції для московського посла в Крим, бо він накладає з Ахматовичами. На жалоби в справах пограничних відповіли, як звичайно, рекрімациями зі свого боку. І в серпні 1499 р. були в Москві сильно заінтересовані силованем Олени, щоб відстала від православя: коли послы литовські стали перед великим

¹⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 276.

²⁾ Ibid, т. XXXV, ст. 279—280.

князем на прощальній аудієнції, він зажадав від них, щоб вони переказали Олександрови, щоб усе направив згідно з трактатом 1493 р. та щоб ніяк не силював Олени на латинство, коли не хоче за те розриву з Москвою ¹⁾.

XII.

Спитаймо ся тепер, оскільки правдива вість, котру подала Іванови грамота Федора Шестакова.

Чи по-перше, Іван Сопіга, писар вел. князівства литовського, виступав супроти православ'я? Гадаю, що ні: його висилають пару місяців пізнійше в Москву, пліють його в місії, котра дійсно робить деякі уступки Москві: посилати чоловіка справді замішаного в справі, котра мусіла б Москву дуже важко подразнити, було б надто великим не тактом з боку литовського правительства.

Спитаймось далі, чи дійсно Олександр силював Олену покинути православ'я? В своєму листі, писанім 2 січня 1503 р. у Вильні, казала Олена своєму батькови, що її муж держав її через всі літа супружества в честі і любови, що і тоді поступав з нею так само і давав їй волю берегти свою віру у грецькому обряді, ходити по церквах, мати на своєму дворі священників, діаконів та півців та правити службу Божу й інші обряди церковні і в Литві, і у всіх землях корони польскої, в Кракові і по всіх польських містах ²⁾. Друге, від першого зовсім незалежне свідоцтво, маємо в листі папи Олександра VI до в. кн. Олександра, писанім мабуть 8 червня 1501 р. Еразм, посол Олександра, заявив перед папою, що Олександр держав ся присяги, котру в його імені зложили його послы, що він ніколи не буде силювати Олени, щоб приняла обряд латинський і зіставить до її волі, як вона схоче перейти на латинський обряд, і протягом пяти літ, все поступав з нею, як слід було, та ніколи її не силював придержуватись латинського обряду ³⁾. Згадану запоруку видав Олександр 26 жовтня 1494 р. в Ковні ⁴⁾ (але власне без тої клявзулі, що Олена може добровільно перейти на латинський

¹⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 280 — 288: „а за то бы братъ нашъ съ нами нежити не хотѣлъ“.

²⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 369.

³⁾ Vetera monumenta Poloniae Lithuaniae, т. II, № CCCV. ст. 289.

⁴⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 159.

обряд, також треба замітити, що посли Олександрові зовсім в його імені в отсій справі не присягали). Отже час п'яти літ обіймає в собі і весну 1499 р., коли то, по словам грамоти Шестакова, мав Олександр Олену силувати на латинство.

Гадаю, — що на основі отсих двох достовірних свідоцтв, можу прийняти, що Олександр зовсім такої участі, котру йому приписує Шестаков, не брав, значить ся, він сам особисто Олени виректи ся православля не силував. Але з того не виходить, щоб він не робив того, що неозначено говорить грамота Шестакова при своїм кінці: „Тай всіх наших християн православних хотять відвести“. Сакран подає в своїм „Елюцідарію“ ось таку звістку: Олександр, теперішній великий князь литовський, розпалений заздрісною любовю католицької віри, так як його славний дід Витовт, що кинув перші підвалини під віру католицької церкви на Литві, думав, яким би то чином привести здатною дорогою Русинів в своїм величавім князівстві і його підданих в єдність з церквою. Коли він рішив ся взятись до них з совісною, лагідною та батьківською принукою, і вони зміркували його побожну думку, то їх князі і деякі бояре сполучившись в дикому гніві в тій хвилі перейшли на бік великого князя московського, оборонця схизми та їх секти, щоб викликати небезпеченство та знищити його та його католицьких підданих“. ¹⁾ Сакран пише се по горачих слідах подій, подій для Литви дуже нещасливих, і його свідоцтво для нас дуже цінне. Зі слів його виходить, що Олександр вже в 1499 р. носив ся з проектом, щоб своїх руських підданих привести у єдність з латинською церквою, але заки його взяв ся виконувати, вони про нього довідали ся і князі почали переходити на бік Москви. Отже з грамоти Шестакова можемо прийняти ось які звістки: Наречений митрополіт Йосиф став промишляти об унії, він починив перші кроки, щоб для неї прихилити Олену, а рівночасно в. князь литовський почав думати про те, щоб усі православні у великому князівстві прийняли унію.

Дальша наша звістка про дальші кроки Йосифа і литовського правительства—се заява московського посла Дмитра Загряжского перед великим князем литовським Оле-

¹⁾ I. Sacranus. Elucidarius errorum ritus Ruthenici, fol. II.

ксандром, котра переповідає заяву, зложену послом князя Семена Івановича Більського у Москві. Слова її ось такі: „прислав до нас князь Семен Іванович Більський, бючи чолом, та казав, що з твого боку настало для них велике силуване задля віри в грецькому обряді: ти посилав владика смоленського та свого біскупа виленського до руських князів і до всеї Руси, що держуть ся грецького сряду і казав їм від тебе, щоб вони приступили до римського обряду“ ¹⁾. Заяву отсю говорив не посол Більського, котрий таки поїхав з Дмитром Загряжским до Олександра, а сам Дмитро Загряжский. Сама грамота Більського, котру він післав в отсій справі Олександрови, подає тільки загальникову заяву: „І тепер твоя милість, чого не робили предки твоєї милости нашим предкам, хочеш твоя милість зламати наш обряд греческий, а хочеш твоя милість силою перевести в римський обряд“ ²⁾. В кінці треба піднести й те, що Більський зовсім не був у ближчих зносинах з виленським двором: ми вже третій рік його на власні очі не бачили“, казав Олександр, висилаючи 5 марта 1500 р. своїх послів у Москву ³⁾.

Подивім ся тепер, який ужиток робить з сеї заяви Москва? — Вона додає до числа діячів, висланих Олександром, ще й Вернадинів і чинить її невідлучною акцесорією при всіх переговорах: почув її литовський посол Станислав Кишка 23 квітня 1500 р., почув її посол короля Володислава угорського в січні 1501 р., почули литовський і польський послы в лютім 1501 р., почули послы короля Володислава і папи в січні 1503 р., литовські і польські послы в марті і цвітні 1503, заява отся ввійшла і в лист в. кн. Івана до Олени з марта 1503 р., і нарешті в літописні компіляції: першу Софійську, Воскресенську та Никонівську ⁴⁾. Двічі: 23 цвітня 1500 р. та в лютім 1501 р. подибуємо ще отсю ампліфікацію отсеї заяви: поміж тими, котрих хотіли перевести на латинство, згадують ся виленські міщани, а надто читаємо слова: „і понад се Русь вельми насилують, чого пердше при його батькови та його предках не бувало: в руських городах, в Полоцьку та инших містах, кілька церков

¹⁾ Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 294.

²⁾ Ibid., ст. 295. ³⁾ Ibid., ст. 297.

⁴⁾ Ibid., ст. 299, 305, 315, 318, 319, 352, 356, 378, 409, 411.

латинського обряду казав силою поставити, та відбираючи від мужів та діти від батьків враз з майном силою перехрещує в латинській обряд.“ Те що подала грамота Шестакова, то московське правительство подає тільки частиною; „заяву Більського“ воно подає без змін, тільки в двох разях її прибильшує. З порівняня отсеї заяви з тим, що подає лист Більського, з факту, що він тоді не був у зносінах близьких з литовським правительством, та з того великого замилювання, з яким московське правительство нею користується, виходить, по моїй думці, що воно само мабуть таки мало переважну участь в її авторстві.

Коли ся заява повстала? В грудні 1499 р. читаємо в інструкції для московського посла в Литву, що він мав сказати Олені: ми добре знаємо, що тебе твій муж силує пристати до обряду латинського, і посилав і до князів, і до всіх людей, що придержують ся грецького обряду, щоб приступили до латинського обряду“ ¹⁾. Зміст отсих слів та згадка в них про князів, вказує, по моїй думці, на те, що „заява Більського“ в отсим часі була у своїй сути вже готова. Перехід Більського мусів відбутися десь між серпнем 1499 р., коли то на нього жалували ся в Москві за пограничні кривди, і 5 марта 1500 р., коли то Олександр вислав своїх послів у Москву, відповідаючи на посольство Дмитра Загражского. Ми не маємо заяв, котрими князь Хотетовський, в князі Мосальські, бояре мценські з Мценськом і бояре серпейські з Серпейськом оправдували свій перехід під Москву; великокняжий дяк говорив тільки послам литовським, що вони перейшли „задля того самого силування“, що князь Семен Більський ²⁾. По посольстві литовським вислали своїх послів у Москву князь Семен Іванович Можайський з Черниговом, Стародубом, Гомлем і Любечом та князь Василь Іванович Шемячич з Новгородом Сіверським та Рильськом „и со многими волостями“; мотивували свій перехід тим, „що вони зазнали великого силування задля обряду грецького“ ³⁾. Чим мотивували свій перехід Трубчевські князі — не знаємо.

(Конець буде).

¹⁾ Ibid., ст. 292. ²⁾ Ibid., ст. 300.

³⁾ Полное собрание русских летописей т. VI, ст. 45, т. VIII, ст. 239.

Українська шкільна драма „Успеніє Богородици“.

Подав Володимир Розов.

В „Синодальній Типографській Бібліотеці“ зберегається невеликий зшиток в восьму частку аркуша в тоненькій папіровій обгортці. Вона містить в собі ще невідому в літературі песу ¹⁾. Титулу драми не збереглося, але в каталогові бібліотеки зшиток сей записано під назвою: „Успеніє Богородици“, і назва ся цілком відповідає змістови пєси.

Про час, про місце повстання сеї драми, про її автора в ній не знаходимо ніяких прямих вказівок. Тому мусимо звернутись до вивчення її паперу, письма, мови і змісту.

Папір де-не-де має водяні знаки. На к. 6-ій бачимо: два леви на підпірці піддержують безрогу митру з хрестом вгорі. На к. 8-ій той само герб, нема тільки підпірки. На к.к. 23 і 24 знаходимо тіару вгорі круглого щиту. Внизу якісь букви, певне W. I. Таких саме водяних знаків у Лихачева ми не могли знайти. До того ж Лихачев додає, що до таких знаків, як лев, треба відноситись дуже обережно (див. його „Палеограф. значеніє бумажныхъ водяныхъ знаковъ“, Спб., 1899, т. I, ст. XLVII). Проте левів частенько подибуємо в голяндеськім папері XVII — XVIII в.в. (Пор., наприклад, амстердамський герб або Pro patria у Лихачева № 3545, 3547 і инші). Подібні знаки — у Тромонина („Изъясненіє знаковъ“...), але не зовсім. На Руси сей папір появил

¹⁾ Писано в 1906 році, січень. Р е д.

ся з половини XVII в. (див. Лихачев, т. I, ст. LVII). Таким чином час нашої пєси — кїнець XVII в. — початок XVIII в.

Мова виявляє в авторі драми Українця. Се не все. Твори, писані про Великорусів, хоч би авторами їх були і Українці, прилагожувались до мови акторів і слухачів і виявляють значно менше українських властивостей, ніж наша пєса ¹⁾. Тут трапляють ся вони на кожному кроці.

Б вимовляеть ся за *і*. Багато таких форм, як от: простите (к. 1), не будѣте (к. 1 сторінка 2), сотворѣте, (к. 13 ст. 2), отступѣте (к. 14), разсудѣте, предадѣте (к. 18 ст. 2), і т. д. Багато таких рим: чиста — невѣста (к. 1 ст. 2 і инш.), прилѣжно — недвижно (к. 3 ст. 2), вѣру — міру (ibid.), Дѣва—жива (к. 7 ст. 2, к. 9), уследиши—узрѣши (к. 8.), зрѣти—жити (к. 8 ст. 2), имѣла—носила (к. 9 ст. 2), горѣ—дворы (к. 10), до зѣла — носила (к. 12) і багато инш.

Ы завжди плутаеть ся з *и*. *И* замість *ы* подибуємо на кожному кроці: сине (к. 2 ст. 2), открываю тайни зам. тайны. открыти, мишцею, умний, вию зам. выю (к. 3), простиню (к. 17 двійчі) і т. д. Трохи менше подибуємо випадків, де *ы* заступило *и*: оскорбыла (к. 5 ст. 2), выдымыя (к. 6), подобые, взяты зам. взяти (к. 6 ст. 2), болныхъ, обылиѣйшій (к. 7), подобьемъ, ангеламы (к. 7 ст. 2), і т. д. Див. ще помозы (к. 16), преклоны (к. 18), коснутыся (к. 13). Деколи *ы* та *и* уживають ся в одних і тих само словах, при тому таких, що стоять поруч: увы, уви (к. 7), сыяешъ, сіяешъ (к. 15 ст. 2), і инш. Останнє виявляє, що тому, хто писав рукопис, було однаково, яку з тих букв не поставити.

Подибуємо й инші українські властивости. Міняють ся місцями *у* і *в*: усюду (к. 2), в него (к. 1), неввѣренный (к. 14), втопаешъ (к. 15 ст. 2), вмирает (к. 20), вже (к. 22 ст. 2), навіть весь (к. 1 ст. 2, к. 15 ст. 2 двічі, к. 25) і *и*. Міни сеї неможна надати тому, хто переписував. Вирази — усуду, в него неввѣренный, вмирает, вже — поставлено з вимоги метру і належать, таким чином, не авторови.

Початкове *и* деколи відпадає: мѣйте (к. 14), мѣла (к. 15), мѣло (к. 16 ст. 2), зволь (к. 24 ст. 2) і *и*. Скрізь форми сї

¹⁾ Пор., напр., „Драму о Езекиі, царѣ израильскомъ“, написану в Москві Ісакієм Хмарним (В. Перетц: „Памятники русской драмы эпохи Петра Великого“, Спб., 1903, ст. 389 — 454), і твори Теофана Прокоповича петербурзької пори.

вимагають ся і метром. Деколи початкове *и* пишеть ся, але вимовляеть ся як *і*, напр. идѣмо на к. 16 ст. 2.

Подибують ся випадки, коли римують ся *л* і *в*, як от на к. 11 ст. 2: умилно — дивно.

Гадати про тверду чи м'яку вимову шелестівок трудно, бо пишеть ся їх здебільшого над рядком. Взагалі шелестівки виявляють нахил до твердої вимови, особливо *р* і шиплячі. Пор.: можешъ, долную тваръ, мора, естъ, градем, обращемъ (к. 2), знаемъ (к. 2 ст. 2), хошемъ, можемъ, открываемъ, явить (к. 3) і т. д. Див. ще есмъ (к. 1, двійчі), вѣсть, усилено (к. 5), естъ, есмъ (к. 5 ст. 2), тропаръ, первоначална, безначална (к. 6), вѣждъ, внутръ (к. 7 ст. 2), красивѣйшо, зру, узру, выждъ (к. 9 ст. 2), пречествѣйшо, полезвѣйшо (к. 8), готоватся (к. 11), любовъ (к. 13), предаждъ (к. 15), исповѣждъ (к. 18 ст. 2), побѣдившой, свободившой (к. 25), і т. д. Взагалі *ь* надто не часте. Його вживають ся переважно в словах: Господъ, вѣсть, милость, матеръ, день, естъ, есмъ, проте частенько естъ і винятки; слово матерьски звичайно пишеть ся через *ь* (див. к. 10 двійчі, к. 15).

Звернімось до морфології. Досить часто подибуємо 3-ю особу числа один часу тепер. без *тъ*, а деколи тут з'являеть ся кінцівка *тъ*: живеть (к. 1), призивають, присилають (к. 11), буде (к. 2), выше (к. 16), поможе (к. 15 ст. 2), може (к. 17 ст. 2), і и. Буде римують ся з люде, дыше, женыше, поможе Господже, може, ложе. Без сумніву, властивости сї належали авторови пєси.

Читаємо форми 1 ос. числ. мн. на *мо*: послужемо, несѣмо (к. 9), преклонѣмо, возведѣмо (к. 16), воздадѣмо, идѣмо (к. 16 ст. 2), ижденѣмо (к. 23), преклонѣмо, рецѣмо, идѣмо (к. 25). Всі форми отсі поставлено з вимоги метру і вони, таким чином належать авторови.

Genet. і accus. sing. особових займенників першої і другої особи подибуємо тільки в формі мене, тебе, а не меня, тебя (див. к. 10 ст. 1, 11, 13 і далі). Dativ. подибуємо в формі тобі (к. 2). Звичайні форми тво'го мо'го, (к. 9 ст. 2, 12 і далі).

Nomin. sing. mascul. прикметників та particip. кінчить ся тільки на *иц*, *иш*, *и* В nom. accus. sing. femin. прикметників і particip. маємо не тільки *ая* і *ую*, але часто подибуємо

а і у: чиста (к. 1), чисту (к. 1 ст. 2), небесну, нелестну (к. 2), видѣну, благоутробну (к. 2 ст. 2) і баг. инш.

Нарешті чимало є українських слів: гомонѣте (к. 1 ст. 2), шари зам. красками (к. 3), звикшимся (к. 6), люде (к. 12 ст. 2), щасливый (*ibid.*), якъ зам. какъ (к. 10, 12 ст. 2, к. 18), побожный (к. 12 ст. 2), побожна (к. 16), простуемъ дорогу (к. 14), ховавна, учникъ (к. 15 ст. 2), жалемъ (к. 16), жали (к. 16 двійчі), прошаю (к. 17), поради (к. 17), нагороду (к. 18), покути (к. 18 ст. 2), покутою (к. 18 ст. 2), покуту (к. 23), ради зам. рады (совѣта к. 19 ст. 2), роб. (к. 22), усылую, умерти (к. 28) і т. и.

Така сила українських слів доводить не тільки українське походження автора пєси, але й те, що призначено її було для акторів і публіки, знайомої з українською мовою. Виставлялась вона, таким чином на півдні, скоріше всього в Києві.

Письмо пєси доводить нашу гадку. Се українське письмо кінця XVII і початку XVIII віку. Надто характерним є в на зразок грецької », що було властивим київській мавірі письма зазначеної доби (Див. „Палеографическій изборникъ. Матеріали по исторіи южно-русск. письма въ XV—XVIII в.в., изданныя Киевск. комм. для разбора древнихъ Актовъ“. Вип. I, Київ, 1899 р., статя Каманіна: „Главные моменты въ ист. развитія южно-русск. письма въ XV—XVIII в.в.“, ст. 16). Наш рукопис найбільше подібний до письма суплїки київських міщан Петру I р. 1700 (Див. там само, № 66). Як загальний характер письма, так нарис багатьох букв дуже близькі одно до одного. З року 1709 російське письмо заступає українське (Див. там само, ст. Каманіна, ст. 17). Таким чином і письмо рукопису показує на Київ кінця XVII в. і початку XVIII-го.

Погляньмо тепер на форму і на зміст самої пєси. Вона ділиться на дві дії; кожна з них складається з 5 яв. В першій яві ми бачимо Якова по дорозі до Лавана. Стомлений мандрівкою він лягає спати і снить ся йому відомий сон про ліствицю. Дух Божий пояснює йому, що ліствиця є знаком Богородиці. В другій „Вѣсть“ гові́домляє пустельника про смерть Марії. Тут можна за-примігити клясичні ремініспенції. Поява „Вѣсти“ нагадує тропи про Fata Virgilia, що розповідає про кохання Дидони

та Енея (див. його Енеїду, п. IV, вірші 173 — 197). В третій яві Плач Церковний тужить про втрату Богородиці. Утіха пояснює йому, що з теперішнього часу вона стане людям за заступницю перед престолом Божим. Ангели з співами несуть тіло Пречистої на небо. В четвертій з'являється Хома, що спізнився до погребу і плаче на се. Не звертаючи уваги на пересвідчення Віри, Надії і Любови, він віри не йме про смерть Богородиці. Ангели одчиняють йому порожню труну і пояснюють, що Св. Діва вознесена до неба. В яві п'ятій шість отроків оплакують смерть Марії, Ангел разважає їх.

Дія друга уявляє перерібку теми, що була укохана в середні віки на Заході: „Суд над грішною душею“. В першій яві ми бачимо грішника, який, не дивлячись на доводи Совісти, не хоче покаятись. Гнів Божий побиває його і веде на суд. Суд, Правда і Донос („Извѣтъ“) присуджують кинути грішника в пекло. Благоутробіє Богородиці домагається, щоб одкласти виконання постанови. В другій грішник у вязниці кається, Совість його підбадьорує, а надія обіцяє за допомогу св. Діви. Третя ява — знову небесний суд. Благоутробіє і молитва Богородиці беруть гору. Суд та Правда визволяють грішника. В четвертій яві грішний вмирає, покаючись і прославляючи Заступницю грішних. Нотарій домагається душі його, але Хранитель, Благоутробіє, Правда поспівають оборонити чоловіка. Нарешті остання ява — апотеоза св. Діви. Їй приносять символістичні дарунки: скипетра, митру, вінця (від панночок), котву (від моряків), крила (від монахів), серце (від побожних), ключ (від мудрих), свіщу, щита (від громадян), крин, книгу. Потім Власть наділяє св. Діву своїми регаліями, підносячи їй „цѣрначъ“, „праперъ“, шлем, трубу, меч.

Песа кінчить ся коротеньким „прологомъ“ (sic!), де актори дякують за увагу і просять про прихильність до їх.

Зміст драми, як бачимо, теж показує на другу половину XVII в. З одного боку вона прилучається до культу св. Діви, що зайшов до нас з Заходу і найбільше розувів ся в другій половині XVII віку. В збірнику чуд Богородиці, відомім під назвою: „Грѣшныхъ спасеніе“ ¹⁾, знаходимо два

¹⁾ Див. Соболевский: „Переводная литература Московск. Руси XIV — XVII вѣковъ“, Спб., 1903, в „Сборн. Отд русск. яз. и слов.“

чуда як раз на тему нашої пєси: чудо 54-е: „О воставшей отъ мертвыхъ, да утаенный грѣхъ исповѣсть“ і чудо 55-е: „О сотворившемъ блудъ причетницѣ, и в рѣцѣ утонувшемъ, и от мертвыхъ возставленномъ“. В обох оповіданнях, як і в нашій драмі, Богородиця домагаєть ся дозволити грішному, що звернув ся до неї за допомогою, вернутись на землю, щоб покаятись.

З другого боку „Успеніє Богородиці“ належить до тих пєс, що драматично малюють посмертну долю душі чоловічої і божий суд над нею. Такі пєси були частенько на Руси в кінці XVII — початку XVIII віку. Сюди належать: „Розмова во кратцѣ о душѣ грѣшной, судъ принявшей отъ судіи праведнаго Христа Спасителя“ (XVII в.), „Мудрость Предвѣчная“ (1703) і „Кающійся грѣшникъ“, що його приписують св. Димитрію Ростовському ¹⁾ і зміст і малюнок небесного сулу, і алегоричні фігури Віри, Надії, Любови, Гнѣву Божого, Благоутробія, Правди (Істини) — все те наближує „Успеніє Богородиці“ до названих драм.

Нарешті пєса наша має чисто релігійно-моральний характер і не відбиває в собі історичного та громадянського життя. А се теж зазначає XVII в. ²⁾.

Ще більш рішучо доводить ся форма нашої драми. Теофан Прокопович узаконив для українського театру класичний поділ пєс на 5 актів. ³⁾ Наша пєса, як ми бачимо, має тільки дві дії. Значить, вона не могла з'явитись пізнійше 1705/6 р., коли Теофан Прокопович став за учителя піітики в Київській Академії ⁴⁾.

Имп. Ак. Наукъ“, т. 74, ст. 336 — 338, а також „Библиографическія замѣтки“ його ж в „Чтеніяхъ въ ист. Общ. Нестора Лѣтописца“, кн. XIV, вип. II, Київ, 1900, розд. V, ст. 14 — 16. Звідсі ми довідуємось, що збірник сей переклав з грецького на Афоні Самуїл Бакачич р. 1686. і в Москві Дамаскін щось біля р. 1705.

¹⁾ (Морозов, — „Очерки изъ исторіи русской драмы XVII — XVIII столѣтій“, Спб., 1888, ст. 116 — 120).

²⁾ Див. „Очерки“ Морозова, ст. 121, 373 — 4.

³⁾ Див. Н. И. Петров: „О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской Дух. Акад. отъ начала ея до преобразованія въ 1819 году“ в „Трудахъ Кіевск. Дух. Акад.“, 1866 р., ноябрь, ст. 354.

⁴⁾ Див. Д. Вишневскій: „Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія“, Київ, 1903, ст. 132, 144.

Можна спробувати ще ближче зазначити час постання „Успевія Богородиці“.

В останній яві громадяне підносять Богородиці, що її символізовано стовпом, щит з такою молитвою:

Столпе, тысащми тысащз щито^в зкрашенны',
 тысащми тысащз вѣди поклоенны!
 Защи́ти вѣрны̑ ѿ злы̑ аггара́новъ
 и ѿ невѣрны̑ прочий̑ погана́въ,
 вѣ градѣ и вѣвѣхъ молати́а бо люди:
 „ѣаа дѣо, ты стѣна на^{мъ} вѣди!“¹⁾

Місце се виявляє спомин про війну з Турками або Татарами. Війни з ними були р. р. 1672 — 1678, 1686 — 1689 і 1695 — 1699. Прутської виправи не можна брати до уваги після всього, що ми сказали. Крім того, в ту пору, згадуючи про Агарян, булоб неможливим забути про Шведів, між тим в песі нашої нема про їх ані одного спомину. Тому треба гадати, що її написано ще до Великої Північної війни, себ-то до р. 1700.

З зазначених вище війн виправи Голіцина до Перекопу Петра під Азов були операціями зачіпними. А між тим в нашій песі почувається ся боязнь за долю самого Києву: „вѣ градѣ и вѣвѣхъ молати́а бо люди: ѣаа дѣо, ты стѣна на^{мъ} вѣди!“ Такі обставини коли в Києві лякались появи Турок перед самим містом, були р.р. 1672, 1674 і 1678. Надто цікаве те, що тими роками сподівались турецького нападу на Київ як раз в серпні, а песу нашу певно виставляли на Першу Пречисту, себ-то 15 серпня. В серпні р. 1672 велике турецьке військо звоювало неприступну польську фортецю — Камінець, і на Москві з жахом сподівались, що така само доля чекає і Київ.²⁾ Року 1674 виправа Ромоданівського та Самойловича під Чигирин викликала напад Турок. В серпні військо їх звоювало Ладижин, Умань і простувало на Київ, але повстання Умани примусило їх вернутись назад для жорстокої кари над бунтівниками³⁾ На-

1) К. 24 ст. 2; знаки розділові належать нам.

2) Соловьевъ, — „Исторія Россіи“, XII, ст. 124 — 127.

3) Ibid., ст. 149 — 163.

решті, в серпні р. 1678 Туркам поталанило звоювати Чигирин. 20-го числа цього місяця вони повернули назад ¹⁾. Всі три роки нам підходять.

Проте ми не можемо зупинитись ні на 1672 ні на 1674 році. Вплив польський зникає тільки поволі. „Дѣйство объ Алексѣѣ Божіємъ человѣкѣ“, виставлене р. 1673, написано польсько-російською мовою, де польщизна цілком бере гору ²⁾. В нашій же песі мова церковнослов'янська з українськими. Значить треба її відсунути можливо далі від часу польсько-го панування в Києві. Тому ми й беремо р. 1678.

Сумнів викликають дві пригоди. По-перше, наш рукопис з письма дуже близький до супліки київських міщан р. 1700. На се можна відказати, що наш рукопис подає текст не первотвору, а вже переписаний. В ній багато помилок, деколи заставлено місце для нерозібраного (к. 6 ст. 2). В песі частенько римують ся двори — хоры, чертога — Бога. Писець раз римує чертоги — двори. Звичайно, се помилка, якої не зробив би автор, що неминуче повинен уважно ставитись до рим. Таким чином суперечність ся усуваєть ся гадкою, що песу, яка повстала р. 1678, було переписано трохи пізнійше. До того палеографія не дає ще нам змоги зазначити час рукопису по десятиріччам на підставі самого тільки письма.

Важнійше друга річ. В останній дії Богородиці, символізованій кораблем, підносять „морнари“ котву (якір) з такою молитвою :

Гад'єса, кораблю, спасиша хотаци^{мъ}
 Ти помощница бѣди По морю параци^{хъ}.
 Се тебѣ задорѣ котвѣ смиренны приносѣт,
 Ты блѣхъ вѣчныѣ надежда й ѡмѣ бѣди, просѣт,
 Да нѣ единѣ ѡ нѣ когда погрѣзи^тсѣ к^т море,
 Да никто козопѣт: „штопаю, горе!“³⁾

Мореплавство в Росії ніколи не мало великого значіння. В зазначені роки ми не знаємо про значні морські виправи

¹⁾ Ibid, ст. 252—255.

²⁾ „Очерки“ Морозова, ст. 104—112.

³⁾ К. 24; знаки розділові поставлено нами.

коваків проти Турок. Проти волі пригадується азовська ви-
права Петра і збудований ним флот. В такому разі найкра-
ще спинитись на 1697 році. Цар пробував закордоном Ту-
рецьке військо наступало на Казікермень і Тавань. Моло-
дий російський флот справляв ся в Азовському морі. Все
се могло спричинитись до сполоху і викликати подані мо-
литви. Може бути, що взявши сей рік, ми б мали більше
згоди і з письмом рукопису, близьким до супліки 1700 р.,
і з мовою пєси, в якій сливе що не знати польського впли-
ву. Роз'язати питання се дуже не-легко. Одне можна с пев-
ністю сказати, що пєса повстала в Україні до р. 1700 і її ви-
ставлено було в Києві. З більшою чи меншою певністю мож-
на догадуватись, що драма наша та сама, що написав Ди-
митрій Ростовський ¹⁾

¹⁾ Див. „Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Росс.“, 1907, кн. III ;
(кн. вийшла з початку р. 1909), тут подано текста, що після нас знай-
шов його проф. М. Сперанський, зі знімком і передмовою.

Про заняття Українців по перепису 1897 року ¹⁾.

Студія Олександра Русова.

Кожна наука, розширюючи наші знання у своїй сфері, не бере яку-небудь теорію за непохитний догмат, з якого виводила б такі чи інші тезиси, а пильнує докладним аналізом фактів обережно доходити до тих чи других думок. Усе, що здобуто таким аналізом і зведено нашим розумом до сили правила або закону, стає ґрунтом для дальших розслідувань, для нового аналізу знов здобутих і вияснених фактів і нових домислів про стрій того, що ми бачимо й знаємо.

Статистичні праці йдуть не другим яким шляхом, як таким же. Предметом статистичних дослідів Статистичної Комісії нашого „Наукового Товариства“ буде Український народ. Етнографічні риси, які одрізняють його од других народів, не можуть зоставати ся однаковими назавжди, бо в поступовому ході життя все міняєть ся і розвиваєть ся; але національні ознаки, вироблені умовами тієї природи, де розмножав ся, гуртував ся, складав ся й жив той або другий народ, змінюють ся повагом, потроху. Та велика психологічна сила, з якою кожен окремий народ виступає на поле всесвітнього поступу й цивілізації, довго задержує основні свої ознаки, вироблюючи дрібніші барви тих відмін, які одрізняють взятий нами народ од других. Коли пригадаємо, як характеризував Юлій Цезар предків теперішніх Французів і якими вони тепер виявляють себе, то побачимо, що характерні ознаки старих Галів і теперішніх Французів

¹⁾ Доклад О. Русова на науковім зібранню „Товариства“ 26 квітня 1909 року.

майже однакові, не вважаючи на те, що народ сей пережив після часів Цезаря багато змін свого політичного й економічного строю.

Англичане, Буря, Гішпанці чи Українці можуть жити й на старій своїй рідній землі, яка випестила їх і утворила національні їх ознаки; можуть виселити ся й в сторони Американські, Африканські або Австралійські; але той хист, той світогляд і темперамент, ті напрямки в економічному й соціальному житті, які витворили діди й прадіди їх, складаючи за довгі віки особливу національну мову й національні способи міркування, а з ними й національний тип, не можуть міняти ся так хутко, як, мовляв, панночки міняють свої рукавички. У новій країні нові обставини її примушують народ змінити старі життєві звичаї зараз же після переселення; але антропологічні та етнографічні прикмети кожен народ задержує довго, міняючи по своїй власній волі лишень дрібні ознаки свого життя й мови, ведучи їх вперед по загальних законах розвою усього живучого й живого.

Статистика допомагає й антропології й етнографії розбірати ся у тих завданнях сих наук, які вони собі обрали, бо дає їм числовий матеріал, тоді як антропометрія й психологія постачають їм коліри для характеристики тієї або другої нації. Завдяки першому всеросійському переписові 1897 року ми вже маємо числові вирази гуртових ознак народу українського і можемо ними скористувати ся для того, щоб опреділити, з якого числа індивідуумів по дорослості, по рідних ознаках, по містах народження, по професіях то-що складаєть ся той народ, який зветь ся тепер українським.

Гляньмо ж, якими числами дає відповідь перепис 1897 р. на питанне про те, до яких праць (професій) замітно найбільший нахил сього народу і чим він сам бажає по своїй гуртовій волі одрізнати ся од других народів? Чи сї ознаки народ сей задержуватиме за собою і на Далекому Сході старого суходолу, і в Америці, куди почали виселяти ся частини його,— се діло будучих дослідів; тепер же ми можемо поки що розбірати ті числові матеріали, які подав перепис 1897 року про український народ на прадавній його оселі, се б то по обидві сторони Дніпра, заходючи на Схід трохи не до Кавказських гір, а на Захід — до межі Російської держави з Австро-Венгрією. Тут можемо ми взяти й стару

по-над-Дніпрянську територію і ті частини територій 19-ти сучасних губерній, або й цілих губерній, де живе українського народу не менше як $\frac{1}{10}$ часть всієї людности.

Се будуть такі губернії та області Європейської Росії: Полтавська (де число Вкраїнців було за часів перепису 93 на 100 усієї людности), Чернігівська (85 на сто), Київська (79), Подільська (81), Харківська (80), Волинська (70), Катеринославська (69), Херсонська (53), Кубанська (47), Тавричеська (42), Вороніжська (36), Ставропільська (37), Донська (28), Гродніська (22), Курська (22), Бесарабська (20), Люблінська (17), Сідлецька (14) та Астраханська (13). Коли по всій державі Російській з Сибіром та Середньою Азією, Польщею та Кавказом налічено було у 1897 році Українців (то б то таких людей, що признали себе Українцями по рідній своїй мові) — $22\frac{1}{3}$ мільонів людей обох полів, то в сих 19-ти губерніях та областях їх жило $21\frac{1}{2}$ мільонів душ, то б то коло 98% усіх Українців, що мешкають у Російській державі. Можна покладати, що тих 2 відсотки, які розпорошено спорадично по останніх місцевостях держави Російської, нема чого й брати на увагу, коли ми хочемо довідати ся, які ознаки що до улюбленіших праць належать українському народові. От же й подивімося, якими працями займали ся ті Українці, що оселили більш-менш укупі улюблену ними територію?

Такі числові вирази ми можемо витягти з XX, XXI та XXII таблиць 1-го російського перепису людности — за для всіх губерній та облчстей разом без поділу по національностях, з XXII — з поділом по національностях, але без поділу по губерніях ¹⁾. Коли ж схочемо те саме взнати для обраних нами 19-ти губерній та областей по кожній особливо, то повинні будемо звернути ся до окремих книжок по кожній губернії (що й зроблено для сього докладу), щоб можна було

¹⁾ „Общий сводъ по имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года“. Спб. 1905. Т. II. Табл. XX. Repartition de la population d'après les professions et par groupes d'âge. Табл. XXa. Repartition de la population d'après les professions en général. Табл. XXI. Repartition de la population par groupes de professions. XXII. Repartition de la population par groupes de professions et par nationalités d'après la langue maternelle.

одрізнити Українців од людей других національностей в межах території тих 19-ти губерній ¹⁾).

Перш ніж приводити числа Українців, зайнятих тією або другою працею, треба пригадати замітку передмови до II тому „Результатовъ переписи“, у якій редактор, прокритикувавши матеріал, говорить: „данныя переписи о національностяхъ, основанныя на родномъ языкѣ, показываютъ лишь минимальное число представителей нѣкоторыхъ народностей, хотя и полное число тѣхъ изъ нихъ, которые сохранили родной языкъ, т. е. дѣйствительно остались вѣрны своей національности“. До тих де-яких національностей, про які тут мова, належать і Українці, про що свідчать мало ймовірні числа дворян та духовенства з Українців по українських губерніях, коли порівняти їх з числами дворян та духовних у тих же губерніях по ознаці — „мѣсто рожденія“. Для нашої ж мети ці мінімальні числа Українців, які „вістали ся вірними своїй національності“ при лічбі людей на Україні, мають ще більшу вагу через те, що ми хочемо взнати відносні числа вірних синів України, що присвятили себе до тієї або другої праці, а не тих, що вже загубили свої національні прикмети.

У таблицях перепису, де показано „заняття“, числа людей усюди поділено на „самостійних“ хазяїв і тих, що при них жили на їх заробіток. Поділяючи тих і других по дорослості, можна зразу з недовірем вгледіти, що напр., дітей до 15 літ, що самостійно заробляють на себе, налічено взагалі по всій Росії досить багато у тих, що були на послугах у домах; їх вийшло 12 на 100 поміж дівчатами і 5,5% поміж хлопчиками; теж досить дівчат до 15 літ віку припадає чомусь у тих, що обробляють дерево (9,2%), що шиють одіж (6,2%), або торгують крамом (4,5%) та обробляють метали (6,3%), тоді як хлопців, що самостійно заробляли на себе сими працями, було зазначено далеко менше. Що ж до хліборобства по всій Росії, то через те, що записували по селах не праці, якими займають ся діти, а при кому вони живуть („при отцѣ, при матери, при дядѣ“ то-що), вийшло, що хліборобством з дітей займало ся менше одного на 100

¹⁾ №№ окремих зшитків: 2, 3, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 20, 32, 33, 38, 41, 46, 47, 48, 55, 60 та 65 (№№ у книжках означено римськими цифрами).

(з хлопців до 15 літ тільки $0,5\%$, а з дівчат — $0,3\%$). Хто знає наш сільський побут, може зразу догадатися, що через записи не про „заняття“, а про засоби — „середства“, на які жили діти (батькові, материні, дядькові то-що), число сих малоліток вийшло дуже зменшеним, бо відомо, що й молодші 15 літ діти у нас не мало праці несуть у сільському господарстві. Непевність сих чисел можна бачити ще й з того, що по всій Росії хліборобів (сільське хазяйство, — Група 17) вийшло $88,3$ мільйонів; з них $16,3$ записалися самостійними, а $71,5$ мільйонів „при них“. Дітей же молодше 15 літ між сими хліборобами було $36\frac{1}{2}$ мільйонів; значить 35 мільйонів тих, що навіть старше 15 літ, всіх записували не як працівників у хліборобстві, а тільки як годованців при батьках, матерях, братах то-що.

Зробивши ще й сю замітку про вартість чисел, які дав перепис, гляньмо тепер, скільки вийшло самостійних працівників і скільки на їх заробітки жило людей того або другого народу.

Тут треба зазначити, що тими або другими працями займалося для заробітку на родину не однакове число серед різних народів. Коли прийняти за 100 усе число того або другого народу, то тих, що „самостійно“ заробляли на себе й на сім'ю, більше всього вийшло начебто у Естонців та Латишів: у естонців „самостійних“ було 38, а у Латишів 37, на сто, а „при них“ состояло 62 та $62,1$ на 100 всіх; у Великоросів було „самостійних“ — $28,1\%$, у Українців — $22,3\%$, у Білорусів — $22,9\%$, у Мордвинів — $17,8\%$, а напр. у Вірмен — тільки $13,5\%$ „самостійних“ заробітчан; значить з Вірмен $86,5$ на 100 жили на заробітки перших. Виходить так, що коли родину хазяїна покласти у 5 душ, то у Естонців або Латишів на одну родину припадало кругом трохи не по 2 робітники, тоді як у Вірмен не постачало й по одному (а тільки по $0,85$ або $\frac{2}{3}$ чоловіка). На скільки ці розліки правдоподібні, — сказати трудно, бо перепис робився не по родинам і хазяйствах, а тільки по хазяйствах, у які залічувалися і наймити й наймички в одних місцевостях, а в других — може й не залічувалися. Значить вартість чисел про „самостійних“ людей, що заробляють на себе й на сім'ю, і тих, що „при них“ — дуже слаба. Через те ми подаємо числа, які дав перепис, склавши в одно і „самостійних“ хазяїв (personnes, exerçants

une profession) і що жили „при них“ (membres de leurs familles), бо коли їх складемо до купи, то все ж виявить ся, яке число людей з Українців, або з других народів, з якими можна їх порівнювати, жило у 1897 році в того або другого заробітку.

Треба ще сказати й про те, по яких „заняттях“ зазначені ті або другі люде у перепису. Всіх праць (занятій) поіменовано в перепису 389, а потім їх згруповано було у 65 груп, або краще сказати — у 64, бо у 65-ту залічено було тих, що не показали свого заняття і таких виявило ся—199.492 душі (79.969 чолов. і 119.523 жінок), при яких жило 116.154 їх родичів (43.029 чол. та 73.125 жін.). Ми беремо вже сі 64 групи праць і будемо гуртувати їх у ще менше число груп таким робом.

У першу групу залічимо всі заняття, що мають метою здобування матеріалів для виробу продуктів їжи й питва. То так сюди увійдуть заняття, зазначені під такими термінами і №№ перепису: „сельское хозяйство“ (17), „пчеловодство и шелководство“ (18), „животноводство“ (19) і „рыболовство и охота“ (21). Не підходить тут „шелководство“ до останніх праць, що здобувають матеріали для їжи, але воно полічено разом з „пчеловодством“; але ж помилка при такому розділі буде невелика, бо на те й друге оддавали свої сили з Українців тільки 1.620 самостійних хазяїв, при яких жило ще 2.320 людей.

У другу групу однесемо ті праці, які переробляють здобуті матеріали для їжи й питва, се б то показані під заголовками: „винокурение“, „пиво- и медоварение“ (30), „производство прочих напитков и бродильных веществ“ (31) та „обработка растительных и животных питательных продуктов“ (32).

У третю групу — праці на заготовку одежі: „обработка других животных продуктов“ (24), „волокнистых веществ“ (26), „изготовление одежды и обуви“ (37).

У четверту групу — все, що стосується до будівлі, обстанови життя і оздоблення будинків, а також і виробу предметів, без яких можна обійти ся (тютюну, ювелірних продуктів то що): „лѣсоводство и лѣсные промыслы“ (20), „добыча руды и копи“ (22), „выплавка металлов“ (23), „обработка дерева“ (25), „обработка металлов“ (27), „керамика“.

(28), „производства химическія“ (29), „табакъ и издѣлія изъ него“ (33), „полиграфическія производства“ (34), „производство инструментовъ физич., оптич., хирург., музыкальныхъ, часовъ, игрушекъ и пр.“ (35), „ювелирное дѣло, живопись, производство предметовъ культа и роскоши“ (36), „работы строительныя, по ремонту и содержанію жилищъ“ (38), „трактиры, гостиницы, меблир. комнаты, клубы“ (60), „заведенія, касающіяся чистоты тѣла, гигиены и пр.“ (62)¹⁾.

У п'яту групу односимо всякі услуги: прислуга, поденщина (13).

У шосту, що належить до транспорту і засобів зв'язу: „производство экипажей и постройка деревянныхъ судовъ“ (39), „водныя сообщенія“ (41), „желѣзныя дороги“ (42), „извозный промыселъ“ (43), „остальныя сухопутныя сообщенія и средства передвиженія“ (44), „почта, телеграфъ и телефонъ“ (45).

У сьому — всі 14 розділів торгівлі, на які поділено торгівлю у „Результатахъ“, комерчеські та кредитні інституції (46—59 та 61).

У восьму групу залічуємо всякі роди громадської служби, як лікарську та санітарну (11, 12), наукову, мистецьку і педагогічну (9, 10), церковну (5, 6, 7, 8), юридичну, земську, судову, адміністративну і поліційну (1, 2, 3).

У дев'яту — військо („вооруженныя силы“ — 4).

У десятую — непродуктивні праці й засоби життя: „доходы съ капиталовъ и недвижимыхъ имуществъ“ (14), „средства отъ казны и учреждений“ (15), „тюрьма“ (16) та „проституція“ (64).

Після такого розподілення лишать ся ще такі невеличкі групи людей, про яких сказано, що їх не зачислено в ні яку з попередніх рубрик (40), або лишили ся невідомо якої праці (63, 65). Таких поміж всіма Українцями влічено (з їх родинами) — 92.983, а між Українцями показаних вище губерній та областей — 89.886, що і там і тут дає 0,4⁰/₁₀. Як би такий

¹⁾ Треба занотувати, що до сих 4-х груп треба б ще залічити й тих, що внесено у 40 групу, яку названо: „Участіе въ производствахъ, невошедшихъ въ предыдущія группы или неопредѣленныхъ.“ Але коли так поділено у таблицях, то й ми залічуємо до перших 4-х груп ті числа, які показано у „Своді“.

самий відсоток людей невідомо якої праці був і по всій державі для всіх інших народів, то сї числа можна було й зовсім викинути; але коли там таких виходить більше 0,8%, то щоб порівняння чисел про Українців і про всіх людей, що живуть у державі Російській, було однакове, ми задержуємо при попередніх обрахунках і се число незвісно чим зайнятих людей. Після наведених заміток про вартість чисел, подаємо тепер і самі числа для всієї людности держави Російської, і для Українців, які живуть у тих 19-ти губерніях, що ми обрали. Числа сї подаємо тільки в тисячах людей, що годували ся з тієї або другої праці; повні ж числа поділені ще на самостійних робітників і тих, що жили при них, можна бачити з більшими подробицями у нижче приложеній таблиці, яку перевірила по даних усіх губерній помішниця у цій нашій роботі шановна добродійка О. В. Корольова.

Групи занять.	По всій державі:	Українців у 19-ти місцевостях:
I. Здобув. матеріалів для їжи .	93.363,8 тис.	18.857,7 тисяч
II. Переробка їх	1.010,2 "	92,2 "
III. Одіж	4.841,9 "	482,8 "
IV. Житло й оздоба його . . .	7.054,0 "	532,5 "
V. Прислуга та чорноробочі .	5.789,0 "	770,9 "
VI. Транспорт	1.984,4 "	158,6 "
VII. Комерція й кредит	4.409,0 "	175,9 "
VIII. Громадянська служба . .	2.560,0 "	183,2 "
IX. Військо.	1.241,8 "	90,5 "
X. Непродуктивні засоби . . .	2.335,3 "	144,7 "
XI. Невідомі і занесені у групи	1.050,6 "	90,2 "
	125.640 тис.	21.579,2 тисяч.

Переводячи сї числа на відсотки, получаємо такі рядки:

I. Праці на здобування матеріалів для їжи	74,3	87,5
II. Праці на переробку їх . . .	0,8	0,4
III. " " заготовку одежі . . .	3,9	2,2
IV. " " будови й оздобу їх .	5,6	2,5
V. " у послугах	4,6	3,5
VI. " по транспорту.	1,6	0,7

VII. Праці по комерції й кредиту	3,5	0,8
VIII. „ на громад. службі	2,0	0,8
IX. „ „ військовій службі	1,0	0,4 ¹⁾
X. Засоби непродуктивні	1,9	0,7
XI. Невідомі	0,8	0,4
	100	99,9

З сих рядків бачимо, що у роботах на здобування матеріалів істовних Українці переважають всі народи, які живуть у Російській державі (лічучи в тому числі й самих українців); обробляти ж сі першорядні продукти в ковбаси, сахар, пиво то що, щоб сим заробляти собі засоби життя, вони не так здатні як другі, бо сим займають ся вдвое менше од всіх других. Так само вдвое або далеко менше, ніж уся людність держави, Українці оддають працю на виріб матеріалів для одежі, для будівлі хат і всяких речей для життя, на транспорт, або громадянську службу; у ділах торговельних, банкових і дрібного кредиту українців вчетверо менше, ніж середь усієї людности Росії; робітниками на послугах Українців буває теж менше, ніж в середньому числі у Росії; так само і тих, що живуть без корисної праці для других середь Українців — менше. Всі сили український народ оддає на здобування сириці для їжи — цієї найпершої потреби, важнійшої од одіжу й будівлі. Коли порівняти народ український до других, взявши тільки хліборобство без бжільництва, звіроводства, рибальства то-що, то він попаде у гурт тих народів Європейської Росії, у яких більше $\frac{3}{4}$ живуть з хліборобства. От по скільки відсотків тих, що живуть з хліборобства, припадає на де-які народи:

Черемиси	97,8 ⁰ / ₀	Булгари	88,6 ⁰ / ₀
Мордвини	95,3	Українці	87,5 ⁰ / ₀
Волохи	92,2	Литовці	84,2
Білоруси	89,9	Грузини	76,4
Башкіри	89,3	Татари	75,3;

далі вже йдуть такі народи Європейської Росії, у яких менше $\frac{3}{4}$ живуть з хліборобства:

¹⁾ Українців на військовій службі по всій державі виходить 0,8⁰/₀ бо салдати з Українців живуть по більшій частині не в українських губерніях; а в 19-ти сих губерніях салдат з Українців тільки 0,4⁰/₀.

Греки	70, ⁰ / ₉	Вірмени	43, ⁰ / ₉
Великороси.	70, ₃	Німці.	32, ₄
Латиші.	66, ₅	Киргизи	22, ₉
Ести	64, ₂	Кимлики	15, ₂
Ляхи	61, ₄	Цигани	11, ₆
Чехи	56, ₆	Євреї	3, ₂ .

З цього видно, що Українці більше кохають ся в хліборобстві, ніж, напр., Литовці, Грузини, Татари, Великороси, але менше ніж Білоруси, Волохи (Молдовани й Румини), Мордвини й Черемиси. Не можна сказати, щоб на се не мала впливу природа того краю, де живуть Українці, бо великі частини Російської держави одрізняють ся дуже по заняттях різних народів, які живуть у тих частинах. Перепис 1897 року показав, напр., що по головнійших групах праць, з яких жили люде у різних частинах держави, на 100 душ припадало людей з усіх народів, що там мешкають:

	Од сіль- ського ха- зяйства.	З гірни- чого про- мислу,	З пере- робляю- чих про- мислів.	З будів- ництва.	З тран- спорту.	З тор- говлі.	З друг. профе- сій.
У Европ. Росії.	74, ₉	0, ₄	7, ₉	1, ₆	1, ₆	3, ₉	9, ₇
У Польщі	56, ₆	0, ₇	13, ₆	1, ₆	1, ₈	6, ₉	18, ₈
На Кавказі.	78, ₉	0, ₂	4, ₉	1, ₅	1, ₆	3, ₄	9, ₅
У Сибірі	80, ₂	1, ₂	4, ₃	2, ₁	1, ₂	2, ₃	8, ₇
У Середній Азії	82, ₈	0, ₁	5, ₆	0, ₈	0, ₉	3, ₆	6, ₂
Разом	74, ₆	0, ₄	7, ₈	1, ₅	1, ₆	4, ₀	10, ₁

З сих відносних чисел бачимо, як одрізняють ся Польща по розвитку переробляючих промислів, торгівлі і других вільних професій од других частин нашої держави, або Сибір — будівництвом, а Середня Азія та Сибір — простим сільським хозяйством. Але Польща, як край, у сих числах одрізняють ся як раз тим, що її заселяють Ляхи та Євреї, і тут той або другий народ виявляє свій хист і прихильність до тих або других праць, завдяки гуртовому розвою своєї цивілізації. Такий висновок про ознаки народу українського ми можемо зробити через те, що при запису професій зазначають ся не та, якою занятий був чоловік ув мент перепису, а та, до якої він по своєму розумінню залічує присвяченим

своє життя. Професіональні переписи по иньших державах, де вони були зроблені у кінці XIX віку, показали вже, що різні народи одрізняють ся більшим або меншим нахилом до тієї або другої професії. Тут статистика починає вже своїм методом допомагати етнографії і історичній науці про ступіні культурного розвитку того або другого народу.

Теж можемо бачити і з наведених вище чисел Українців. В тому краї, який випестив сей народ, відносні числа показують, що український народ живе в періоді з великою перевагою того первобутного сільського хазяйства, яке одповідає примітивній ступені культури народу, найменше грамотного з усих християнських народів, що заселяють нашу державу. Для того, щоб упевнити ся, що риси, які одрізняють український народ од других, — однакові на різних місцях його проживання, розділимо площу 19 губерній та областей, де він живе більш-менш компактно, на три частині. У першу залічимо землі найстарішого заселення, то б то землі губерній Київської, Подільської, Волинської, Гродненської, Люблінської та Сідлецької, де живуть Українці; до другої частини однесемо землі по за Дніпром — губерній Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Бесарабії і Таврії; а до третьої — пізнійше заселені українським народом землі губерній і областей Курської, Харківської, Вороніжської, Донської, Кубанської, Ставропільської та Астраханської.

Вибравши з книжок Результатів перепису по сих губерніях числа самих Українців, які живуть з тієї або другої праці, получимо таблицю, надруковану нижче.

В групі перших 6-ти губерній живе Українців коло 8 мільонів, а з них більше 7 мільонів живуть з праць вироблення продуктів їжи; те ж саме бачимо і в других 6-ти губерніях, де теж з 8 мільонів трохи не 7 мільонів Українців живуть з тих же праць, то б то з хліборобства та сільського господарства. А в Слободській та Прикавказській Україні, де Українців тільки 5,7 мільонів всіх, що виробляють продукти їжи — 4,9 мільонів. У перших 6-ти губерніях (коли ми одкинемо числа про неозначених та невідомої праці людей — 40, 63 і 65 групи) на 100 душ усієї людности припадає тих, що виробляють продукти їжи — 90,2%, у губерніях другої групи — 87,6, а у останніх 7-ми — тільки 86,9%, при чому

виділяють ся Ставропольська губернія, де працівників для виробу продуктів їжи високе число — 92,7. За те чим далі на Схід, тим більше стрічають ся поміж Українцями таких, що виробляють одіж та будівлю й обстанову життя. Так, у 6-ти західних губерніях перших на 100 душ виходить 1,2⁰/₀, других—2,1⁰/₀; у середніх губерніях—2,0⁰/₀ та 2,8⁰/₀, а у східних — 3,0 і 3,3⁰/₀. Так саме на Схід збільшується потроху число Українців, що живуть з комерції та транспорту (0,9—1,8 — 2,1⁰/₀); навпаки, відносно число тих, що заробляють од послуг у других хазяїв, зменшується, посовуючись на Схід (3,8—3,6—3,0⁰/₀). Се видно з такої таблички відносних чисел людей, що животіють з тієї або другої праці:

Губернії.	Їжа.	Одіж.	Будівля.	Транс- порт і комерція.	Громад- ська та військ. служба.	При- друктивні слуги.	Непро- дуктивні засоби.
Київська	88,2	1,1	2,7	1,3	1,4	4,6	0,7
Подільська . . .	90,4	1,3	1,7	0,7	1,2	4,1	0,4
Волинська	91,3	1,2	1,3	0,3	1,4	2,6	0,4
Гродненська . . .	94,4	0,3	0,8	0,5	1,4	2,3	0,3
Львівська	86,2	1,5	1,7	0,3	3,5	6,3	0,4
Сіделецька	91,5	0,3	1,1	0,4	2,3	4,0	0,4
	90,2	1,2	2,1	0,9	1,3	3,8	0,5
Чернігівська . . .	86,2	3,2	3,4	1,7	1,2	3,2	1,1
Полтавська	86,9	2,7	2,5	1,6	1,5	3,3	1,0
Катеринославська	88,4	1,1	3,6	2,2	0,9	3,3	0,5
Херсонська	88,6	0,9	2,5	1,7	1,4	4,0	0,9
Бесарабія	86,9	1,2	2,3	1,7	2,0	5,4	0,6
Таврія	88,8	1,0	1,8	1,8	2,5	3,5	0,6
	87,6	2,9	2,8	1,8	1,4	3,6	0,8
Курська	84,4	4,5	5,6	1,5	1,1	2,4	0,5
Харківська	85,2	3,1	3,5	2,3	1,4	3,6	0,9
Вороніжська . . .	87,2	4,3	3,0	1,8	0,8	2,3	0,5
Донська	88,5	1,6	3,0	2,6	0,7	2,9	0,7
Кубанська	87,8	2,0	3,3	2,4	0,7	3,2	0,6
Ставропольська .	92,7	2,2	1,7	1,3	0,4	1,4	0,3
Астраханська . . .	87,0	3,0	3,1	2,1	1,0	3,1	0,7
	86,9	3,0	3,3	2,1	1,0	3,0	0,7

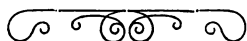
Ми не маємо даних з дрібних відтінків суспільного життя Українців і других народів, що живуть рядом з ними, для того, щоб вияснити, через що у тій або другій губернії стрічаємо більше або менше відносне число прислуги та чорноробчих, більше або менше число тих, що працюють коло будівлі, виробу одержі, по транспорту або комерції і т. д. Переписів з метою економічних дослідів було дуже мало по тих губерніях, де живе український народ. Перепис 1900 року, зроблений заходом Полтавського земства, не може характеризувати економічних умов життя всього українського народу; а в губерніях Південно-Західного краю й зовсім не було економічно-професійних переписів. Проте ми й можемо, говорячи про український народ, користувати ся тільки демографічними даними, які маємо у книжках народного перепису 1897 року. Переважне ж число Українців, що живуть з сільського господарства, охоти, рибальства то-що, добуваючи продукти для їжи, тут нам з'явило ся на очі перший раз, бо „ревізії“ й того не давали; але те, що укр. народ—хлібороб, стало яснійшим: виразне число для Українців-хліборобів вагаєть ся межі 84—85 душ на 100—у Курській та Харківській губернії і 91,₅—94,₄ на сто—у Сідлецькій, Гродненській та Ставропольській. Се—справжній факт, який подав нам перепис 1897 року для Українців у тих 19 губерніях та областях Європейської Росії, де українського народу живе більше $\frac{1}{10}$ частини всієї людности. Можна було б ще по числах демографічного перепису міркувати про самостійних робітників і тих, що жили „при них“,— для порівняння побуту Українців з людьми других держав, коли б числа про се були певнішими та яснійшими. У загальних сумах всіх Українців 19-ти губерній виходить, що самостійних було трохи менше 5 мільонів людей, а „при них“ жило теж трохи менше 17 мільонів; коли ж взяти тільки тих, що жили з сільського господарства, то перших буде 3,₆ мільони, а останніх—15,₃ мільонів. Але ми вже сказали, що розбирати ся у сьому—даремна праця через те, що багато мабуть залічено було у число „при них“ з тих, що на ділі провадили продуктивні праці. Через те ми й обмежуємо ся тільки тими рахунками, які подали вище.

Я певен, що дехто може зістати ся незадоволеним сими простими рахунками, без порівняння коефіцієнтів, вилічених

для українського народу, з такими ж коефіцієнтами інших народів у Російській державі, у землях Західної Європи і Америки, де розбірають подробиці не тільки про те, хто займається хліборобством, чи сахароварством, чи торгом, а в спеціальних професіональних переписах доходять і до того, що вилічують: скільки людей займають таке чи инше становище у тій чи другій праці; скільки простих чорноробочих, прикащиків, служащих, хазяїв, або діректорів заводу, спеціалістів у технічних справах, то що. Там лічуть людей і по їх заняттях особистих і по продукціях, у яких вони беруть участь, і по становищу у тій або другій продуктивній кооперації, що зветь ся *la situation dans l'etablissement*; буває й таке, що перелічують, скільки за часу перепису було безробітних з людей, що завжди належать до тої чи иншої продукції. Але коли наш перепис 1897 р. не одрізняв сих прикмет, навіть переплутав може й членів родин (так званих домоцадців) з наймитами у хазяйствах, то тепер трудно робити такі порівняння. Може при другому всеросійському перепису, що збірають ся зробити у 1910 році, справа про заняття буде краще улаштована. До того ж часу може члени „Наукового Товариства“ нашого розроблять ще й другі питання по статистиці народу українського, для розсліду яких вже й перепис 1897 року дає досить матеріалу.

Зміст 5-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“.

1. О. Грушевський: М. Гоголь і сучасна українська суспільність.	Ст. 3—19
2. П. Петровський: Недуга Гоголя	20—26
3. К. Невірова: Мотиви української демонології в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя	27—60
4. Б. Бучинський: Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506	61—87
5. В. Розов: Українська шкільна драма „Успеніє Богородици“	88—96
6. О. Русов: Про заняття Українців по перепису 1897 року	97—110
7. К. Михальчук і Е. Тимченко: Програма до збирання одмін української мови (в додатку)	1—48

Inhalt des 5-ten Bandes der „Mitteilungen der ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiev“.

1. M. Hohol und die zeitgenössische ukrainische Gesellschaft, von Alex. Hruševskyj	S. 3—19
2. Hohol's Krankheit, von Peter Petrovskyj	S. 20—26
3. Ukrainische dämonologische Motive in Hohol's „Veceri“ („Abende“) und „Myrhorod“, von K. Nevirova	S. 27—60
4. Bestrebungen zur Einführung der Union der ruthenischen Kirche mit Rom in den Jahren 1498—1506, von Bogdan Bucynskyj	S. 61—87

5. Das ukrainische Schuldrama „Uspenije Bohorodycy“ („Mariä Himmelfahrt“), von **Vladimir Rosov** . S. 88—96.
 6. Über die Beschäftigungen der Ukrainer nach der Volkszählung vom J. 1897, von **Alex. Russov** . S. 97—110
 7. Programm einer Sammlung der dialektologischen Eigentümlichkeiten der ukrainischen Sprache, von **Konstantin Mychalčuk** und **Eugen Tymčenko** S. 1—48
-
-

К. Михальчук і Е. Тимченко.

Програма

ДО ЗБИРАННЯ ДІАЛЕКТИЧНИХ ОДМІН
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Видання Українського Наукового Товариства в Києві.

К И Ї В.

Друкарня 1-ї Київської Спілки Друкарської Справи, Трисвйати-
тельська, 5.

З кінцем вісімдесятих років минулого XIX століття Російська Імператорська Академія Наук завдала ся думкою скласти цілу серію програм до збирання окремих властивостей мови по всіх діалектах східно-слав'янської, чи тоб-то руської, мовної групи. На сам перед шановний академік А. А. Шахматов виготовив дві таких програми для великоруських діалектів (північного й південного); потім того таку-ж програму склав проф. Е. Ф. Карський для білоруського діалекту; за цим лишилася південно-руська (теж „малоруська“, „українсько-руська“, або просто „українська“) мова. Уложити програму для неї, з поради акад. А. А. Шахматова, Академія Наук запросила в лютому 1897 р. К. П. Михальчука, що за певний час, оскільки йому на те дозволило невеличке дозвілля, й приступив до виконання припорученої йому роботи по окремій, за згодою Академії, системі. Але незабаром тяжка недуга змусила п. Михальчука припинити свою роботу; а те, що було зроблене, з його доручення, переписано на біло й відіслано з кінцем 1899 р. чи, либонь, на початку 1900 р. А. А. Шахматову. Початок програми, що виготовував п. Михальчук, писано по-російськи; складався він з передмови, повного відділу фонетичного і значної частини акцентологічного. Невдовзі по тому, п. Шахматов сказану частину програми, з рекомендації П. І. Житецького і її автора, передав на закінчення проф. А. Кримському; але дальша її доля лишає ся й досі невідомою й непевною. Тим часом доконечна й негайна потреба такої програми для докладного зучіння живої південно-руської мови в цілому її обсягу і в усіх діалектичних і говіркових одмінах—спонукала взятись цього року

щоб її докінчити також і Е. К. Тимченка разом з К. П. Михальчуком, що з браку зайвого часу й здоровля сам позбавлений змоги довершити своєї роботи.

Така вкоротці історія програми, що тепер видає ся. Її початок з чернеток К. Михальчука зретагував по-українськи Е. Тимченко; він також уложив по прийнятій системі, при живій участі К. Михальчука, й цілу решту програми. Друкувати її взяло ся Українське Наукове Товариство в Києві при своїх „Записках“.

Разом з тим занотовує ся теж, що коли-б Російська Академія Наук забажала мати цю програму в російській редакції, то авторі й Товариство вважали-б за свій обов'язок з повною охотою дати на це свою згоду й бути готовими до всяких відповідних послуг в цій справі.

Програма до збирання одмін української мови.

Про тих, хто має вживати цієї програми, вважаємо за потрібне подати кілька порад і пояснень.

Українською (інакше ще русько-українською або полуденно-руською, що крім того де-які книжники назвали ще штучно „малоруською“, а кацапи звуть „хахлацькою“) мовою говорять нарід в полудневій Росії і східній Австро-Угорщині, але мова та не скрізь зовсім однакова, і подекуди часом одна місцина від другої і навіть одне село від другого значно своєю говіркою відрізняє ся, так от, напр., як прирівняти мову людіву Вкраїни оба-полі Дніпра до мови Полісся або Карпатської країни, так і геть же вони не однакові; не зовсім теж однакова мова і на самому Поліссі або Україні та Карпатах, і там вона розпадає ся на свої одмінні говірки, але разом з тим всі ті говірки в основі своїй словарній, граматичній та звуковій більш чи менш подібні до себе, і тим вони відрізняють ся всі разом від інших сусідніх мов одного з ними кореня, а до таких належать мови північно-руські, се-б то білоруська (звуть ще „литвацькою“ або „лапацонською“), та великоруська чи російська (—книжні призвища; звуть ще „московською“ або „кацапською“), що на північ і схід-сонця від української, та західно-слав'янські мови— словацька і польська, що на заході. Але де саме українська мова межує з сусідніми, там люд говорить мішаною мовою, себ-то, такими говірками, де прикмети нашої мови в суміш із прикметами сусідньої мови; такі говірки наче з'являють ся з собою дві мови і звуть ся перехідними. Їх найбільше там, де нарід наш межує з білорусами, в губ.: Сідлецькій, Гродненській, Мінській і Чернігівській, а почасти і на півночі та сході Волині та Київщини і в південно-західному куті Кіурської губ. Між тими говірками бувають і такі,

що й не вгадаєш до якої саме мови їх прилучити, чи до нашої, чи до сусідньої.

Таких мішаних говірок є й там, де ми сусідами з словаками, в Угорщині, та з поляками (ляхами, мазурами), в Галичині та Підляссі (в губ.: Люблинській та Сідлецькій), і почасти ще й там, хоч у меншій мірі, де ми сусідуємо з великорусами (кацапами, москалями), в губ.: Кіурській, Воронізькій і почасти Харківській, на Донщині, і в інших південно-східних губ. Росії, де український нарід здібує ся з великоруським. Але українські говірки з домішкою польщизни та москóвщини досить легко відрізнити від польських та великоруських з домішкою українщини. Ще до того в укр. говірках по той бік Карпат (Бескидів), в Угорщині, не мало є угорських слів, а говірки на Буковині, Бесарабії та західній Херсонщині чимало мають в собі слів молдаванських, а в Таврії татарських і т. п.

Що ми тут сказали про неоднаковість укр. мови, треба мати на оці вживаючи ції програми і прислухаючись де як говорять.

Програма ця вимагає, щоб записувано мову того власне села чи хутора і взагалі тії місцини, де Ви пробуваєте, через те, як доведе ся вам прислухатись, як балакають (гомонять) навкруги, то звертайте увагу тільки на тубільців, це-б то на мову тих людей, що раз-у-раз там мешкають (живуть), а не на мову зайшлих людей. Коли Ви часом побуваєте в околицях свого села, чи хутора, і будете прислухатись до мови люду тих околиць, то завжди при кожному слові пишті: „я це чув отам“. Не звертайте уваги, як говорять письмєнні селяне, або ті, що побували у москалях (жовнірах), або що служили там, де не говорять по-українському, напр. в урядників, дідичів і т. п., або що жили довго по великих містах (городах), або довго по чужих сторонах на заробітках. Найбільше прислухайтесь, як говорять селяне, що завжди мешкають (пробувають) в своєму селі, найбільше неписьмєнні діди, бабї, підлітки, і коли завважете, що мова старих і молодших, чоловіків та жінок, не однакова, то запишіт, чим вона не однакова. Найкраще-б, коли Ви живете в селюка в хаті, найсамперед прислухатись, як балакає його родина і потім того вже доповняти того, що чули, прислухаючись до мови чужих. Пильно прислухайтесь, як вимовляють окремі слова, але не запишуйте тих слів, що сказано на глум, чи таких, що навмисне вигадано, чи перекручених, не звертайте теж уваги на гугнявих, шепелявих та гареуш.

Перед усім треба прочитати програму тричі або й більш, щоб краще її запам'ятати, і тут саме на крисах приписуйте ті відно-

віди, що Ви з́араз мо́жете да́ти, по́тім то́го зробі́т собі́ з папе́ру шпíток та й за́писуйте до ньóго все, що приве́рне ва́шу ува́гу, чи то бу́де рíдкий ви́раз, чи яка́сь одмі́нна вимóва, це-б то на взір тих слів і вимóв, що в програ́мі. Ко́ли таки́х за́писів назби́рає ся у Вас чимáло, то зно́ву їх ви́писуйте на крíси до програ́ми і в тако́му саме порядку, як вони́ в програ́мі: ко́ли що стосу́є ся до лі́тери (бúкви) а чи я, то й за́писуйте прóти то́го мíсьця, де говóрить ся про а чи я, ко́ли до лі́тери о чи є, то туди́, де говóрить ся про о чи є, і т. д. По́тім то́го ще раз прочита́йте програ́му і погля́ньте, на які пита́ння Ви вже відписа́ли, а на які ще ні. Ви́пиші́т собі́ ті пита́ння, що на них Ви ще не відписа́ли, і подба́йте, щоб на них да́ти докладну́ і вірну відпові́дь на підста́ві то́го, як говóрять кругóм Вас.

Звичайна річ, що на ко́жне пита́ння програ́ми тре́ба двох, трох чи й бiльше при́кладів, але Вам нема́ потре́би переві́ряти мо́вою Ва́ших селя́н усі́ ті при́клади, що подáно в програ́мі. Дóсить бу́де й тих слів, що Вам до́водилось самíм чу́ти бала́каючи з селя́нами — байду́жé, чи то бу́дуть ті са́мі слова́, що й у програ́мі, чи íнші, до них поді́бні тiльки вимóвою чи на́голосом, чи фóрмою (тво́ренням), чи уживáнням і т. п. Тим то Ви не стара́йтесь дошúкуватись не-одмі́нно, чи не ска́же хто тих влáсне слів і так са́мо, як в програ́мі; обме́жуйте́сь на ті влáсне при́клади, що Ви зна́єте і що поді́бні до тих, що в програ́мі. О́дначе в дея́ких ви́падках, а са́ме ко́ли на це напирáє програ́ма, тре́ба подáти як найбiльше при́кладів на пéвну вимóву, на́голос чи яку́ фóрму слóва, алé й то́ді пак, ко́ли таки́х при́кладів всé-таки́ трóдно і до́вго шука́ти, Ви мо́жете їх подáти й не ба́гато.

Вже бу́ло ска́зано, що украiнська мо́ва має ба́гато відмі́н і що по рiзних сторо́нах говóрять лю́де рiзно, і що за́писуючи вимóву, тре́ба за́писувати докля́дно, через те́ не тре́ба уважа́ти нi на які грама́тичні пра́вила, а писа́ти тiльки так, як влáсне говóрять, ужи́ваючи лі́тер (бúков), що до-сто́ту (як раз так) пока́зують вимóву.

Прóсимо зверну́ти ува́гу на нíжче подáний спóсiб за́писувати слова́ і на пояснення́ до ньóго. Що до написáння тверди́х і м'я́ких голо́сівок (гласныхъ, głossek, vocales), як їх звуть по старих грама́тиках, то прóсимо доде́ржуватись нíжче подáних пра́вил.

На озна́чення тверди́х голо́сівок прóсимо вживáти раз-у-раз лі́тер: и, е, о, а, у. Ці́ голо́сівки мо́жуть сто́яти і на почáтку і в серéдині і на кiнці́ слів пiсля шелестíвок (согласныхъ, spółgłossek, consonantes), що вимовля́ють ся твéрдо, напр., коли говóрять: и́на́че,

егé, ора́ти, арши́н, убо́гий, жи́ти, ле́генький, холо́дний, го́ра, гу́ба і т. п. Але коли у Вас голосівку **и**, **е** вимовляють твердіше, як звичайно на Україні, так, напр., як російське **ы**, або польське **у**, а **е** як російське **э** в слові **этотъ**, то цього треба зазначувати записуючи.

На означення м'яких голосівок по м'яких шелестівках уживайте літер: **е, ё, я, ю**, напр., в словах: **си́не, сльо́за, та́жко**, **сю́ді** і т. п.

Що до м'якої голосівки **і**, то по шелестівках **б, в, п, м, р, г, ґ, х, ж, дж, ч, ш, щ** можете писати його літерою **і** з одною крöpfкою: **бік, біг, віз, віра, пісок, міра, річка, гірко, убо́гі, кістка, та́кі, тхір, сухі, жі́нка, но́жі, дріжджі, чіп, ключі, шість, ва́ші, щі́тка, ліно́щі** і т. п., а по шелестівках **д, т, л, н, с, з, ц** тоді, як вони вимовляють ся твёрдо, пишiт так са́мо **і** з одною крöpfкою, напр. **тверді** (=твердзі), **поділ** (=подзіл), **тік** (тык), **жовті** (=жовты), **лій** (=лыій), **білі** (=білы), **ніс** (=ныіс), **повні** (=повны), **сік** (=сыік), **босі** (=босы), **зірки** (=зыірки), **тверезі** (=тверезы), **куці** (=куцы) і т. п., а в тих випадках, коли ці шелестівки вимовляють ся м'яко, то неодмінно пишiт **ї** з двома крöpfками, напр.: **по́діл** (=подыіл), **ты́к** (=тыыік), **ны́с** (=ныыіс), **сы́к** (=сыыыік), **лы́йка** (=лыыыйка), **сыні** (=сыныы), **нозі** (=нозыы), **третій** (=третыыій), **цікавий** (=цыыыкавыыі) і т. п.

На означення м'яких голосівок по інших голосівках або на початку слів, коли перед такими голосівками чути **й** (**ј**), можете так са́мо вживати літер **е, ё, я, ю, ї** (з двома крöpfками) або, коли хочте, можете писати замість них **је, йо, ја, ју, јі** (**ји**), напр. можете писати або **єсть, моє, ёго, своёго, язйік, моја, јушка, твою, їсти, поїти** і т. п., або ж так: **йєсть** (јєсть), **мојє** (моје), **його** (јого), **својого** (својого), **йязик** (јазик), **моја, (моја), јушка** (јушка), **твоју** (твоју), **йім** (јім), **појіти** (појіти) і т. п. Але коли перед м'якою голосівкою **ї** на початку слова не чути **й**, то пишiт **їі** просто через **і** (з одною крöpfкою), напр.: **і** (злұчник), **іті, їноді** і т. п. Так са́мо коли по **б, п, в, м, р** і інших шелестівках твердих або м'яких перед м'якими голосівками виразно чути **й**, то так його **й** пишiт між ними, напр.: **бйє** (бје), **вйязати** (вјазати), **пйять** (пјать), **мйасо** (мјасо) **мйакій** (мјакій), **вйихати** (вјихати), **зйісти** (зјісти), **бурйак** (бурјак) і т. п.

Коли замість прости́х голосівок у вас чути часом або протяжні або подво́єні голосівки в роді **їі, еє, оо**, і т. п., або ж які-неб. дво́звукі, в роді **іє, іє, ює, ує, юю, юі, уо, ує, уі, уи** і т. п., то Ви так і пишiт ці звуки. Але уважайте, який з тих двох зву́ків

голосніше чути і на тому ставте зверху рйску́, а коли на ньому ще й наголос є (вимовляє ся з наголосом чи притиском), то замість рйски́ ставте риску́', напр.: в снігѹ або в сніегѹ, запієкати або запієкати, матюонка або матюонка, вуовця́ або вуовця́, тїісто або тїїсто, во́ол або во́ол, сні́ег, або сні́ег, тї́ек, або тї́ек, ші́єсть або ші́єсть, тю́ок або тю́ок, ву́ол або ву́ол і т. п.

Що до написання шелестівок, то додержуйтесь таких правил:

1) Коли замість шелестівки в абб голосівки у чути звук середній між ними, на́че корóткє у, то такий звук можете писати через літеру ѹ, напр. в словах наѹчіѹ, заѹтра, праѹда, ѹпаѹ, і т. п.

2) Літера г значить у нас звичайно такий звук, як польське та латинське h, напр., в словах го́лос, го́рох, га́лас і т. п., для такого зву́ка Ви теж уживайте літери г, але коли в де-яких словах замісь такого г чути звук твердіший, як от російське г, або польське g, то такий звук пишiт через ѓ, напр. Ѓречний, Ѓуля, дзі́га, га́нок і т. п.

3) Коли Ви замість ж, з чу́єте подвійні шелестівки дз, дж, то так їх і пишiт, напр.: дзві́н, дзюркотати, хóджу́, пряджа́ і т. п.

4) Коли шелестівки вимовляють ся мйако на кінці слів, або в середині перед іншими шелестівками, то скрізь пишiт „ь“, напр.: пень, царь (коли р мйакé), вісь і ін., або сьвіт, сьміття, сьвятий (сьвятий, сьнятий, сятий); але цар (коли р тверде́).

5) Коли у Вас замісь твердого л, в таких напр. словах, як віл, палкйй, ласка́вий, голова́, го́луб і т. п. чути звук *середній* між цим л і мйаким ль, то такий звук пишiт через л́: віл́, палкйй́, ласка́вий, голова́, го́луб, і т. п.

Ще до того пильно уважайте, щоб на всіх словах, що Ви пода́єте, був наголос (акце́нт, на́тиск, або притиск) і кóнче на тому місці, на якому Ви його́ почу́ли. При словах, що не ча́сто їх ужива́є ся або чу́ти тільки в Ва́шій око́лиці, не за́йва б рі́ч показува́ти в ска́бочках (за́ключках), що вони́ знача́ть.

Коли Ви прислуха́єтесь до мо́ви, то зверта́йте ува́гу не тільки на ті ви́падки, що вка́зано в програ́мі, а попи́льнуйте, щоб підслухати й таке́, чо́го нема́ в програ́мі. Ва́ші вла́сні спостере́ження ма́тимуть найбі́льшу ва́гу.

Зна́добок, що Ви пришле́те, бу́де надруко́ваний в „За́писках Науко́вого Товари́ства“ і окре́мим відбитком пришле́ ся Вам. Не відмо́вте при тому́ пода́ти, де ви наро́дились, де ви́ховувались і о́пріч того́ корóтко опи́шiт ту місци́ну, де Ви за́писували гові́рку, се-б то село́, ху́тір, місте́чко і т. п.; чи дале́ко вони́ від повіто́вого

або губерніяльного міста і взагалі від найближчого міста (города) і від такого-то великого шляху (поштового, залізниці, соші), зазначте місто або торговельне місточко, до якого тягне місцева людність, опишіть стосунки між людністю Вашого села і людністю сусідніх сіл, чи своячуться вони з собою, чи держуться далеко одно від одного, чи не прикладають одно до одного яких прикладок, приказок, прізвиськ, чи не володіють спільними ґрунтами і т. п. Довідайтесь, як-що можна, коли постало село, звідки вийшли перші мешканці, чи не мішані оселенці в ньому з різних місць нашого краю, або й з чужинців яких (мазурів, капаїв, лапацонів і т. ін.).

Заповнений примірник програми і ваші записи в шпідках або на окремих аркушах присилайте на адресу: Київ, „Українському Науковому Товариству“.

Про тих що не були в українській школі, пояснення вжитої в програмі граматичної термінології:

Голосовий, голосівка—гласный, -ная, głoska.

Шелестовий, шелестівка—согласный, -ная, spółgłoska.

Наголос—ударение, akcent, przycisk.

Речівник—имя существительное, rzeczownik.

Прикметник—им. прилагательное, przymiotnik.

Числівник—им. числительное, liczebnik.

Займенник—мѣстоимение, zaimek.

Часівник—глаголь, czasownik.

Прислівок—нарѣчіе, przysłówek.

Злучник—союз, spójnik.

Прийменник—предлогъ, przyimek.

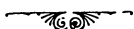
Перший, другий, третій, четвертий, п'ятий, шостий, сьомий відмінок—именительный, родительный, дательный, винительный, звательный, творительный, предложный падежъ; pierwszy, drugi i t. d. przypadek.

Однина—единственное число, liczba pojedyncza.

Множина—множественное число, liczba mnoga.

Особа—лицо, osoba.

Кон'югація—спряження, konjugacja.

Звуки голосові.

А.

§ 1. а—о. Чи не скажуть у Вас, напр. про́жда, до́ж, мо́ж і т. п., замість пра́жда, да́ж, ма́ж і т. п., при даю́, ма́ю; зопи́є, зоби́є, зоста́ли зам. запі́є, заби́є, заста́ли; сотона́ зам. сатана́, одго́дала зам. одгада́ла, поня́нка зам. паня́нка, попровля́є, зам. попра́вляє, коли́на зам. ка́ліна, довнó зам. давнó, мо́лір зам. ма́лір, молюва́ти зам. ма́люва́ти, зомóчком зам. замóчком, боготі́рь зам. бо́гатірь або ба́гатірь, рохова́тись зам. рахува́тись, скожи́ зам. скажи́, коломі́тний зам. каламу́тний, коробе́ль зам. корабе́ль або карабе́ль, копитан зам. ка́питан і т. п.? Чи ка́жуть га́лява по́руч з го́лий, го́льоба?

§ 2. а—е, и (і). Чи не чути у Вас в де-яких словах е або и замість а? напр. брезолі́а зам. бразолі́а, крей́ або кри́й, або й крі́й доро́ги зам. кра́й доро́ги, безкре́йй чи безкри́йй зам. безкра́йй, ре́пту́х зам. ра́пту́х, ре́мйе́ або ре́мйа́ зам. ра́мйа; крески́ або крі́ски зам. кра́ски, удери́ли або уди́рили зам. уда́рили; де́лі, де́леко́ зам. да́лі, да́леко; ске́ля зам. ска́ла; де́й або ди́й зам. да́й; за́рез або за́ре зам. за́раз, за́ра; Де́мня́н (Дамі́ан), Тетя́на або Титя́на зам. Та́тяна і т. п.?

§ 3. а—у. Чи не скажуть також у Вас у замість звичайного а, напр. зушумі́ло зам. зашумі́ло, пту́шки зам. пта́шки і т. п.?

Я (А).

§ 4. Після ж, дж, ч, ш, щ здебільшого чути тверде а: жа́ль, ча́сто, ша́нка.

Чи не вимовляють одначе у Вас в таких випадках замість твердого а, м'якого я? Чи не скажуть, напр.: жа́ль, жа́р, ме́две-

жя́, жяха́тись, сажя́ю або саджа́ю, са́жя і саджа́, ча́сто, чяс, чясть, курча́, стріча́ю, крича́ти, чястува́ти, чяєня́, шя́пка, душа́, лоша́, па́шя, шянува́ти, шялі́ти, більшати, шя́сний, шя́стя, шясті́ти, те́шя, верещя́ти, і так само в інших словах? Може в одних і тих самих словах в одних випадках чути **а**, а в других **я**? Чи не кажуть, напр.: жа́ба, чяс, ша́пка, але жа́бі, часі́, ша́пки або навпаки: жаба, час, шапка але жа́бі, чяси́, ша́пки і т. п.?

Коли так у Вас буває, то запишіт як найбільше прикладів.

§ 5. Здебільшого по українських говірках після **ц** в одних словах чути **я**, напр. вівця́, пти́ця, ця́та, ця́ця і т. п.; а в других словах **а**: па́рство, спа́пити, ма́цати, цабе́ і т. п. Чи не говорять у Вас одначе **а** замість **я**: овца́, пти́ца, ца́та, ца́ца і інші? Або навпаки, чи не скажуть часом **я** замість **а**: спа́пити, цабе́, ма́цати і інші.

§ 6. Після **р** в одних словах вживають звичайно **а**: ра́зом, бура́к, ра́ма, ра́да, раді́ти, ратува́ти і т. ін., а в других **я**: ря́сний, поря́док, царя́, бу́ря, ря́д, ря́дити, тра́сті і т. п.

1) Чи не говорять у Вас одначе **а** замість **я**: ара́, бу́ра, рад, раді́ти, тра́сті і т. п.?

2) Або, навпаки, чи не скажуть **я** замість **а**: ря́зом, бу́ряк, ра́ма, ра́да, ря́дити, рятува́ти і ін.?

3) Чи не вимовляють у Вас теж **йа** зам. **я** (себ-то **ья**): ря́сний поря́док, царя́, бу́ря, ря́д, ря́дити, тра́сти, і т. п.?

Чи не скажуть також бу́ряк, ря́ма і ін.?

§ 7. Як вимовляють у Вас **я** після **б**, **в**, **п**, **м**, в таких випадках, коли між ними не вставляє ся **л** або **н**?

1) Чи не чути в цих випадках замість простого **я** (**ья**) зовсім виразно склад **йа**; при тому названі шелестівки бувають або тверді або м'які, напр.: жа́бйачий, голу́бйа́, вйа́зати, де́вйять, де́вйа́тий, вйа́зи, хло́пйа́, пйа́ть, мйа́со, па́мйять, сі́мйа́; і теж ро́бйять, ло́вйять, ухопйа́ть, т́ймйять і т. п., або може чути жа́бьйачий, голу́бьйа́ і т. д.?

2) Або ж вимовляють просто **я**, при чому, звичайно, названі шелестівки бувають тільки м'які, напр.: жа́бйачий, голу́бйа, вйа́зати, хло́пйа, пйа́ть, мйа́со і т. п.?

3) Чи не скажуть ще у Вас сьва́то, сьва́тий зам. сьвято, сьвя́тий, або сьято, сья́тий?

§ 8. Коли на **я** (по різних шелестівках, і теж на початку слів і по голосівках), або на **а** по **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, і часом теж і після

ц, і р, припадає наголос, то чи не вимовляють їх у Вас як-неб. протягом (напр. як **яа**, **аа**) або наче двозвук **іа**?

1) Чи не чути у Вас в таких випадках **іа** з наголосом на **а**, напр., в словах **діа**кувати, **діа**дько, **тіа**жко, **кутіа**, **коніа**, **кніа**зь, **ліа**ж, **поліа**, **сіа**ду, **поросіа**, **зіа**бра, **взіа**ти, **зіа**ть, **обиціа**ти, **ціа**цька, **ріа**д, **царіа**, **жіа**р, **жіа**ль, **жіа**ба, **чіа**сто, **курчіа**, **душіа**, **шіа**пка, **щіа**стя і т. п.?

2) Може у всіх цих словах або в де-яких з них наголос паде не на **а**, а на **і**; чи не кажуть, напр.: **діа**дько, **тіа**жко, **кутіа**, **коніа** і т. п.?

3) Чи не трапляє ся чути таких саме двоголосових по **б**, **п**, **в**, **м**, і теж на початку слів і по голосівках: **голубіа**, **виробіа**ти, **віа**зи, **віа**нути, **піа**ть, **хлопіа**, **спіа**ть, **міа**со, **міа**та; **іа**сний, **стоіа**ти і т. п. ? або, може, в останньому разі чути **йіа** або **йіа**: **йіа**сний, **стойіа**ти, **гнойіа**м, **гнойіа**ми, **гнойіа**х і т. д.?

4) По **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, і теж **ц**, **р**, і **б**, **п**, **в**, **м** чи не кажуть у Вас часом **іа** або **йа**, і теж **ія** або **йя** замість **іа** або **іа**, напр. в словах **жиа**ль, **шиа**пка, **цяа**цька, **поріа**док, або **цяа**цька, **поріа**док, **голубіа**, **віа**зи, **міа**со і т. п.?

5) По **р** чи не переходить часом в **іа** також і тверде **а**, коли на нім є наголос, напр., **ріа**ма, **кріа**та і т. п., замість **ра**ма, **кра**та?

6) Чи не чути у Вас таких самих **іа**, **иа** або **ия** в деяких випадках і тоді, як на них не буває наголосу? Чи не скажуть, напр. **вигліа**дати, **свіа**тій, **шиа**пками, **віа**зати і т. п.?

7) Чи не буває ще й так, щоб у тому ж самому слові, коли воно відміняє ся, раз чути було просте **я** (або **а**), а другий раз **іа** (або **иа**)? Чи не скажуть, напр.; **взяв**, але **взіа**ти або навпаки **взяти** але **взіав**; **шіа**пка, але **шіа**почка або **шіа**почка, або ж навпаки: **шіа**пка але **шіа**почка і т. п.?

Коли такі випадки бувають, занотуйте їх більше.

§ 9. Замість **я** на початку слів і після голосових, або **я** чи **а** після **й**, **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **ц**, **р** чи не вимовляють у Вас **є** або **і**, чи **е** або **и** в таких ось випадках.

І. Коли **а** або **я** буває без наголосу:

1) Чи не скажуть замість нього **є**, напр.: **є**кий, **є**кі, **є**дрó, **є**йце, **є**чмінь, **є**ається, **є**ається, **є**пес, **є**песі, в **є**песі, **є**аець, **є**оні **є**оеть або **є**оет (зам. **є**оні **є**оять), **є**оєчи, **є**раєти, **є**раєвши, **є**ше (зам. **є**шія), **є**аєйечий, **є**вєзати, **є**пєта, **є**памєть, **є**рбєють, **є**рбєет або **є**рбєлєть, **є**рбєлет (зам. **є**рбєлєть), **є**лвєють, **є**лвєет або **є**лвєлєть, **є**лвєлет (зам. **є**лвєлєть), **є**свєєтій, **є**рпєють, **є**рпєет або **є**рпєлєть, **є**рпєлет (зам.

крóплять), лóмйеть, лóмйет або лóмлет, чи лóмнеть, лóмнет (зам. лóмлять); мйесíво, або мнесíво (зам. мйасíво); здорóвйе, здорóвле (зам. здорóвйа, 2-й відм. одн.), сíмйе або сíмне (зам. сíмйа), рйе-дíti або редíti (зам. рядити), бұрйе або бұре (зам. бұря), го-вóрйеть або говóрет (зам. говорять), вóле (зам. воля), коледа, гле-дíti, вигледáти, легáти, чéледь, вáлеть або валет (зам. вáлять), дíне (зам. дíня), кнегíня, кнезівна, дзвóнеть або дзвóнет (зам. дзвóнять), тегáти, гóсте (зам. гóстя), крúтеть або крúтёт (зам. крúтять), декá (зам. дякá), колóдезь, жóлуде (зам. жóлудя), хóдеть або хóдет (зам. хóдять), бабұсе (зам. бабұся), боюсе (зам. боюся), мíсець, сєгáти, нóсєчи, нóсєть або нóсет (зам. нєсять), роззєвлéти або роздзєвлéти (зам. роззявлáти), вóзєчи, вóзєть або вóзет (зам. вєзять), прáє (зам. праця), сóнце (зам. сóнця), тйцєти (зам. тйцяти), двáйцєть (зам. двáдцять), жєхáтись (зам. жaxáтись), желíti, (зам. жалíti), рóже (зам. рóжа), сóже або сáдже (зам. сáджа), ворóжєть або ворóжет (зам. во-рожать), черувáти (зам. чарувáти) бáчєчи, бáчєть або бáчет (зам. бáчать), кáше (зам. кáша), шєнувáти (зам. шанувáтя), гўще (зам. гўща), гўщєвнйк (зам. гущавнйк), лўщєть або лўщєт (зам. лўщать), щєбéль (зам. щабéль) і т. д.? Чи раз-у-раз чути в цих словах є замість я чи може в де-яких раз скажуть є, а другий раз я, а в інших тільки є або я? що частіше?

2) Чи не скажуть у вас в вище поданих словах ї замість е або я, напр.: їкий, їдрó і т. д.? чи завжди в них кажуть ї, чи, може, в одних словах говорять і я і ї і є; в других я і ї, в третіх є і ї, а в четвертих тільки одно ї, або одно є, або одно я? як вимовляють частіше?

3) Чи не чути теж у вас в де-яких з вище поданих слів, а може і в інших, твердого е або и замість є або ї, що заступають я? чи не кажуть, напр.: хóдет, хóдєчи (зам. хóдять, хóдячи), кнегíня (зам. княгíня), рóбет, рóбєчи (зам. рóблять, рóблячи), свєтйй (зам. свйатйй), лóвет, лóвєчи (зам. лóвлять, лóвлячи), двáйцєть (зам. двáдцять), бұре (зам. бұря), вигледáти, гледíti (зам. виглядáти, глядíti), вóзєт, вóзєчи (зам. вóзять, вóзячи), нóсєт, нóсєчи (зам. нєсять, нєсячи), мíсєць або мíсєц (зам. мíсяць), дєсєть (зам. дє-сять), дєржєт, дєржєчи (зам. дєржать, дєржачи), бáчєт, бáчєчи (зам. бáчать, бáчачи); шєнувáти (зам. шанувáти) і т. п.? Може в таких словах чути раз е, другий раз и або тільки одно е або одно и? Занотуйте як найбільше подібних випадків.

II. Коли на я або на а пада наголос:

1) Чи не кажуть замість його у вас є, напр.: єк (зам. як),

ёма (зам. їма), ёдра (зам. їдра), ёсла (зам. їсла), ётел (зам. їтіл), ёблуко (зам. їблуко), ёгода (зам. їгода), Ёкув (зам. Ъків), стоёв, стоёти, стоёть або стоёт (зам. стояв, стояти, стоять), моё, твоё, своё (зам. моѧ, твоѧ, своѧ), зьміё (зам. зміѧ), голубйё (зам. голубйѧ), хлопйё (зам. хлопйѧ), сѣмйё або семйё (зам. сѣмйѧ або семйѧ), вйёзка (зам. вйѧзка), вйёнути (зам. вйѧнути), пйеть, пйёти (зам. пйатъ, пйѧтий), мйёсо або мнёсо (зам. мйѧсо), зароблёти, зпмовлёти, скроплёти (зам. -ѧти), землё (зам. землѧ), парйё або парё (зам. парѧ), обрйёд або обрёд (зам. обрѧд), порйёдок або порёдок (зам. порѧдок), горйёть або горёт (зам. горѧть), телё (зам. телѧ), лйёти або ллёти (зам. ллѧти), стрілёу (зам. стрілѧю), болёчка (зам. болѧчка), глєнь, глєну (зам. глѧну), свинё (зам. свинѧ), котинё (зам. котинѧ), конё (зам. конѧ), спинёти (зам. спинѧти), кнєзь (зам. князь), котё (зам. котѧ), житё (зам. житѧ 2-й відм. од.), тєжко (зам. тѧжко), тѣмити (зам. тѧмити), хотёть або хотёт (зам. хотѧть), попадйё або попадє (зам. попадѧ), дек (зам. дяк) дѣкувати (зам. дѧкувати), дѣдько (зам. дѧдько), сидёть або сидёт (зам. сидѧть), поросё (зам. поросѧ), сѣдь, сѣду (зам. сѧдь, сѧду), всѣкнй (зам. всѧкнй), козё (зам. козѧ), взѣти, взєв (зам. взѧти, взѧв), роззѣва, роззѣвити або роздзѣвити (зам. роззѧва, роззѧвити), каганцё (зам. каганцѧ), цѣцька (зам. цѧцька), залицѣтись (зам. залицѧтись), обіцѣв (зам. обіцѧв), ножё (зам. ножѧ), медвежё (зам. медвежѧ), похожѣти або походжѣти (зам. похожѧти), жѣти (зам. жѧти), жель (зам. жалъ), бйжётъ або бйжёт (зам. бйжѧть-вони), дѣвчѣ, курчѣ (зам. дѣвчѧ, курчѧ), ключѣ (зам. ключѧ), чєс (зам. час), чѣсто (зам. чѧсто), лошѣ (зам. лошѧ), шѣпка (зам. шѧпка), кишѣть або кишёт (зам. кишѧть-вони), щѣсьте (зам. щѧстя), пишѣти, пишѣть або пишёт (зам. пишѧти, пишѧть-вони) і т. п.

Чи завжди у Вас в цих словах уживають е замість я, або, може, в де-яких із цих слів раз скажуть є, а другий раз я, а в інших тільки є або я? що у вас частіше чути?

2) Чи не кажуть у Вас в показаних вище словах ї зам. е або я: їк, їма, їсний, їдра і т. д.? Чи завжди уживають у всіх тих словах ї, чи, може, в одних з тих слів кажуть і я, і є, і ї; в других—я і ї; в третіх—є і ї; а в четвертих—тільки одно ї, або є, або я? яку вимову чути частіше?

3) Чи не чути у Вас так само в поданих вище словах, або до них подібних-твердих е або и зам. є або ї, що заступають собою я? Чи не кажуть, напр.: порёдок (зам. порѧдок), горёт (зам. горѧть), глєнь, глєну (зам. глѧнь, глѧну), кнєзь (зам. князь), всѣкий (зам.

всѣйкий), роззевити (зам. роззѣвити), залицѣтись (зам. залицѣтись), обіцѣв (зам. обіцѣв), ножѣ (зам. ножѣ), жѣти (зам. жѣти), жѣль (зам. жаль), біжѣт (зам. біжѣть-вони), дѣвчѣ (зам. дѣвчѣ), ключѣ (зам. ключа), чес (зам. час), чѣсто (зам. чѣсто), лошѣ (зам. лошѣ), шѣпка (зам. шѣпка), шѣсьце (зам. шѣсьця) і інші? Або замість **е** в тих словах уживають **и**: порі́док, горі́т (зам. горѣть), гли́нь і т. д.?

Може в таких словах раз чути **е**, другий раз **и**? Завотуйте як-найбільше таких випадків, коли вони є.

4) Чи не скажуть у Вас нарешті часом **ьо** чи **о** зам. **е** або **е**, під наголосом, коли вони заміняють собою **я**, напр. в словах: взѣв, кричѣв (зам. взяв, кричѣв або взев, кричѣв) і т. п.? Коли так буває, то запишіть як-найбільше таких слів.

III. Коли у вас в одному і тому самому слові кажуть часом **я** і теж **а**, а часом **е** чи **ї**, а також **е** або **и**, то чи не буває це тоді, як в слові перескакує наголос або коли слово відмінює ся? напр., може, скажуть взѣв але взѣлі або взѣлі; клѣв, але клѣну́, клѣну́ або клѣну́, клѣну́, або навпаки клѣв або клѣв, але клѣну́; шѣпка або лѣпка, але шѣпкі, шѣпкі або шѣпкі, шѣпкі, або навпаки: шѣпка, шѣпка чи шѣпка, шѣпка, але шѣпкі чи шѣпкі і т. п.; і так само: взѣти, але взев або взѣв, чи навпаки: взѣти або взѣти, але взѣв; пѣать, але пѣетий або пѣетий, або ж навпаки: пѣють чи пѣють, але пѣетий; шѣпка чи шѣпка, але шѣпочка, шѣпочка чи шѣпочка, шѣпочка, або навпаки: шѣпка, шѣпка або шѣпка, шѣпка, але шѣпочка чи шѣпочка; пѣяс, але пѣеса чи пѣеса, або навпаки: пѣес або пѣес, але пѣеса; пѣати́ (2-й відм.), але пѣетьма́ або пѣютьма́; шѣпочкі́ або шѣпочкі́, але шѣпкувати́, шѣпкувати́ або шѣпкувати́, шѣпкувати́, або ж навпаки: шѣпочкі́, шѣпочкі́ або шѣпочкі́, шѣпочкі́, але шѣпкувати́ або шѣпкувати́ і т. п.?

Коли так у Вас буває, то бажано б мати як-найбільше прикладів до цього.

§ 10. Коли у Вас замість **я** або **а** після **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **р**, чути **е** або **ї**, чи **е** або **и**, то чи не розтягують цих звуків вимовляючи, або чи не вимовляють замість них яких двозвуків?

1) Коли, напр., **е** чи **ї** або **е** чи **и** стоїть під наголосом, то чи не чути замість них **ее**, **еє** або **їі**, **їи**, **ии**, або ж **їе**, **ие**, **ие**, при тому з наголосом на першому чи другому голосовому?

Чи не скажуть, напр., у Вас. зам. тѣжко або тѣжко-тѣжко, тѣжко, або тѣжко, тѣжко, або ж тѣжко, тѣжко; зам. дѣкувати або дѣкувати-дѣкувати, дѣкувати, або дѣкувати, дѣкувати, або ж дѣкувати, дѣкувати зам. шѣпка, шѣпка або шѣпка, шѣпка-шѣпка,

грехá; грієхá, грїїхá, грїхá, грїєхá, грехá, грїєхá, і т. п., то Ви і зазначте ті слова з тею власне вимовою їх, з якою їх чути у Вас в мові, згідно з показаними прикладами.

Ото ж просимо Вас зазначити, як вимовляють ся у Вас нижче подані слова, чи в них чути ї, чи замість його інші які звуки?

По перше, коли ї або які інші замість його звуки стоять на початку слів (в назвуку) і після голосових в таких ось випадках:

1) Коли на ті звуки припадає наголос, напр. в словах:

а) їсти, їхати, поїв і т. д.

б) не знаю єї або її, тої змії і т. д.

в) всі чаплїї, через всі або про всі краї, гаї, рої, бабії, про мої, твої, свої, чиї і т. д.

г) повірили змії, додати жару чаплїї; луска на змії, шкварки на чаплїї, бджоли у рої, поле в пириї чи пирїї, сучки у вії, дві змїї, дві чаплїї, два рої, два вулії.

2) Коли ті звуки стоять без наголосу, напр., в словах:

а) їда, їдкий, їзда, поїзда.

б) до тої або до теї, до неї, до сеї, з усії, моєї, твоєї, своєї, до шії, од надїї, до Марії, третьої або третої, синьої, сінеї або сіної, сьвіжої, вівчої, лучшої, самої, якої, котрої, одної, другої, доброї, півної, білої, всі або про всі шії, про всі надїї, всі Марії, помїї, рясні вії.

в) через всі або про всі покóї, всі злóдїї, добрі звичáї, про сїї або про ції, про всії, сьвіжії, нашії, вашїї, вівчїї, кращїї, лучшїї, лішшїї, синїї, літнії, третїї, про тії, або про тїї, про якії або якії, про добриї, або добрії, про молодїї або молодїї, про білиї або білії і т. п.

г) завадило шії, повірив надїї, помагав Марії, намісто на шії, вся сіла в надїї; пташки в вірії, бджоли в ўлії, дерево в їниї, вишня в клєї, в доброму звичáї; двї шії, двї надїї, двї Марії, двї вії, два звичáї.

По-друге, коли ї, або ж інші замість його звуки, чути після шелестових в таких випадках:

1) Коли на ці звуки припадає наголос, напр. в словах:

а) діло, діти, діжка, тіло, тїнь, тїмйа, тїні, сьлїд, лївий, лїзти, осьлїпнути, німець, сьніг, обїд, білий, біс, віяти, вітер, сьвіт, відати, віра, вішати, повісити, піна, пінка, піший, міра, місто, місяць, мідь, міді, мїлко, зїнька, сїно, сїсти, сїмйа, сїтка, сїяти, цілий, ціль, пївка, різати, річка, прїсний, грїх, рідко, прїти, трїска; потрібний, хрін, хріну; градїль, Матвій, Гордїй, Мусїй, бабії, па-

лій, олій, олія, поліно, каліка, сопілка, чепіга, всіх, всім, всіми, мені, тобі собі; воді і в воді, пйаті і в пйаті, і теж: смолі, стороні, вербі, траві, крупі, зимі, козі, нозі, косі, на блосі, руці, сестрі; дьві пйаті, дьві руці і т. п., на заді, у гнізді, на коті, в долоті, на столі, крилі, барані, стегні, на горбі, хліві, реместві, на стовпі, на поромі, письмі, в гарбузі, в снозі, в овсі, на ланцюзі, в будяпці, молоці, на пожарі, на комарі, відрі; твердійший, товстійший, теплійший, холоднійший, слабійший, новійший, скупійший, добрійший; хутчій, мерщій; сидіти, летіти, біліти, білю, зеленіти, позеленіла, свербіти, овдовіти, овдовів, сьпіти, сьпію, терпіти, сьміти, сьмієш, греміти, слизїти, лисїти, горїти, кишїти, хорошіти, сьвіжіти, зубожїти, маячіти, ледачіти, йдімо, йдїте, ведім, —їте, ждім, —їте, плетім, —їте, стелім, —їте, мелім, —їте, колім, —їте, напнім, —їте, жнім, —їте, поминім, —їте, заснім, —їте, женім, —їте, гребім, —їте, зовім, —їте, пливім, —їте, подивімо ся, —їте ся, рвім, —їте, сопім, —їте, дмім, —їте, возьмім, —їте, везім, —їте, несім, —їте, берім, —їте, поборім, —їте, умрім, —їте, жерім, —їте, дерім, —їте, перім, —їте, прім, прїте, скажім, —їте, поможім, —їте, скачім, —їте, печім, —їте, зледачіймо, чешім, —їте, пишім, —їте.

б) до судді, для попаді, до куті, до землі, для роллі, до Иллі, і з стерні, до свині, од брехні, до зорі, од вівці, до межі, од саранчі, без душі, всі або про всі граблі, різні, борні.

в) всі або про всі лебеді, зяті, жалі, шаблі, кораблі, журавлі, ступені, дні, пні, огні, князі, стільці, манівці, камінці, царі, косарі, писарі, ножі, вужі, ключі, мечі, книші, прищі, дощі; про ці, сі, про чужі.

г) купів гостинця семйі, уклоні ся судді, заплатив попаді, передав меду куті, повірив брехні, гній не шкодить землі, шось приснілось Иллі, хочеть ся сіна вівці, дав признаку межі, догодив своїй душі, на саранчі, на зорі, на коні, в огні, на кораблі, в карасі, на кінці, на ножі, на лемеші, в гроші, на мечі, в дощі; у яйці, на лиці, на правому плечі, дьві семйі, дьві попаді, дьві душі, ходім, —їте, платім, —їте, давонім, —їте, хвалім, —їте, возім, —їте, носім, —їте, служім, —їте, сушім, —їте, учім, —їте, варім, —їте, робім, —їте, купім, —їте, ловім, —їте, встромім, —їте і т. д.; або чи не скажуть у Вас бйімо, пйімо, вйімо, —йїте, або біємо, піємо, віємо, —їете, зам. бййімо, пййімо, вййімо, —йїте?

д) в имйі, в житті, в сьмітті, в митті, в шитті, в пранні, в спанні, в данні, в кочерзі, и т. п.

2) Коли ці звуки стоять без наголосу, напр. в словах:

а) діліти, сьтіна, сліпий, літати, ліпяти, слідом, німий, заніміти, гніздó, біліти, біліти, біда, більмó, сьвітíти, вінóк, вінка, відрó, відерпе, пісók, піскý, мішók, в мішкý, містíти, позíхну́ти, сїркó, сїдлó, черезсїдельник, сїдати, засївати, пїніти, цікавий, пїдити, цілувати, стріла, ріка, грїха, рідкий, тріскі, мїтіль, купіль, чаплія, колія, всіма, до́лі, го́ді, повóлі, го́рі, навздóгінці, к—сóбі, вірити правді, жити по правді, колóді, на колóді, лопаті, робóті, сві́ті, сї́лі, у спíні, ба́ні, на ба́ні, бабі, коро́ві, кúпи, солóмі, березі, кни́зі, заві́сі, мýсі, кладці, па́рі, у па́рі, дві колóді, дві ба́бі, дві кни́зі, дві мýсі; на спóді, у ста́ді, у сьвітí, у житí, у зóлоті, в по́пелі, в го́рлі, на макогóні, в сїні, в зúбі, в не́бі, у піві, на тру́пі, в окро́пі, в до́мі, у па́смі, на во́зі, у плу́зі, в залі́зі або в же́лізі, у дві́йзі, в но́сі, в горóсі, у про́сі, в у́сі, на бо́ці, в о́ці, на ві́трі, в о́зері, дві́сьті, дві слóві, дві ді́лі, дві па́смі, дві о́ці і т. п.; нї́діти, нї́дію, ві́сидіти, ві́сидів, ві́летіти, ві́біліти, ві́білію, ві́синіти, ві́синію, ві́свербіти, ві́черствіти, ві́терпіти, ві́гременіти, ві́слизїти, —ію, ві́лісіти, ві́лісієш, жéвріти, ві́горіти, ві́сьвіжіти, ві́ведім, —їт, ві́летіти, —тіт, ві́стелім, дві́гнім, ві́тнім, ві́женім, ві́жнім, ві́сохнім, ві́гребім, ві́пливім, ві́рнім, ві́ве́зім, ві́печім, ві́мажім, ві́пишім, ві́несім, ві́борім, ві́берім, ві́жерім, і т. п.

б) до перебéнді, до Мо́ті (Мотя=Мотря), до во́лі, до ша́блі, із ви́шні, до Ї́взі, (Ї́взя=Ї́вга), до Мару́сі, до бабу́сі, до пра́ці, до царі́ці, до у́лиці, од бу́рі, до вечéрі, од одéжі, од са́жі або од са́джі, із ту́чі, з ону́чі, до ка́ші, од па́ші, од пу́щі і т. п.; всі перебéнді, всі Мо́ті, всі до́лі, всі брэхні, всі ви́шні, всі Ї́взі, всі Мару́сі, всі бабу́сі, но́жиці, мйасні́ці, всі царі́ці, всі бу́рі, всі вечéрі, всі одéжі, всі пря́жі, всі ту́чі всі ка́ші, всі пу́щі, дро́жджі і т. п.

в) жо́луді, нїхті, го́сті, ку́хлі, роді́телі, ко́ні, коло́дязі, па́льці, ку́чері, лимарі, кри́жі, му́жі, ро́дичі, гро́ші, клі́щі і т. п.; про на́ші, ва́ші, сьві́жі, бо́жі, чоло́вічі, во́вчі, лу́чні, лі́пші, пі́ші, кра́щі, сїні́, бра́тні, орлі́ні, вечі́рні, учора́нні, лі́тні, сусі́дні, середні́, трéті і т. п.

г) дай хлїба перебéнді, купів по́яса Хрі́сті, дода́в смаку́ ви́шні, не перéч його́ во́лі, не щасті́ть мо́їй до́лі, ві́р, сї́ну, бо́зі, прислужі́всь Мару́сі, поклони́всь царі́ці, го́ре в дощ одéжі, са́ло не пошкóдить ка́ші, ві́тер не дав зібрати́сь ту́чі, дай сті́хнути бу́рі, на перебéнді, на Хрі́сті, на черéшні, на во́лі, при Бо́зі, при Мару́сі, на царі́ці, на одéжі, в са́джі, в ка́ші, в ту́чі, на ону́чі, при

вечері, і т. п.; на лебеді, на медведі, у віхті, на окуні, на півні, на камені, на ячмені, в кашлі, в колодязі, на татусі, на пальці, на мужі, на помагачі, на писарі і т. п.; на полі, у серці, у привіщі, на морі, дві Христі, дві вишні, дві долі, дві Марусі, дві улиці, дві одєжі, дві мажі, дві тучі, дві тисячі, дві вечері; плечі; висадім, —іте, випустім, відзвонім, вимолім, вивозім, випросім, вислужім, висушим, виточім, виварім, вигубім, викупім, вилівім, виломім і т. п.

д) у пірїї, на подвірїї, на безхлібїї, в стрूपїї, в здоровїї, на тімїї, у сімїї, на підборїдді, у милосерді, у щастї, на покуті, в шматті, в теляті, в поколінні, в начинї, в насінні, в тімні, в сімні, у йменні; в зіллі, на весіллі, в мотуззі, в волоссі, в колоссі, в збóжі, на побережжі, в подружжі, в орїшпї, на піддаші, в клóччі, в Віницї, у привіщі і т. п.

§ 12. Як у Вас вимовляють наступні слова: чи чути в них і, іе, е, ие, е або тільки и, більш або менш тверде?

Зазначте вимову тих чи тих голосових, які у Вас трапляються в таких словах:

1) Чи не скажуть, напр. у Вас: до білої груді, дав одітхнути груді, на білій груді, від оброті, шось сталося оброті, на оброті, до кості, на кості, без осі, ік осі, на осі, од Русі, минулось лихо Русі, на Русі, в печі, в ночі, багато крові, пошкодило крові, у крові і т. п., і теж—старі оброті, лунають пісні, морські купилі, великі крадіжі, милі любощі, рідні матері, і т. п.; або може в тих словах замість і чути у Вас е, іе, е, ие, це-б то, може, в цих випадках говорять у Вас грудé, грудіé, грудé, груднé, обротé, обротіé, обротé, обротнé, осенé, осеніé, осенé, осениé; осé, осіé, осé, оснé, Русé, печé, ночé, кривйé, споведé, песнé, купилé, крадежé, любощé, матерé, і т. і.? А може в цих словах у всіх показаних випадках чути тільки більш або менш тверде и, це-б то може говорять тільки: до груді, оброті, кості, осені, осі, Русі, печі, ночі, крові, пісні, купелі, крадіжі, любощі, матері і т. і.?

2) Чи скажуть у Вас також: болять груді, дві пйаді, до сповіді, заплатити челяді, болять кості, добрі вісті, три чвєрті, до памйаті, дав пїти теляті, протївились напасті, на теляті, на сінóжаті, ходять як тіні, од свóго імені, до óсені, кінéць цїї піснї, стéлять постелі, з доброї сталі, багато солі, потурай своїй мїслі, ма́ти на цілі, у купілі; роблять коновїазі, додав са́ла до ма́зі, на коновїазі, летя́ть гу́сі, дубові о́сі, лід уже не ма́є мо́ці, до мо́лодіжі, на́пали во́ші, ба́гато ро́скóші, од рудóї мїшї, в ро́скóші,

наста́ли до́вгі но́чі, черво́ної за́полочі, цур тій не́мочі, по́ночі, у за́полочі, ла́соші, па́хоші, з при́горші, рипля́ть двéрі, до ма́тері, мо́їй ма́тері, на ма́тері і т. п., або замість **ї**, може, в усіх тих випадках вимовляють у Вас **є** або **е**, це-б то може кажуть: гру́де, гру́де, пйа́де і т. д.? або може в поданих прикладах чути в тих або інших випадках більш або менш тверде **и**, це-б то може говорять: гру́ди, пйа́ди, спові́ди, че́ляди, ко́сти, ві́сти, чве́рти, па́мйати, теля́ти, сінóжати, ті́ни, і́мени, о́сени, пі́сни, постéли, ста́ли, со́ли, ми́сли, ці́ли, кúпели, коно́вйази, ма́зи, гу́си, о́си, мо́ци, мо́лодіжи, во́ши, ро́скоши, ми́ши, но́чи, за́полочи, не́мочи, по́ночи, ла́соши, па́хоши, двéри, ма́тери і т. п.?

§ 13. Зазначте ще вимову наступних слів:

1) Чи говорять у Вас: лй́йка, лй́ечка, лй́яти, лі́лія, шавлі́я, бразолі́я, лі́нйя, кру́тйй, ласй́й, чудасй́я, перй́й, шавй́й, зьмй́й, веремй́я, ку́лйш, можджі́р або мушй́р, пу́хйр, су́кіра, теплі́нь, грубі́нь, сі́х, сі́м, сі́ми чи пй́х, цй́м, цй́ми, тоді́, мі́, тй́, сй́ (замість мені́, тобі́, собі́), самі́, самй́х, самй́м, вохкй́йший, убо́гййший, тихй́йший і т. п., чи замість **ї** в цих словах у Вас чути **є**, **іє**, або **е**, **іе**, це-б то лй́йка, лі́ейка і т. д.? аба замість **ї**, **є**, **іє**, **е**, **іе**, в цих словах говорять у Вас тільки **и**: лй́йка, лй́ечка, лй́яти, лелй́я, шавлі́я і т. д.?

Чи не говорять також: кома́рі, щу́рі, оборо́і і т. п., або з **є**, **іє**, зам. **і**? чи, може, кажуть кома́рі, щу́рі, оборо́й?

2) Чи не кажуть також: дй́тя, дй́тіна, сй́діти, сй́ду́ха, цві́сті, процві́тати, свй́тати, сьмй́ятись, здй́рати, стй́рати, збй́рати, позабй́рати, обй́рати, за́пйрати, підпй́рати, умі́рати, застй́лати, застй́ляти, при́лйпати, му́сйти, у́лйй, у́лйя, ко́лій, ласй́я, пирй́ю, ві́рйй, ві́рія, щаві́ю, змй́я, змй́й; сй́нйй, сй́нйім по́ясом, сй́нйх, сй́нйіми, лі́тнйй, лі́тнйім ра́нком, лі́тнйх, лі́тнйіми, трéтйй, трéтйім ра́зом, трéтйіми, трéтйх, тож да́ввйй, пі́знйй, рі́днйй, хатнй́й, бра́тнйй, ве́рхнйй, ве́чірнйй, ра́ннйй, о́сіннйй, се́реднйй, то́рішнйй, до́машнйй, ко́лішнйй, сьогóднйшнйй, тепе́рішнйй і т. і.; мо́здйр, мо́здйра, мушй́ря, пу́хйря, п́рядйво, теплі́ні, грубі́ні, ні́коли, ні́где, ні́куди, ні́хто, ні́кого, ні́кому, пі́що, ні́чого, ні́чому, ні́як, й́ноді, спра́вдй, до́сй, двóйчі, тре́йчі, по-ру́ські, по-по́льські, сво́му сй́нові, ко́неві і т. п.; або замість **ї** чи не говорять у Вас в цих словах **є** чи **е**, це-б то дй́тя, дй́тія і т. д.? або замість **ї**, **є**, **е** в цих словах чути тільки **и**: дй́тя, дй́тіна, сй́діти і т. п.?

§ 14) Чи в наступних словах у Вас вимовляють **ї**, **є**, **іє**, **и**, **іе**, чи може замість них уживають тільки **е** твердого?

1) Чи говорять, напр.: дй́вер, тй́мйя, тй́менем, клй́щй, лі́нь,

плівка, завсіди, бесіда, бесідувати, ціль, цілі, хрін, хріну, річ, річі, кріпко, стрілити, щіпавка, щільно, очіпок, чіпéць, чіпчик, чірець, або шірець; тріснути, тріскатись, потрібний, тіпати, затісувати, випліскувати, кліпати (очима), погрібачка, тріпатись, вискрібувати, одбріхуватись, підперізуватись, вивірчувати, вивіршувати, пірити, вишіптувати, зачісувати, вищірблювати; ні, ніколи, нігде, нікуди, нікого, нікому, нічого, нічому; клій, клію, крутії, Дорохтії, Олексій, Сергій, кисіль, крутінь, ремінний, ячмінний, довжін, далечін, височін і т. п., або може замість ї ці слова вимовляють з **е**, **іе**, **и**, **іе**: дéвер, діéвер і т. д.? Може замість усіх тих голосівок уживають тільки **е**: дéвер, тéмйа, тéменем і т. п.?

2) Чи не кажуть також: літáти, лінівий, плівá, сімйá, сінóжать, сідло, сідельце, цінá, цїнувати, цїлувати, кріпїтись, стріляти, тріщáти, трівáти, стрівáти, витїкати, утїкати, застїбáти, нагнїтáти, заплїтáти, зачїпати, щїпїти, щїліна, вигрїбáти, нарікáти, дорїкáти, стрїбáти, постерїгáти, замїтáти; терпїлівий, терпїліха, кўпіль, кўпїлі, кўдїль, кўдїля, кўжїль, кўжїля, крўтїль, крўтїля або замість ї ці слова вимовляють з **е**: летáти, ленівий, плевá і т. д.? А може замість ї або **е** уживають тільки твердого **е** або **и**, що його заступає: летáти, ленівий, плевá, семйá і т. д.?

§ 15. Чи не чути у Вас твердого **е** в таких словах: з блéску, лень, ледь, клéщі, прем, брез, през, або без грéблю (це-б то перез=через), врémйа, трéба, редька, стрéльба; где або де, зле, решетó, решїтка, прéдок, престóл, предóбрий, крéпкий, гўсень, гўсениця, гїбель, де-їнде, óнде, óсь-де, бéзмен, бесéда, влáсне, пéвне, мáрне, вічне, звичáйне, умїсне, вірне, явне, тáйне, сїльне, нагле, дóбре, сáме, лéдве, сконéбе, або може в де-яких з тих слів вимовляють ї або **и**, а також **е** або **іе** замість **е**: з блїску, з блéску, прім, прем, бріз, брез, біз. без і т. п.?

§ 16. Як вимовляють у вас наступні слова:

1) Чи кажуть у Вас бліск, блиск, блеск, блеск, чи бляск? дїра, дира, дерá, дерá, дьорá, дюрá чи дяра? хрін, хрин, хрен, хрен чи хрон? сенóжать, сінóжать, чи сінóжать; сїкіра, секїра, секїра, сокіра, чи сукіра? цїлувати, цилувати, целувати, целувати, цьоловати, цюлувати чи цюлювати?

2) Як кажуть у Вас: виполїскувати, виволїкати; виполїскувати, виволїкати; виполéскувати, виволекати; виполéскувати, виволекати; виполю́скувати, вивольокати чи виполóбскувати, виволокати?

3) Як вимовляють у Вас наступні слова, коли вони виражають повну міру якої небудь якості, стану чи зйавища? чи чути в них ї,

чи замість його **є, іє, и, иє, чи у, ю?** або ж замість усіх тих голосових чути **е** або **ьо** або **о?** Чи скажуть, напр., у вас: твердісенький, чистісенький, повнісенький, голісенький, низісенький, бо-сісенький, хорошісенький, сьвіжісенький, горячісенький, мокрісенький, любісенький, сліпісенький, новісенький, німісенький, самісенький, гарнісенький, сухісенький, і теж: твердінечий, чистінечий і т. д. (зовсім чистий, твердий і т. д.)? або скажуть твердєсенький, твердієсенький, твердісенський, твердієсенський і т. д.? А може говорять твердюсенький, сьвіжюсенький, чорнюсенький і т. п.? Чи чути тільки твердєсенький і т. д.? і може в цім разі слова ті не значать вищого ступеня якості? Чи скажуть у Вас також ніколісенько, нічогісенько і т. п., чи може говорять ніколєсенько, ніколісенько, чи нечогбсенько, нічогусенько і т. п.?

§ 17. Які голосові чути у Вас в кінцівках 1-го і 4-го відмінку множини прикметників, де-яких займенників і числівників:

1) Чи кажуть у Вас, напр.: а) люди чужі, або чужії, чужіє, чи люди чужє, чужєє, або чужє, чужєє, чужї, чужїє, чужїї; і так само: сьвіжі, божі, чоловічі, вовчі, наші, ліпші, лучші, піші, кращі, чи сьвіжії, сьвіжіє, сьвєже, сьвєжеє, сьвєже, сьвєжи, сьвєжие і т. п. б) чи скажуть сії, сії, сі, чи ції, ції, ці, оції, оці; синії, сині, літнії, літні, ріднії, рідні, третії, третї, і т. п.? чи замість ії, і чутно іншу вимову, напр. сіє, се, **сие, сиї, си, сі (сьї);** ціє, це, **цие, циї, ци, ці (цї),** синіє, сине, сини, сині (синтї) і т. і., і так само третіє, третіє, третїї, третї (треттї)?

2) Чи вимовляють у Вас так само ії, і, чи иї, иє, в наступних словах:

а) чи скажуть: які, такі, рідні, дорогі, сухі, сирі, голубі, тупі, нові, німі, і теж: якії, такії і т. д., чи говорять якії, якіє, які, якє і т. д.?

б) чи кажуть всякі, солодкі, довгі, тихі, добрі, грубі, глупі, сиві, восьмі, озимі, і теж: всякії, солодкії і т. д., чи чути всякії, всякіє, всякі і т. д.?

3) Яку чути вимову в наступних словах:

а) чи кажуть худії, худі, (худьїї, худьї), тії, ті, густії, густі, воронії, вороні, злії, злі, чи худіє, худїї, худи, тие, тії, ти, те, і т. п.? або ж—худїї, худї, тїї, тї і т. д. (худьїї і т. д.)?

б) чи скажуть так само: радії, раді (це-б то радьїї, радтї), жовтїї, жовті, чорнії, чорні, білії, білі, тверезїї, тверезі, ббсії, ббсі, чи радїї, радіє, ради і т. д., чи може радїї, радї і т. д. (радьїї, радьї і т. д.)?

II.

§ 18. В українській мові **и** вимовляє ся то м'якіше, то твердіше, твердіше переважно в західних говірках, де воно нагадує велико-руське **ы** або польське **у**; прислухаючись до вимови, на це треба уважати і зазначити, яку власне вимову чути. Просимо звернути увагу на такі власне випадки, як вимовляє ся **и**:

1) Після **б, п, в, м, р, н, д, т, с, з, л** в наступних словах:

а) чи кажуть *твердо*: **бик, бистрий, абі-як, як-бі, рябий, пішний, пил, сліпий, вибрати, вийшла, вим'я, віти, вію, новий, міти, мію, німий, крити, скріня, рїти, рію, нїдїти, нїти, нїю, дурний, дїня, дїм, худїй, здїбати, тїн, тї, тїкати, тїсяча, тїцяти, крутий, син, сїпати, сїтий, язїк, лїсий, приплїв, волї, послї** і так само: **билїна, питати, високїй, мишїний, помилїтись, хмари** (2-й відм. одн.), **крилї, нирїти, димїти, тинїтись, дїсїть, сирїй, язикаїтий, личак, вплив** і т. п.? Або може в цих словах замість твердого **и** чути м'якіший голосовий, але такий, що не м'якшить попереднього шелестового, немов **ѣ**, напр. **бѣик** (зам. бик), **бѣлѣина** і т. д.?

б) може замість **и** або **і**, в цих і до них подібних словах, вимовляють ся інші голосові? Чи не чути, напр., м'якого **ї**, що м'якшить попередній шелестовий, напр., в словах: **як-бі, абі-як, вдові** (2-й відм. одн.), **вим'я** (зам. **вимїя**), **вибрати, високий, пішний, піль** (зам. пил), **питати, скріня, горі** (2-й відм. одн.), **корїсть, крилї, тїсяч, мотїль, приплїв, вплив** і т. п.?

в) чи не скажуть **буйк, буюк, биек** або **бек** замість **бик**; **боріе** зам. **борї**? чи не кажуть **теж е** замість **и**, напр.: **рабїй, вейшла, новїй, дурнїй, синї** (1-й відм. мн.), **водї** (2-й відм. одн.), **здїбав, те (ти), носї** (1-й відм. мн. від **нїс**), **волї, послї** і т. п.? і так само: **белїна, белїна, петати, весокїй, мешїний, помелїтись, крелї, нерїти, демїти, тенїтись, серїй, язекатий** і т. п.?

г) чи не скажуть ще **у** замість **и** в таких, напр., словах: **вїйду** (зам. **вїйду**), **вїйму** (зам. **вїйму**), **вїдав** (зам. **вїдав**), **вуходить, вїбїруть, або навіть без в: їдав** (зам. **вїдав**), **уходить** (зам. **виходить**), **їберуть** (**вїберуть**), **бук** (зам. **бик**), **бїйстрий** (**бистрий**), **му** (**ми**), **мїю** (**мїю**), **умуватись** (**умиватись**), **сун** (**син**) і т. п.? чи не кажуть **зуйк, зойк** зам. **зик**?

Чи кажуть **бути, буть, був, була** і т. п., чи може замість їх **бити, бив** і т. п.?

д) чи кажуть **и, і**, чи **ї**, напр., в словах: **побіти, пїво, спо-**

вйвач, вйла, мйлий, корйтись, корйсть, нйтка, ходйти, дйкий, тйхо, сйла, сйтий, сйто, сйвий, возйти, лист, калйна, хвалйти і т. п., і так само биток, письмo, випивати, сповивати, миленький, кoмин, прихoдити, низенький, дивоватись, притискати, синенький, зима, листочок, лихйй і т. п., чи може побыти, пйво, мйлий, корйтьись, ходыти, дыкий, і т. д., або може робіти, пйво, сваліти, ходіти, себ-то: робыти, пйво, хвалыти, ходыти, і т. п.?

Чи кажуть рідний, спільний, практичний, і т. ін. (в кінцівці —ний)—чи може: ріднйй, спілнйй, практичнйй і т. д.? А також у множині чи рідні (ы), спільні (ы), практичні (ы) і т. д., чи може рідні, спільні, практичні (ы) і т. д.?

е) може замість и, і або ї в словах, поданих в пункті д) і в подібних до них, вимовляють ся інші голосові? напр. е: бети, забев, свєні, вонє, пшїнєця, ідє, їсє, дасє (зам. їдї, їсї, дасї), крєкнути, свитлєця, калєна, лєхо; чи не скажуть: веселєй ся, зеленєй ся зам. веселї ся, зеленї ся; е: калєна, серотá?

2) Після к, г, х в таких, напр., словах:

а) чи кажуть: сукйра, гйнути, лугй, хйтрий, сухйй, гидкйй, кислєнький, кисіль, хитати, хибá, і т. п., чи кідати, гйнути, сухйй, хйтрий, гідкйй, кіслєнький, сукйра, кісіль, хитати, хібá і т. п.? Чи може в одних випадках говорять и, а в других ї?

Дайте до цього приклади.

б) Замість и або ї чи не скажуть у Вас е, є: лугє, гєнути, сухєй, хєтрий покєнути, дочкє, гєдкєй, кoніке, хєтати і т. п., чи такєй, такєх, кєдати, покєнути, покєдати, кєсіль, рўке, нoгє, (1-й відм. мн.), гєнути, гєдкйй хєтати?

3) Після ч, дж, ж, ш, щ, ждж в таких, напр., словах:

а) чи кажуть: чйсто, чйй, шйя, шйти, жйто, щйрий, чистєнько; джигўн, ширoкий, животá, щирєнький, джинджурйстий і т. п.? чи може чїсто, чйй, шйти, шйя, жйто, щйрий, чистєнько, джигўн, шірокий, животá, щіренєкий, джінджурйстий і т. п., теж—очйма, грошйма, мишйма?

б) Замість и або ї чи не чути в подібних випадках інших голосових: дйвчєна, чєсто, показє, чужєй, шєрший, шйєрший?

4) Після ц і дз в таких, напр., словах:

а) чи кажуть: цйтьте, цйган, цйбатйй, цимбрйна, цйбуля; цих, цим, цйми, дзйглик, дзйга, дзиркотйти, дзиндзйвер і т. п., чи цытьте, цыган, цыбатий і т. д.?

5) Чи кажуть у Вас и, е, чи може ї, є в таких випадках:

а) в словах, як—збйрати, зберати, збйрати, чи зберати, і так

само **вмирати**, **обтирати**, **застилати**, і т. п., коли за сказаними голосовими стоять шелестозі **р** або **л**?

б) в словах з **ни-**, **не-**, **ні-**, **не-**: **нихто**, **нікого**, **нищо**, **нічого**, і т. п., **ніколи**, **ніяк** і т. п., чи **нехто**, або **ніхто**, або **нехто** і т. д.?

§ 19. Як вимовляють у Вас голосовий **и** на початку слів, коли перед ним нема придиху?

1) Чи кажуть напр.: **йва**, **йвила**, **йгрище**, **ильтиці**, **йменно**, **йнде**, **йколи**, **йноді**, **йнший**, **йний**, **йскра**, **йстик**, **йстина**, **йкавка**, **йрха**, **Йрод**, **йкра**, **ймйа**, **йкати**, **ймовірний**, **йначе**, **индік**, **игумен**, **Илля**, **Илько** і т. п.? Чи замість **и** вимовляють в таких словах **е**, **є** або **і**, **йі**, напр.: **єва**, **євила** або **єва**, **євила**, **іва**, **йіва**, **івила**, **йвила**, і т. д.?

2) Чи кажуть у Вас так само, напр.: **і**, **іх**, **ім**, **іми**, **із**, **Іван** і т. п.? чи **йі**, **йіх**, **йім** і т. п.?

Може замість **і** або **йі** вимовляють іноді **є**: **є**, **єх**, **єм**, **єми**, **єті**, **єдү**, **єдеш**, **єз**, **єскра**, **Єван** і т. п.? чи не скажуть також: **Иван**, **ийті**, **идү**, **из**, **их**, **йхній** або **Еван**, **ейти**, **едү**, **єз**, **єх**, **єхній**?

3) Зам. **Іріна** чи не скажуть у Вас **Єріна**, **Яріна**, **Оріна**?

4) Після голосових, це-б то власне після **й**, чи говорять у Вас **і** або **ї**, напр.: **пойти**, це-б то **пойіти** та інші: **ройіти** ся, **млойіти**, **мойіх**, **мойім**, **мойіми**, **твойіх**, **свойіми**, **пойіть**, **відойіти** і т. п., чи чути іноді **поєти**, **роєти** ся, **млоєти** ся, **моєх**, **моєм**, **моєми**, **поєть**, **відовєть** і т. п., чи навіть **поієти**, **моієх** і т. п.?

5) В словах, перенятих із чужих мов, де вживає ся мйякого **і**, воно або не міняє ся і вимовляє ся так само, або ж переходить у тверде **и**; як у Вас його вимовляють: чи мйяко, чи твердо, чи може замість його вживає ся ще яких інших голосових звуків і яких власне?

А) Чи кажуть у Вас і мйяке: коли воно стоїть *межи шелестівками*; напр.:

а) Після **б**, **в**, **п**, **м**, **ф** в таких ось словах: **бібула**, **біблія**, **білет**, **Сібір**; **вікарний**, **віват**, **візит**, **провінція**, **цивільний**, **Вільно**, **інквізиція**, **індивідуальний**; **піка**, **пістоль** чи **пістолет**, **ляпіс**, **капітал**, **шпіталь**; **амінь**, **міна**, **міліон**, **мізерія**, **міністер**, **мікстура**, **кмінь**, **мігдал**, **фамілія**, **комісія**, **комітет**, **мінерал**, **комічний**, **економічний**, **офіцер**, **фізика**, **фіник**, **офіціаліст**, **офіціни** і т. п.?

б) Після **л** і **н**: **політика**, **ліберія**, **поліція**, **лїра**, **Берлін**, **митрополіт**, **літера**, **редлігія**, **капіталіст**, **інтелігенція**, **ліберальний**,

кристалічний; механік, міністер, маніфест, кушвір, кольоніст, університет, адміністрація, Нідерлянди, організуватись і т. и.?

γ) Після г і ґ: агітація, оригінальний, релігійний; льогіка, гіпс, гільдія і т. п.?

δ) Після с і з: Сїбірний, зіпун (російська одежа) і т. и.?

А може зам. і в яких небудь з цих слів вимовляє ся у Вас тверде **и** або інші які голосові звуки? коли це буває, то запишіт, в яких власне словах.

Б) Коли і стоїть після шелестівок *перед голосівками, або перед й*; напр.:

α) *перед голосівками*: Сербія, Басарабія, протопопія, паракхвія чи паракфія, армія, академія, міліон, келія, біблія, фамілія, колія, Італія, лілія, геранія, үнія, компанія; матерія, історія, патріот, патріарх, семінарія, орієнтуватись; ставропигія, релігія, стихія, Антиохія, Лукія; комедія, дієта; тїяра, партія, симпатія; процесія, посесія, комісія; окаязія, мальвазія; Франція, вакація, станція, нація, настурція, поліція, провінція, національний і т. и.?

β) *Коли і стоїть перед й*: біблійний, релігійний, стихійний, комедійний, партійний, посесійний, російський, організаційний і т. и.?

А може в цих словах часом зам. і кажуть у Вас **и** тверде? Коли це буває, то в яких власне словах?

В) Коли і стоїть *на початку слів або після голосівок*, чи воно теж вимовляється м'яко, або ж немов і чи **йі**, в таких ось, при-міром, словах:

α) *На початку слів*: ідол, ігумен, історія, інтерес, ідеал, Італія і т. и.?

β) *Після голосівок*: руїна, єзуїт, деїсус і т. и.?

Коли в таких, та до них подібних словах, зам. і кажуть **и**, або часом **є**, чи ще інші які звуки, то запишіт усе це.

Г) Чи може замість м'якого і більш вимовляють у Вас тверде **и** у де-яких словах, найбільше здавна взятих із чужих мов? Наприклад, чи не кажуть у Вас **и** замість і:

а) коли воно стоїть *межи шелестівками*, в таких ось словах: бінда, біржа, винó, херувім, Вифлеєм, Виталій, ґаспид, епитрахиль, ставропигія, тїпик, шпиталь, біскуп, єпископ, Пиліп, филозоф, фїник, кафїзма, Афїни, мїтра, митрополїт, минея, минута, мїро, Мирін, Михайло, Дмитрó, мирт, кумилавка, смїрна, семінарія, фамілія; католик, католицький, посполитий, йóливо, оліва, плитá, Литва́, панихїда, канифóль; лицар або рїцар, лімар або рїмар, крілас, рїза, Рим, Рїга, рїнва, рїнок, ринштїк, рїхва,

рихтувати, рисувати, кгріс, історичний, християне, фабрика, патерик, риторика, риж, кришталь; дирéктор, дишкáнт, кандидат, кредит, команді́р, дисциплі́на, дивізі́я, диктувати, диліжа́нс, дипломáт, диспози́ція; антихрист, тигель, Тимко́, тигр, полі́тика, тинкувати, конститу́ція, ті́тір, ті́тло, титу́л. Тихи́н, стихія́, Палестина́, грама́тика, стих, стиха́рь, су́рик, арихмética; Кита́й, кита́йка, кимва́л, кйлим, Якй́м, кит, кипарі́с, скипетр, кйвер; гила́, гирли́га, гита́ра, гимн, гйдра, гимна́зія; Хй́ма, хйме́ра, хй́на, архирей́, архимандрі́т, катехй́зис, хй́мія; Сй́дір, сино́д, сирóп, симпатія́, систе́ма, університéт, Васи́ль, консисто́рія, гзймс, ві́зит, фі́зика, фізй́чний, пози́ція, зигза́к, цибу́х, цибу́ля, цй́ган, цй́фра, цикорія́, цилу́рик, цимба́ли, цинамо́н, цй́на, цинóбра, цй́плик, цй́ркуль або цй́ркель, прінци́п, циві́льний, нарцй́з; жид, жилéтка, чинш; шй́бка, шй́нка, шй́на, шинéль, маши́на і т. ін.

б) коли *і стоїть перед голосівками, або перед й*: парафі́я або парахвй́я, дй́явіл, кумеді́я, дй́якон, дй́ямéнт; патрія́рх, архиерей́, Марй́я, істо́рія, евангелі́я, лелй́я, патрія́рхія, христия́не, стихй́йний, посесй́йний конститу́ційний і т. ін.

в) на *початку слів*: инді́к, (теж гинді́к), Й́род, игу́мен, И́лля, И́лько́, имбі́р, инспéктор, инстру́мент, интeрeс, ирмо́лой і т. и.

А може в яких небудь з цих слів вимовляють *і*, а не *и*, або *й* те *й* друге без-розбору?

Нарешті, чи не буває так, що в чужих словах замість *і* чути не зовсім мй́аке *ї* (себ-то *йі*) та *й* не зовсім тверде *и* (=рос. *ы*), а звук середній межи ними, тільки трохи ближчий до *і*, — неначе *ѣ*, найбільше після *д, т, н, л, с, з, ц*, напр.: полѣ́тй́тика, манѣ́йфeст, дѣ́йрeктор, олѣ́йва, сѣ́йнод, гзѣ́ймс, цѣ́йган і т. и.?

Е.

§ 20. Замість звичайного твердого *е* в де-яких українських говірках чути інші звуки. Чи завжди чути у Вас' таке тверде *е* перед мй́аками і почасти твердими звуками, і теж на кінці слів (у визвуку), коли воно без наголосу або під наголосом, цеб-то:

1) Після шелестових в наступних і до них подібних словах:

а) після *б, ц, в, м*,

напр.: бeнькeтувати, лeбeдь, бeвзъ; бeрy, у тeбe, гoлyбe, грyбe, бeз, грeбeмo, нeбeс, на бeдра, тeбe, вeсeлий, вeдy, вeслo, сoлoвeй, пoвeн, вeснa, щacлй́вe, чoвeн, вeсь, oвeць, слoвeчкo, вeрх, дoвeстй́, на вeснy, пeрeвeслa, пливeмo, вeх, пливe, хлoпeць, пeчy, пeчaть,

переносити, перо́, Петро́, перти, чепе́ць, купе́ць, пень, перстень, пес, пе́кло, сопемо́, сопé, сьлі́пé, мөнї, мөршчї́, метéлик, мету́, мéсти, меч, жмё́ня, ме́лю, умéрти, ймеш, мёртвий, ме́д, ме́ду, ймемо́, на-мёт, на́мета, нїме́.

б) після **к, г, ґ, х:**

вохкё́нький, кё́псько, во́хкө, бенькетува́ти, сукё́нце, кё́ньдях, сукё́нка, мйакé, джерегё́лі, мудрагё́ль, гедз, ма́гель, легё́нький, гёй, егé, тї́хе, тихё́нький, михерї́, сукё́нький.

в) після **р, л, н, д, т, з, с, ц:**

черевї́ак, жеребе́ць, черёшня, грeб(с)тї́, джерелó, чéрево, чéрес, мо́ре, до́бре, переносї́ти, бу́рю, чебрéць, мре́ць, берé, курéй, о́рел, берéза, ві́тре, мо́рем, беремо́, ре́бра, варéний, тверéзий, че-ре́мха, очерéт, неді́лечка, лeчý, летї́ти, зеленё́нький, лебедо́нько, зéмле, ме́ле, стéле, по́ле, по́лем, ко́лесо, лéхко, лéхке, лeнь, ма-лё́нький, столóць, плéчі, лéстки, слeзї́ти, кле́й, кле́їти, землéю, лéх-кий, зелё́ний, далéко, пошлéмо, ковалéм, лeт, кле́н, лeн, лéду, слéзи, неді́ля, нeмá, несý, у мéне, княгї́нею, сї́не, сї́неї, сї́нею, сї́нему, ко́нець, нeстї́, свинé, свинéю, нéбо, ко́нем, днeм, пнéмо, до нéго, полудéнь, бу́де чи бу́деть, дeнь, дeсь, дeрти, люде́й, попаде́ю, дeнце, дé-що, веде́мо, дeготь, тeчї́ або тeктї́, тепeр, щáстевї́, трéте, трé-тeї, трéтею, трéтeго, трéтeму, о́тець, тeрти, стeржeнь, гостeй, ко-тeд, сeстeр, тeрпнути, плетeмó, землї́, зeзю́лька, зeзю́лька, зeлó, нe-зéнький, козeд, вeзeмó, вeзeтe, несeмó, малeсeнький, Гaнyсeнькa, сeмї́, сeстрá, сeкї́ра, Мaрyсeю, ycё́нький, сeсь, сeй, сeї́, всeї́, гyceй, всeй, всe, всeго́, всeму́, вeсeлій, сeмий, сóнце, вeдeрцe, пшeнї́цe, сeрцeм, водї́цею, кринї́цею, обцeнькe, оцeй, оцeї́, вї́вцeю, оцe, яї́цe, лї́цe, лї́цeм, до цeго́, цeму́.

г) після **ж, дж, ч, ш, щ:**

жерелó або джерелó, жeнї́ти, жeнцї́, жeнý, мoжe, дї́жeю, сá-джeю, сьвї́жe, врáжe, збї́жжe або збї́жe, збї́жжeм, сáжe, жeрсть, жeрдкa, жeрти, жeврї́ти, жeрeб, мeжeю, мeжe, ужé або вжe, скáжeний, нa-вї́жeний, нoжeм, стeрeжeмo, джeрeнькoтї́ти, джeря, чeрї́нь, чeпї́гa, чeпéць, чeрпéць, чeльнї́ший, чeмeрї́ця, зaчeпї́ти, чeчї́тка, чeтвéр, чeбрéць, чeрпáк, чeснї́к, чeркнү́ти, чeсáти, чeхoня, чeпурнї́й, чeпo-рү́хa, чeзaзaти, чeкáти, кү́рячe, дитя́чe, козáчe, клóччe, клóччeм, чeсть, чeльнї́й, чeшу, чeбeр, чeлю́сть, вeчeрaти, oчeй, плeчeй, aчeй, чeз-нү́ти, плeчe, причeпá, плeчeм, мeчeм, сьвї́чeю, пeчeю, пeчeний, учe-ний, пeчeмó, чeрствї́й, чeпкї́й, шeстї́, шeлeстї́ти, шeптáти, пї́шe, бї́льшe, рeпї́ашe, пї́дáшe або пї́дáшe, пї́дáшeм, шeрсть, шeльмa, шeлeст, шeляг, шeстeрo, дү́шe, душeю, шeвствo, шeптї́, шeстї́й,

щоня́, щеля́на, щепи́ти, щёбель, щети́на; щебетати́, щербати́й, глинище́, кра́ще, щёлеп, щёрби, ще́, на-тще-серце́, ще́дрий, хреще́ний, дощём.

2) На початку слів: еге́, ей, ех, може теж ова́, евангеля́ і ще в яких-неб. словах.

Коли в якому небудь з переказаних слів чути інші голосові звуки, а не *е*, то напишіт, які власне.

§ 21. В де-яких проте випадках замість *е* уживають мйакого *є*.

1) Чи не вимовляють у Вас мйакого *є* після шелестових в таких випадках:

А. В кінцівках прикметників і речівників мйакої відміни:

а) В 1-му відмінку прикметників *с. р.*: трéте, сíне, лíтне *т. п.* Чи не скажуть в 2-му і 3-му відм. муж. і сер. *р.* трéтего, сíнего, лíтнего, трéтему, сíнему, лíтнему і *т. п.*?

Чи може у Вас говорять трéте, сíне, лíтне і *т. д.*? і теж трéтего, трéтему і *т. д.*?

б) В 1-му і 6-му відм. одн. речівників *с. р.*: житт́е або житé, знатт́е або знатé, спанн́е або спанé, зíлле або зíле, полúдне, камíнне, снíданне, шмáтте, щáсте, волóссе, подвíрiе, пíрiе, здорóвiе або здорóвле і *т. п.*, і теж житт́ем, знатт́ем, спанн́ем, зíллем, снíданнем, полúднем, подвíрiем і *т. д.*

Чи не чути так само мйакого *є* після *ж, ч, ш*: збíжже, -ем, клóчче, -ем, пíддáшше, -ем і *т. п.*?

Б. В різних інших випадках; чи не вимовляють, напр., у Вас часом разом з твердим *е* також і *є* замість *е* наголошеного або ненаголошеного, після наступних і до них подібних слів:

а) після *л, н, с, з, д, т, ц, р, в*: далéко, пошл́емó, кле́й, клéю, плéчі, весел́енькiй, столéц, кóлесо, пóле, мéле, лечу́, летíти, зелен́енькiй, недíленька, свинéй, конéві, княгíню, сíнею, усéй, гу-сéй, семí, киселю́, малю́сенькiй, Гану́сенька, Марíсею, зезю́лька, людéй, гостéй, стéржень, крильц́е, водíцею, сóнце, водíце, госц́ей (зам. гостей), курéй або курíей, верх́ або вíерх, на-вéсну або на вíєсну, соловéйко або соловíейко, і так само в iнш. словах?

б) після *г, г', є, х*: легéнько, на́гé, íєдз, ма́гeль, токé, мйа-кéньке, тихéнько, михeрí або пухeрí і *т. п.*

в) після *ж, ч, ш, щ*: ножéм, межéю, ужé, мóжем, вечéрати, очéй, плечéм, шeстí, шерсть, душé, щé або eщé, дощéм, кра́ще і *т. п.*

Коли у Вас вимовляють мйако *є* зам. *е* після яких-неб. ше-

лестових, то на це дайте як-найбільше прикладів. Але треба уважати, на скільки воно м'яко вимовляє ся, чи зовсім м'яко, як великоруське чи білоруське **е** (або **ѣ**), чи м'якість його середня, так що воно більше подібне до твердого **е**, але тільки шелестові перед ним вимовляють ся трохи м'якше, як звичайно, або навпаки, воно зовсім м'яке, але шелестові перед ним доволі тверді, це-б то може чути таку вимову, яку можна виразити написанням, як-от: даль^еко, люд^ей і т. п., або навпаки даль^еко, люд^е і т. п.?

Після яких власне шелестових чути у Вас здебільшого **е** м'якше од звичайного **е**?

2) На початку слів і після голосових у Вас, звичайно, вимовляють м'яке **е** або власне **йе** зам. **е**. Чи вимовляють у Вас виразно таке **е** чи **йе** в таких випадках?

а) під наголосом: **Ѧ**ва, **ѣ**дність, **моѣ**, **твоѣ**, **моѣю**, **твоѣю**, **яѣць** і т. п.?

б) без наголосу: **ѡ**в^ан^гелі^я, **ѡ**в^ген^ь, **ѡ**в^сей, **ѡ**в^ту^х, **ѡ**в^до^ха, **Ѣ**г^ипет, **ѣ**д^иний, **ѣ**д^ен, **ѣ**ди^на^к, **ѣ**ди^ни^ти, **ѣ**л^ки^й, **ѣ**л^ей, **ѣ**щ^е, **ѣ**ж^ак, **ѣ**й^бо^гу, **ѣ**ї, **ѣ**г^о, **ѣ**м^у, **ѣ**га^еш, **ѣ**га^е, **ѣ**га^емо, **ѣ**га^ете, **ѣ**бе^ць і т. п.?

§ 22. Замість твердого **е** або м'якого **е** після шелестових і після голосових та на початку слів чи не чути у Вас вимови **и** або **і** ненаголошених і наголошених в таких випадках:

1) Коли ті голосові стоять без наголосу:

а) чи не скажуть, напр. **и** зам. **е**: **и**г^е, **и**в^ан^гелі^я і т. п., **би**р^у, **ви**д^у, **по**в^ин, **ви**сл^о, **пи**ч^у, або **пи**к^у, **пи**кт^и, **пи**р^о, **пи**ч^ать, **хл**о^пи^ц, **ми**т^у, **ми**р^ця, **ми**н^и, **ни**с^у, **ни**м^а, **гри**б^ти або **гри**б^{ст}и, **чи**ри^да, **пи**ри^но^си^ти, **сли**з^ить, **ти**кт^и або **ти**ч^и, **ти**п^ер, **си**стр^а, **зи**м^ля, **зи**з^уль^ка, **чи**с^ни^к, **чи**х^он^я, **чи**б^ер, **щи**п^ити і т. п.? І так само на кінці слів (в визвук): **по**ли, **мо**ри, **мо**жи, **бу**ди, **ви**й^{ди}, **бі**льш^и, **до**бр^и, **у** м^ени, **у** т^еби і т. п. Коли ненаголошене **е** в середині, а надто на кінці слів вимовляє ся у Вас зовсім виразно, не як **и**, то тоді подайте більше прикладів такої власне чистої вимови **е**.

б) чи не скажуть **і** або **йі** зам. **е** або **е**? Чи не кажуть, напр.: **йі**в^ан^гелі^я, **йі**в^ген^ь, **йі**в^сей, **йі**в^ту^х, **йі**в^до^ха, **йі**г^ипет, **йі**д^иний, **йі**д^ен, **йі**ди^на^к, **йі**щ^е, **йі**ж^ак, **йі**л^ки^й, **йі**ї, **йі**г^о, **йі**м^у, **бі**га^йи^ш, **бі**га^йі^{мо}, **бі**га^йі^{те}, **ко**й^иць і т. п.?

Чи не чути так само **йі** замість ненаголошеного **е** (**йе**) і на кінці слів після голосових: **бі**га^йі, **чи**та^йі і т. п.?

А може ще чути у Вас лі^ти^ти (зам. **ле**т^ити), мі^ни (зам. **ме**н^и), пі^ро (зам. **пе**ро), пі^ри^{ст}и^й (зам. **пе**р^ист^ий), ві^сі^лл^е, сі^ми (зам. **се**м^и),

сі́ло, ті́лі, сіні́ю, зеліне́нький, біру́, зі́зюлька, чи́сник, чи́храти, чи́б-
рій, чи́хоня, щі́тіна, і так само в інших яких словах?

2) Коли **е** або **є** стоїть під наголосом, то чи не чути так само часом замість них **и** або **і**? чи не скажуть у Вас, напр.: ви́рх або ві́рх зам. ве́рх; сти́ржень або сти́ржень зам. сте́ржень; е́щї або е́щї зам. е́ще; вжи́ або вжі́ зам. вже́; і те́ж клин зам. кле́н, коні́ць зам. коне́ць, а може ще і в інших до них подібних словах? Чи не кажуть так само: йі́дність, йі́ль, мойі́го, тво́йго́, яйі́ць і т. п.?

Нарешті замість наголошеного **е** або **є** чи не вимовляють у Вас часом двозвука **іе** (з наголосом на **і** або **є**)? Чи не скажуть, напр., часом: да́ліеко, плі́єчі, коні́єві, гі́єдз, го́сцієй, лю́дієй, сви́нієй, о́чієй, плє́чієй, у́шієй, ку́рієй, гу́сієй, со́ловієйко, іє́дність, іє́ль, мо́іє, тво́ієго, лі́єць, і також в інших подібних випадках?

§ 23. Замість **е** або **є** чи не вимовляють у Вас часом **а** і **я** в таких випадках:

1) Чи не кажуть, напр., у Вас: Га́расі́м, Па́ла́жка, ра́мінь, кра́мінь, ба́рлі́г, Ба́рді́чів, до па́ркви, са́бе, ма́не, до та́бе, тапе́р, або тепа́р, да́-коли, да́-хто, да́-що, отса́ль, зазу́лька (зам. зезу́лька), лящ зам. лещ?

2) Чи не скажуть **а** або **я** замість **є** в словах е́щя́ або е́щя́ зам. е́ще; вжа́ або вжа́ зам. вже́; ча́пко, сча́знути, чахо́ня, чабе́р, часні́к, ща́пати, жа́брій (рослина), жа́вріти зам. же́вріти, жа́га зам. же́га; дра́біна або дря́біна чи може дре́біна?

3) Чи не вживають у Вас так само **я** зам. **є** на початку слів під наголосом і без наголосу в таких, напр., словах: я́ль, я́лка, я́сетр, Я́рош або Я́риш, я́ліна, я́репу́д, я́ломо́к, я́хидний, я́реті́к, я́реті́чий, я́вре́й, я́коно́м, я́ло́зити, Я́гіпет, Я́вту́х, Я́вдо́ха, Я́вдо́ким, Я́ре́ма і т. п.?

4) Чи не чути у Вас, щоб вимовляли **я** або **а** замість ненаголошених **є** або **є** в кінцівках причасників на —ений або —ений: до́яний, та́яний, ве́дяний, плє́тяний, ве́зяний, не́сяний, со́ляний, ро́бляний, ло́вляний, ло́мляний, ва́ряний або ва́раний, пе́чаний, сма́жаний, га́шаний або пе́чаний, га́шаний і т. п.?

5) Чи не вимовляють **я** або **а** замість **є** або **є** в кінцівках речивників сер. р. в 1-му відмінку на **йе** (**ье** або **іе**) і в 6-му відмінку на —**йем** (**ьем** або **іем**):

а) під наголосом: житт́я́ або жит́я́ зам. житт́е́, зватт́я́, спанн́я́, жабй́я́ зам. жабй́е́, і так само житт́я́м або жит́я́м, спанн́я́м або спанн́я́м зам. житт́е́м, спанн́е́м і т. п.?

б) без наголосу: пі́рйа, подві́рйа, прислі́вйа, ща́стя, лі́стя,

полудня, повітря і повітра, весілля або весіля, зілля, волосься, снідання, обідання, старання, читання, каміння, клоччя, клоча або клочя, збіжжя, збіжжа, збіжа, піддашня, піддаша або піддання зам. полудне, пір'є і т. п. І так само полудням, пір'ям і т. п. зам. полуднем і т. п.

§ 24. Замість е або є чи не вживають у Вас ьо або йо, чи (після ж, ч, ш, щ) о в наступних і до них подібних словах, не то що перед твердими, а часом теж і перед м'якими звуками як під наголосом так і без наголосу? Чи не у всіх нижче поданих словах і чи не завжди чути у Вас о чи ьо замість е, чи в де-яких з тих слів завжди чути одно лишень е і ніколи не буває о?

1) Після ж, ч, ш, щ чи не кажуть у Вас, напр.: жівтий, жівч, жівна, жіблб, жіблудь, межб (5-й відм.), смажбний, бжолá або бджолá, жонá, жонáтий, жовáти, ніжок, обміжок, дужою, дужому, дужої, дужое, свіжое, бжолі, жоні; чб́рний, вчбра, чб́вгати, чб́біт, бочб́к, чом, чб́пик, сьвічб́, мечб́м, сьвічб́ю, чб́му, чолб́, чолові́к, пчолá, чо́храти, кáчор, вчорáшній, чопá, пáчоси, ночовáти, віно́чок, чобрі́й, чобе́р, коза́чому, коза́чої, чорті́, чорні́ти, чорня́вий, вechорі́ти, на́ чолі́, пчолі́; шовк, шб́луді́, шб́па, шб́стий, йшов, і́брсткий, душб́ (5-й відм.), дешб́вий, кáшо, пшоб́, шолуді́вий, шовкб́вий, горі́шок, галу́бк, товáришом, на́шого, на́шому, на́шої, кáшою, пі́шое, шості́, пшоня́ний; щовб́, шб́гла, що́, на́-тщо-серпе, дощб́м, хрещб́ний, віщовáти, гу́що, пщолá, щокá, щоті́на, пущо́ю, крáщое, на що́ці, пщолі́. Може в одних словах о, а в інших тільки е, або а, або у? в яких власне?

Замість о після ж, ч, ш, щ чи не чути часом м'якого ьо в яких-неб. словах: жьолуб́, чьому́, пшьоно́, шцьо́ і т. п.?

2) Після й на початку слів (в назвуку) і після голосових чи не скажуть, напр., у Вас: у йб́го, на йб́му, мойб́го, мойб́му, мойб́і, мойб́ю, пайб́к, змійб́, змійб́ю, ройб́м, ройб́ві, йогб́, йому́, йовх́ім, йоще́, йоломб́к, войовáти, шійб́к, шійю́, шійю́ю, наді́йочка, наді́йонька, гáйом, гáйові, злб́дйові́.

3) Після л, н, з, с, ц, д, т: лб́н, лб́ну, лб́ду, слб́зи, ковалб́м, ковалб́ві, слб́зá, слб́тá, полб́вáти, у слб́зі́, вб́льо, вугльб́м, пб́льом, пенб́к, няньб́к, до ньб́го, у ньб́му, конб́м, конб́ві, неньб́, дінб́ю, опеньб́к, донб́к, дньовáти, сінб́ое, літньб́ое, сінб́ого, сінб́ому, сінб́ої, сінб́ою, опеньб́к, опеньб́чок, грёбеньб́м, грёбеньб́ві, зьозьб́лька, до сьб́го, на сьб́му, всьб́, всьб́го, всьб́му, сьб́рбати, сьб́мий, сьб́мому, сьб́му, сьб́огд́ня, всьб́лий, осьб́л, до цьб́го, на цьб́му, цяцб́к, вівцб́б, вівцб́ю, вінцб́м, працьовáти, цьб́му, лопу́цьок, ўлицьб́ю, грáнйцьб́ю,

сёрцьом, дьбготь, бадьбритись, попадьб, попадьбю, дядьб, тьбхкати, патьоки, третьое, третього, третьому, третьої, третьою, зытьом, зытьові, матьонка, витьор, забрьбха, косарьбм, зорьбю, варьбний, тверьбзий, горьбм, зорьб, мoryбм. Може в де-яких з цих слів чути інші голосівки і які власне?

Після всіх тих шелестових чи не чути у Вас в де-яких словах замість м'якого **ьо** твердого **о**? чи не скажуть напр.: слоза́, слота́, днóвати, сýнос, сýного, сýному, сýної, трéтоє, трéтого, трéтому, трéтої, до сóго, сóму, всóго, согóдня, сокíра, зозу́лька, до цóго, цóму, лопу́чок, дбо́дь, забр́бха, пíсаром, косарб́м, зорб́ю, збро́, мorýм, варб́ний, тверб́зий, горб́л і т. п.?

Чи не кажуть стóля зам. стéля?

4) Чи не кажуть у Вас іноді теж **йо** і після **б, в, п, м**? чи не скажуть, напр., чови́бн?

5) Коли **ьо** або **о** стоїть під наголосом, чи не вимовляють їх у Вас часом протягом, немов двозвук **іо** або **юо** з наголосом на **і, и** або на **о**? чи не скажуть, напр.: твоі́ого, моі́ого, ліо́н, ліо́ду, коні́ові, сію́мий, діо́гот, шіо́стий або ши́остий і т. п.?

§ 25. Замість **ьо** або **о**, що його заступає, чи не чути у Вас часом **ю** або **у** в наступних випадках, а надто коли в складі побіч є друге **ю** або **у** властиве (притаманне) або із **о**?

а) коли **ьо** (або **о**) стоїть без наголосу, то чи не скажуть, напр.: ю́мý, Ю́вхíм, ю́лумок, ву́юва́ти, зло́діюві, пу́люва́ннє, сіню́му, дню́ва́ти, зю́зю́лька або зу́зу́лька, сю́мý, су́кіра, цю́мý, пра́цюва́ти, ма́тюнка, царю́ва́ти, горю́ва́ти або цару́ва́ти, гору́ва́ти, д́жуму, жу́ва́ти, чу́мý, чу́храти, ма́чуха, ка́чур, ма́рмур, зна́хур, чу́брíй, ну́чува́ти, шу́лудíвий, на́шуму, пу́шую (пу́щою), ві́щува́ти і т. п.?

б) коли **ьо** або **о** із **ьо** стоїть під наголосом, то чи не чути, щоб замість них вимовляли **ю, у** або ж двозвуки **юо, уо**?

Чи не скажуть, напр.: пеню́к, жу́вч, тво́юму, коню́ві і т. і., або пеню́ок, жу́овч, твю́о́му, мю́о́му, коню́ові, сю́о́мий, лю́о́ну, лю́о́ду, дю́оготь, шу́остий і т. д.? і де саме наголос в двозвуках?

Подайте як найбільше подібних прикладів, коли у Вас буває така вимова **ьо**.

§ 26. В певних випадках, найбільше в закритих складах, що кінчать ся м'якими шелестовими, замість **є**, що не переходить в **ьо**, уживають **і**, а в де-яких говірках також **е, ie**, а іноді **и** або **ие**.

Які голосові або двозвуки чути у Вас в наступних словах? чи кажуть, напр.: піч (але пéчі), ле́бідь (але ле́бе́дя), гру́бінь (гру́бені́), грéбінь (грéбє́ня), між лю́дьми (але ме́жи лю́дьми), жми́нька

(але жмѣня), клій (але клѣю), з пліч (але плечѣ), сім (але сѣмі), шість (але шесті), далечінь (далечѣні), чіпчик або чіпѣць, (але й чѣпѣць), хміль (але хмѣлю), джміль (але джмѣля), постіль (але постѣля), куділь (але кудѣля), кужіль (але кужѣля), крутіль (але крутѣля), кисіль (але кисѣлю), волосінь (волосѣні), ремінь (але ремѣню), камінь, камінець (але камѣня), перстінь (але перстѣня), корінь, корінець (але корѣня), осінь (але в осѣні), черінь (але черѣнем), крадіжка (але крадѣжі), молодіж (але молодежі), сільський (але сѣло), щільний, щільно (але щѣліна), зілля (але зѣло), весілля (але весѣлій), тімйа (але на тѣмені), пірйа (але перѣ), коріння, каміння, вчіння (але вчѣний) і т. п.?

Або може в показаних і до них подібних словах замість і уживають у Вас інших голосових або двозвуків, як-от: **е, іе, або часом и, ие?**

Чи не скажуть, напр.: постель, кужель, перстень, ѡсень, камень, грѣбень, пѣч, мѣж, жміенька, кліей, сіем, шієсть і т. п.?

Чи не кажуть теж: каминь, кужиль, шиєсть, вчієнне і т. п.?

В двозвуках треба зазначати наголос на тому власне голосовому, на який він пада. Замість мѣч чи не кажуть у Вас: міч, мйіч, мйѣч або мйѣч?

Чи не скажуть також тімені, клію, хмїлю, або тіємени, клією, хмїєлю, і теж: на пічі, грубїні, мїжи, кисїлю, кужїля або на пйѣчі, грубйїєні, мйѣжи, кисєлю, кужєля і т. п.?

§ 27. Але бувають випадки (переважно в закритих складах, що кінчать ся тведими шелестовими **й**), коли замість **ьо** або **о**, що заступає собою **е**, в одних говірках уживають також **і**, а часом **іє** під наголосом, а в других замість їх вимовляють інші звуки; а власне: без наголосу—голосові **е, и, ю, у** (здебільшого); а під наголосом—здебільшого двозвуки: **ео, іо, ѡо, юо, ює, юи, юі**, або ж часом **ео, ио, оо, уо, ує, уи, уі** і т. п.

Які власне з тих голосових або двозвуків вимовляють ся у Вас в наступних і до них подібних випадках?

1) Коли над голосовими не стоїть наголосу, то як кажуть у Вас:

а) після **й, л, н, д, т, з, с, ц, р, в, п, м:**

злѡдйїїв, звачаїїв, дйшлїв; вйплїв (мин. час від вйплести), сйній (3-й відм. одн. від сйня), на сйнім мѡрі; дйрнїв, дйгтйр, дйдїв, трѣтйй (3-й відм. одн. від трѣтя), мйтїнка, зйгїрка, вйхтїв, тйткй, вйтїк, колѡдязїв, колѡмазїв, татйсїв, хлѡпцїв, пальцїв, лицарїв, бѣрїг, пѡпїл, вйвїв, вйвїз, мйтлй, вймїв і т. п., або замість **і, й** чути **е, о**, а може теж **є, ѡ**, або інші голосові? Чи не чути, напр., часом

и зам. **і**: дйшлив, на сйний, дйхтір, дйдив, на трётим, коломазйв, татўсйв, хлѳпцйв, лйцарйв, пѳпйл, вйпйк, вйвйз, мйтлй і т. п.?

Чи не кажуть у Вас **ю** замість **і**, напр.: звйчйюв, дйшлюв, сйнюй, дйдюв, трётюй, колодязюв, татўсюв, хлѳпцюв, лйцарюв або лйцарйюв, пѳпюл або пѳпйюл, вйвъюз або вйвйюз, мйютлй або мййютлй і т. ін.?

А може в де-яких випадках в поданих і в до них подібних словах вимовляють тверде **у** замість **ю**, напр.: дйшлув, на сйнуй, на трётуй, колодязув, татўсув, хлѳпцув, лйцарув, і т. п.?

Замість голосових **і**, **йі** (або **ьо**, **о**, **е**, **е**), **и**, **ю** (**ьу**), **у** без наголосу чи не трапляє ся чути часом у Вас, що вимовляють в де-яких словах двозвуки: **ію**, **ио**, **іе**, **ие**; **ьоо**, **юо**, **юе**, **юи**, **юі**, або **уо**, **уе**, **уи**, **уі**?

Коли такі випадки бувають, то зазначте їх більше.

б) Після **ж**, **ч**, **ш**, **щ** чи кажуть також **і**, напр.: жйнкй, на сьвйжйй, в погѳжйй водй, вѳчйр, рѳдйчйв, царѳвйчйв, нйшйй мйтерй, на вйшйім горѳдй, мйхѳнѳшйв, шйсткй, щйткй, йщйрка і т. п., або зам. **і** чути у Вас **о** або **ьо**, а може теж **е** або **е**, або **ж** вимовляють йнші голосовй?

Чи не чути, напр., **и** зам. **і**: жйнкй, на бѳжйй дѳрѳзй, вѳчйр, рѳдйчйв, на вйшйй хйтй, шйсткй, щйткй і т. п.?

Або **ж** кажуть у Вас **у** замість **і**: жункй, на бѳжуй дѳрѳзй, на сьвйжум вйтрй, вѳчур, погѳнйчув, нйшуй мйтерй, на вйшум горѳдй, мйхѳнѳшув, шусткй, щуткй, на крйцшум мйслй, йщурка і т. п.?

Або може замість **у** вимовляють у Вас йнодй **ю**: жюнкй, на бѳжюй, на сьвйжуом, вѳчюр, погѳнйчюв, нйшюй, на вйшюм, мйхѳнѳшюв, шюсткй, щюткй, на крйцшюм і т. п.?

Нарештй, замість голосових **і** (або **о**, **ьо**, **е**, **е**), **и**, **у**, **ю** без наголосу чи не чути у Вас часом, що вимовляють в де-яких словах двозвуки **ео**, **ѳо**, **іо**, **ие**, **іе**; **ѳоо**, **уо**, **юо**, **уе**, **юе**, **уи**, **уі**, **юі** з виразнйшою вимовою першого або другого голосового? Зазначте такі випадки.

2) Коли звуки, що заступають **ьо**, стоять під наголосом, то яку чути вимову їх?

А. Чи не чути, що під наголосом вимовляють тй самй голо-совй, що й без наголосу, а власне:

а) пйсля **й**, **л**, **н**, **д**, **т**, **з**, **с**, **ц**, **р**, **б**, **в**, **п**, **м** чи кажуть у Вас **і**, напр.: чйййй, твѳййй, на свѳййім, крйййів, лйг, оддалйк, слйз, пас-лйн, колйс, корѳлйв, днйв, принйс, суддйв, тйтка, утйк, зйтйв, озйр, сйл, на сйй, на цйй, купцйв, мерцйв, косарйв, царйв, грѳбйнка, ле-

бідка, завів, завіз, допик, намітка, або косарйів, царйів, гребйінка, лебйідка, завйів, завйіз, допйік, намйітка і т. п.? Або, може, замість і (або йі) чути у Вас часом в де-яких із тих слів и, і теж ьо, йо, о або навіть е, е? чи не скажуть, напр.: оддалік, днів, приніс, суддів, утік, озір, на сий, купців, царів, гребйінка, завіз, допйік, намітка; крайов, льог, мерцов, царов і т. п., або крайёв, завйёв, лег, мерцов, парёв і т. п., чи може в таких випадках кажуть ю: твоюй, чиюй, на своїм, краюв, люг, оддалюк, слюз, колюс, королюв, днюв, принюс, суддюв, тютка, утюк, зятув, озюр, сюл, на сую, на цюй, купцюв, мерцюв, косарюв або косарйу́в, царюв або царйу́в, гребю́нка або гребйу́нка, лебю́дка або лебйу́дка, завюв або завйу́в, завюз або завйу́з, допюк або допйу́к, намю́тка або намйу́тка, і т. п., і чи не скажуть ще в де-яких з тих слів і до них подібних у замість ю, напр.: луг, оддалу́к, прину́с, озу́р, суй, купцу́в, мерцу́в, косару́в, цару́в, і т. п.?

б) після ж, ч, ш, щ чи не вимовляють у Вас і (замість наголошеного о), напр.: жі́нка, ножі́в, чі́п, на чі́м, пчі́л або бджі́л, ключі́в, ші́стка, щі́тка, дощі́в і т. і.? чи замість і чути у Вас в де-яких з тих слів и або о, ьо, е, е? Чи не скажуть, напр.: жі́нка, ножі́в, ножо́в, або ножё́в чи ножё́в, і т. п., чи може в подібних випадках кажуть у Вас у: жу́нка, ножу́в, чу́п, на чу́м, пчу́л або бджу́л, ключу́в, шу́стка, щу́тка, дощу́в, і т. п.? або, може, чути ю: жу́нка, на чю́м, шю́стка, щю́тка і т. п.?

Б. Замість простих голосових під наголосом чи не чути у Вас у всіх показаних випадках яких двозвуків, з наголосом на 1-му або на 2-му голосовому, а власне: ео, іо, ьоо, юо, юе, юи, юі або ео, ио, оо, уо, уе, уи, уі або навіть іе, ие?

Чи не скажуть у Вас, напр., з наголосом на 1-му або 2-му голосовому, наступні і до них подібні слова таким способом:

а) краевов, краіов, краюов, краюев, краюив, краюів або краіев і т. п.?

б) слеоз, сліоз, сльооз, слюоз, слюез, слюиз, слюіз або ж слеоз, слиоз, слоз, слуоз, слуез, слуиз, слуіз, або слиіз або навіть сліез чи слиез, і т. п.?

в) купцеов, купціов, купцьоов, купцюов, купцюев, купцюив, купцюів, або ж: купцеов, купциов, купцоов, купцуов, купцуев, купцуив, купцуів, купциів, або купціев, купциев і т. п.?

г) царевов, царйевов, царіов, царйов, царьоов, царйоов, царюов, царйуов, царюев, царйуев, царюів, царйуів, або ж царевов,

царюв, цароов, царуов, царуев, царуив, царуїв або царієв, царієв, і т. п.?

д) допеок, допйеок, допіок, допйіок, допьоок, допйоок, допюок, допйюок, допюек, допйуек, допюиє, допйуиє, допюїє, допйїє або ж допйіок, допюек, допюиє, допюїє, або допієк, допйієк, допйієк і т. п.?

е) ножеов, ножиов, ножюов, ножуов, ножуєв, ножуєв, ножуив, ножуїв, або ножеов, ножіов, ножьоов, ножюов, ножюєв, ножюєв, ножюив, ножюїв, або ножієв, ножиєв і т. п.?

3) Може в тих випадках, що ми показали в 1-му і 2-му пунктах, одне й те ж саме слово раз скажуть так, а другим разом інакше, або одні слова завжди вимовляють з одними голосівками, або двозвуками, другі слова з другими, з наголосами на тих або інших голосівках? Коли бувають такі випадки, то зазначте їх більше. Чи не скажуть так само у Вас сліза або слюза замість сльоза або слеза, піро або пйуро замість перо і т. п.?

§ 28. В наступних і до них подібних словах чи залишає ся е в закритих складах, що кінчать ся на м'які або тверді шелестові, або може переходить в які інші голосові чи двозвуки, що показано в §§ 25 і 26 (і, е, ю, юо і т. п.)?

Чи лишає ся у Вас, не мінячись, е в таких словах як:

а) лѣбедь, бѣвъзъ, грѣбѣть (зам. грѣбѣ), вѣльми, живѣть (зам. живѣ), трѣття, трѣтѣ, берѣть (зам. берѣ), мѣлетъ (зам. мѣле), зелѣньше, лѣнь, евангѣлле, цѣгѣльня, гѣдзь, тихѣнький, бѣдетъ (зам. бѣде), ведѣть (зам. ведѣ), дѣсь, плетѣть (зам. плетѣ), учѣтель, хрѣстѣтель, губѣтель, губѣтельство, весѣльше, чѣльнійший, мѣжеть (зам. мѣже).

б) небѣсний, вѣсті, вѣзті, пекті, пекчі (печі), мѣсті, меж, грѣб(с)ті, грѣбці, мѣрем, кѣпсько, кѣндюх, пѣлем, нѣсті, конѣм, текті, текчі, землі, лицѣм, ножѣм, чебрій, чебрѣць, чепляти, пѣчѣрський, клѣчем, щѣбля, щѣбѣль, дощѣм, душѣвний.

в) бѣз, небѣс, бѣдрѣ, бѣдра, веслѣ, вѣсла, весна, на вѣсну, пѣревѣсла, пѣкло, намѣт, мед, ребрѣ, рѣбра, курѣй, лѣд, лѣт (лѣоту), плѣн, клѣй, соловѣй, сѣстра, сѣстри, людѣй, гостѣй, очѣй, счѣзнуги, чѣпкій, щѣдрий.

Коли в поданих словах замість е буває чути у Вас і, е, іє або ю, юо, юї або інші які голосові або двозвуки, то подайте більше прикладів.

§ 29. В наступних і інших словах звичайно чути і замість е, але є говірки, де на місці і чути інші голосові або двозвуки: або

е, іє і т. п., або ъо, ю, юо, юі і т. п. Які власне голосові або дзвозуки чути у Вас замість і в таких, напр., словах як: ма́тір, папа́ір (при папе́ру), ми́хїр (при ми́хєра́), пі́рце, пі́рнач, по́трібно, за́дірка, за́гні́т, Не́стір (при Не́стера), Олѣ́хвірко, тре́тїй день, си́ній по́яс, ве́чірній, лі́тній, того́бічній, о́чіпка і о́чіпок, пани́чівський, ка́мінний, зу́сіль, ві́дсіль, в ні́м, в йі́м, о пї́м, о сі́м, о всі́м, о тво́ім, на тре́тїм, на си́нїм, о чі́м, на ва́шім, на чу́жім, йі́й, в нї́й, в сї́й, о сї́й, о пї́й, на тво́їй, на тре́тїй, в си́нїй, на ва́шїй, на чу́жій, на кра́шїй ха́ті і т. п.?

§ 30. Чи не вживають у Вас в 3-м і 6-м відмінку мн. в деяких випадках замість звичайніших кінцівок **-ям** (ам), **-ях** (ах), кінцівок **-ем** (ем) і **-ех** (ех) і теж замість **є** (або **е**) інших яких голосових?

а) Чи не скажуть, напр., у Вас: зам. сіням і т. п., сінем, сінем, сінім, або сіньом, сінюм, і так само ворóтем, ворóтем, ворóтїм або ворóтьом, ворóтюм; чобóтем, чобóтем, чобóтїм або чобóтьом, чобóтюм; штáнем, штáнем, штáнїм або штáньом, штáнюм, штáнюом; двéрем, двéриєм, двéрїм або двéром, двéрїом, двéрїу́м, двéрум; а далі ще: кóнем, кóнем, кóнїм, кóньом, кóнюм; лю́дем, лю́дем, лю́дїм, лю́дьом, лю́дюм; гóстем, гóстем, гóстїм, гóстьом, гóстюм; гўсем, гўсем, гўсїм, гўсьом, гўсюм; мерцѐм, мерцѐм, мерцїѐм, мерцї́м, мерцѝ́ом, мерцѝ́ом, мерцїѝ́ом, мерцї́юм, мерцї́у́м, мерцїю́ом, мерцїю́ом і т. п.?

б) Чи не скажуть так само замість в сінях і т. д., в сінєх, в сінєх, в сінїх, в сіньох, в сінюх...

§ 31. В деяких випадках і в відкритих складах, що кінчать ся на **е**, це **е** мінить ся в одних і тих саме словах, при певній одміні їх, здебільшого в **і** також в **и**, але по говірках замість **і** чути **е**, **іе** і т. п., а часом навіть і **ю**, **юо** і т. п.

Які власне голосові або двозвуки чути у Вас в наступних словах? чи чути і або інші голосові в словах:

а) лі́тати (але лєтѣти), виті́кати (але төктї), замі́тати (але мєстї), випі́кати (але пектї), нарі́кати (але ректї) і т. п.?

б) помірати або помирати (при помёрти), підпірати або підпирати (при підпёрти), здірати або здирати (при здёрти), стірати або стирати (при стёрти), застіляти або застилати (при застеліти), і теж збіраю або збираю (при зберу), повипіраю або повипирарю нматте (при перу від прати).

в) виві́рчувати (при виве́ртити), погрі́бачка (при гре́бті), на-

бріхувати (брехати), підперізувати (підперезати), очікувати (чекати), вичісувати (чесати), випліскувати (плескати), заплітати (плести).

г) повнісенський (при повнєсенський), білісенський (при білєсенський), сьвіжісенський (при сьвіжєсенський), і теж тихісенський (при тихєсенський).

§ 32. Чи **е**, чи **о** вживають у Вас в наступних словах:

1) Чи скажуть у Вас **е**, чи **о**: окрёмий чи окрёмий, заверюха чи заворуха, джерело чи джорело, лєскотіти чи лоскотіти, гон чи он, бубен чи бубон, човен чи човон, півен чи півон, сосен чи сосон, дєнце чи донце, волокєнце чи волоконце, сукєнце чи суконце, вўзел чи вўзол, посєл чи посол, шўгєл чи шўгол, магєль чи маголь, цєгєльня чи цєгольня, містєчко чи місточно, гнїздєчко чи гнїздочко, пекєльний чи пекольний, мйакєнький чи мйаконький, лєгєнький чи лєгонький, тихєнький чи тихонький, тєс чи тос, добрєс чи добрєс, малєс чи малєс, убогєс чи убогєс, тїхєс чи тїхєс, тєї чи тєї, тєю чи тєю, і теж мєї, твєї, свєї, мєю, твєю, свєю замість моєї, твоєї, своєї, моєю, твоєю, своєю і т. п.?

2) Чи скажуть **о** чи **е** (**и**): осьє, осьє, осьдєчки чи гєздо, гєздєчка, ондє чи гєндє, гїндє; тобї, собї чи тєбї, сєбї, лободє чи лебедє, пїпїл чи пєпєл, полїн чи пєлїн, лопух чи лєпух, зозўля чи зєзўля, сокіра чи сєкіра, вўголь чи вўгєль, кўхоль чи кўхєль, вогонь чи вогєнь, вікєнце чи вікєнце, Мєхтєд чи Мєхєд, віхєть чи віхєть, горобєць, воробєць, воробєй чи верєбєй; в прислівках: ясно чи ясєнє, шїро чи шїрє, дєбрє чи дєбрє, мєрно чи мєрєнє, вірно чи вірєнє, шїльєнє чи шїльєнє і т. п., і теж в прикметниках: дєбрєго, дєбрєму чи дєбрєго, дєбрєму; дєбрєї, дєбрєю чи дєбрєї, дєбрєю і т. п.?

О.

§ 33. В словах, перенятих з інших мов, в українській мові часто замість тих звуків, що є в чужих мовах, вживає ся **о**.

а) Чи не кажуть, напр., у Вас: оконом чи окоман, Олена, Омельян, Омелько, Охрім, Остап, Овсій, Олєхвір, ордань і т. п.?

б) Чи не скажуть так само: отлас, оксаміт, орєнда, орєндар, осавўла, отаман, онїж, омвон, олтар і овтар (і вївтар), Олєкса, Олєксєндєр, Опавас, Огїй, Онїсько, Овдїй, Оврам, Овєрко, Оксєнь, Оксєна, Онтїн, Ондрєй, Одам; комора і т. п.?

в) Чи не кажуть теж: кропїва, збрєа чи збрєа, рокїта і т. ін.?

§ 34. Чи не вимсвляють у Вас замість **о** яких інших голо-сівок, а власне:

1) **о—а**. Чи не вживають у Вас часом **а** замість **о** без наголосу, надто тоді, як в складі є побіч **а** або **я**?

Чи не скажуть, напр.: сачевиця чи сачавиця, гаразд, кажан чи хажан, ганчар, хазяїн, халіява, багатий, багач, багато, багацько, паламар, канати (але сконати), каралі (зам. коралі), подабати (але сподобати), прашати (але простіти і проща), ламати (але ломіти), помагати (але допомогти), доганяти (але гоніти), випроваджати, випровадити (але провдити), потапати (але топітись), мачати (але мочіти), качан (але котіти), виростати (але рости), шкаралупа чи шкаралуща, шкарупа але й шкорупа; загалом (як польське zgoła), але глій?

2) **о—у**. Чи не чути у Вас **у** замість **о**?

а) Коли **о** стоїть без наголосу, то чи не скажуть замість нього **у** в наступних і до них подібних словах: яблуко, будяк, парубок, куму́, туму́, білumu і т. п.; пужар, пулювати, гудувати, напувати, мурдю́ і т. д.; сукіра, Супру́н, гулу́бка, угонь, убід, тубі, субі, субо́ю, урати, упіа́ть, кулу чо́го, вулі́, куні́, вунá або уна́, вуно́, вуні́, пузвудати, охоту́ю, злогу́, такoгу́, в убoх, тув(г)ді́, і теж: пурá, кутел, угуждати, лубудá, му́його, сву́його, тву́його, ву́жина, дурoжка, гурішо́к, вуго́нь, убжірство, крува́вий, чу́дувік, кунупе́ль, курoв, дуро́г, пусі́яти, бурoзeн, бурoд, хурoшний, ву́да, ву́лами, буга́тий, ду́ліна і т. п.?

Чи не чути часом замість **у**, що заступає **о** без наголосу, **уо**: вуола́, куорoв, дуорoг, пуоря́док, куорі́ння і т. п.?

б) коли **о** стоїть під наголосом, то чи не скажуть замість нього так само **у** або **уо**: шку́ра (зам. скоро), ўлинь (зам. олень), вўсінь (зам. осінь), пўрша (порхавка), Супру́н.

3) **о—е, и, і**. Чи не чути часом замість **о** голосових **е, и** або **і**? чи не скажуть напр.: кеса́ зам. коса́; вісінь (oсінь), кіні́ (ко́ні), килива́тись, лі́дка; мні́го, піра́, скі́ра або шку́ра (зам. скoра — ску́ра).

§ 35. В багатьох випадках українське **о**, здебільшого корінне, що майже ніколи не випадає з слів, коли воно стоїть в закритих складах і на кінці відкритих складів, за якими йдуть склади з голосовими **е, ю, о**, що часом випадають при одміні слів, здебільшого переходить в **і**, напр.: віл, кінь, ніж, і теж кінець (зам. ко́нець) і кінця́, вікон і вікно́, діюк і дійка, візо́к і візка́ і т. п.; але є багато говірок, власне північних (в Поліссі і Підляссі) і південно-західних (за Карпатами), де замість **і**, що заступає голосовий **о**, уживають інших голосівок і двозвуків, як-от: **и, е, у**, іноді **е, ю**, і також **оо, уо, уе, уи, уі**, а іноді теж **іе, юе, юи, юі** і т. п. Однак буває, що таке **о** не переходить в інші голосові або дво-

звуки, або часом переходить, а часом ні, як напр. в словах: обвѣсти, мостити, бстрий, але міст, вістри́, о-вѣс але вівса́, вивса́, і т. п., овця́ і вівця́, вивця́ і т. п., але овѣцѣ, хоч подекуди говорять і вувѣць, орѣл і орла́, хоч в де-яких говірках вірла́, вирла́ і т. п., говорять також в одних і тих самих говірках одобрѣти, одібрѣти, відобрѣти і відібрѣти і т. п. Просимо зазначити як найбільше таких випадків:

Але в де-яких словах, і в яких власне, чи не зістає ся завжди таке **о** не міняючись? напр., чи не кажуть: бстрий, бстрів, обложити, мостити, гостити, дббрий і т. ін.?

§ 36. Зазначений в попереднім § перехід **о** в інші звуки буває і тоді, як воно стоїть на початку слів, і тоді, як воно в середині після шелестових:

1) Як початкове **о** переходить в **і**, то воно звичайно приймає назвук **в**: він, вісь, вісна, вільха, вічко, вівця́, вікно́, вівса́ і т. п. Замість **і**, що заступає початкове **о**, в цих і до них подібних словах чи не чути у Вас інших звуків? чи не кажуть, напр.: **вин**, **вивця́**, **вен**, **вевця́**, **вун**, **вувця́**, **вюн**, **вювця́** і т. д.?

А коли **о** не переходить у Вас в інші звуки, то чи зістає ся і при нїм назвук **в**: **вон**, **вовця́** і т. п., чи можливі й інші назвуки **й**, **г**, напр.: **йон**, **говса́** або ще які? або ж **о** чути і без назвучних **в**, **г**, **й**, і т. д.: **он**, **овця́** і т. п.? В тім разі, як **о** переходить в інші голосові, то чи завжди буває назвук **в**, чи часом не буває, або **в** заступає інший шелестовий? чи не кажуть, напр., у Вас **ун**, **увця́**, **укно́**? Чи не скажуть також **юн** (се-б то **йун**) зам. **вун**, **гукно́** зам. **вукно́**, і т. п.?

Коли на голосівки, що заступають **о** в подібних випадках, припадає наголос, то замість них чи не буває у Вас яких двозвуків, з наголосом на першому або другому голосовому? чи не кажуть, напр., у Вас: **вбон** або **вобн**, **вфон** або **вубн**, **вфен** або **вуен**, **вфін** або **вуін**, **вфін** або **вуін**, **вфен** або **вюен**, **вфін**, або **вюін** і т. д.? Чи не вимовляють у Вас таким способом і інших слів? Чи не чути так само двозвуків і на місці ненаголошеного **о**, з виразнішою вимовою першого або другого? чи не скажуть напр.: **воовця́** або **воовця**, **вуовця́** або **вуовця́**, **вуевця́** або **вуевця́**, **вуивця́** або **вуивця́**, **вюевця́** або **вюевця́**, **вюівця́** або **вюівця́** і т. п.?

2) Коли **о** переходить в **і** в середині слів після шелестових **л**, **н**, **д**, **т**, **з**, **с**, ці шелестові іноді не мйакнуть ся, а іноді мйакнуть ся. Уважайте на це і зазначте, чи кажуть у Вас, напр.: **лцій** (лій), **ялзівка**, **нзїс** (ніс), **півнцій**, **дцій**, **радційсть**, **стїл**, **ластційка**,

зѣрка, зѣрки, сѣк, сѣль, спосѣб і т. п., чи скажуть лѣй (лїй), ялівка, нѣс (носа), півнѣч, дѣм, радѣсть, сѣіл, ластівка, зѣрка, зѣрки, сѣк, сѣль, спосѣб і т. п.?

Може в одних випадках у Вас кажуть так, а в других інак? Може бути, що означені шелестові вимовляють ся завжди твердо, а може бути й так, що коли за і стоять тверді шелестові, то воно вимовляє ся м'яко, напр. нѣздра, нѣготь зам. нѣздра, нѣготь і т. д., а коли м'які, то твердо, напр.: злисть, радисть, тилько, сіль замісь злѣсть, радѣсть, тѣлько, сѣль.

Після б, в, п, м, р, г, к, х чи завжди лишає ся і замість о, чи часом чути і и, найбільше як нема на ньому наголосу? Чи не скажуть, напр.: рилля зам. рілля, гиркій зам. гіркій і т. п.?

З) Коли у Вас замість і, що заступає о, вживають інших голосових або дзвуків, то яких власне, і коли бувають голосові, а коли дзвукі?

а) Чи не чути, напр., замість і якого одного голосового і тоді, коли він під наголосом, і тоді, коли без наголосу? чи не кажуть, напр., у Вас: обійстѣ, бѣльш, чобит, спасѣби, і бѣльше, бик (бік), биль, явир, визком, вил, двир, дзвин, вѣйсько, клопит, підкова, пист, спид, пѣзний, нѣмич, мисток, мист, миль, рижкі, щѣристь, рид, риг, рив, кисткі, килка, кинь, покѣс, кѣкиль, гиркій, гірко, гисть, макогѣн, вѣхид, тхир, самохѣть, на білим, на білий, ялівка, плит, злисть, лѣй (лїй), півнѣч, нѣч, гнѣй, нѣс (носа); радѣсть, дѣм (дім), жидівка, дѣйка, ластівка, стил, на тим, на тий, вѣазив, зиркі і зѣрка, возѣв (возів), вѣсив, спосѣб, сик (сік—соку), росѣл, сіль і т. п.?

Замісь и чи не вживають у всіх цих словах так само раз-у-раз інших голосових: або і, або е, або у, або ю? може в одних словах у Вас чути один з тих голосових, а в других другий, так що в тому ж самому слові раз буває і, а другий раз и або е, і теж у або ю? нарешті, може, в де-яких з тих слів і в словах до них подібних о не міняє ся? На всі такі випадки подайте більше прикладів.

б) Замісь простих голосових під наголосом або без наголосу чи не чути у Вас у всіх показаних випадках яких дзвуків, з наголосом на 1-му або на 2-му голосовому, або з виразнішою вимовою одного з голосових, а власне: оо, уо, уе, уи, уі, юе, юи, не, напр.: вбоо або вооб; вѣоо або вуоб, вѣел або вуел, вѣил або вуіл, вѣіл або вуіл, вѣел або вуел, вѣил або вуіл, вѣел або вѣел? чи не

скажуть так само *йвоор, йвуор, йвуер, йвуир, йвуір, йвюир; йвьер* і т. п.?

Може ті або інші двозвуки бувають у Вас *тільки під наголосом*, а без наголосу замість *о* бувають тільки які прості голосові: *і, и, е, у* або *ю*, напр.: *зуёрка, зуірка* або *зіерка*, але *зуркі, зорók* і т. ін.?

Коли так буває у Вас, то подайте приклади, зазначивши, які власне двозвуки чути під наголосом і які без наголосу. Може у Вас чути різних двозвуків і різних простих голосових? В такому разі дайте більше прикладів, показавши, які власне бувають у Вас ріжниць, коли вимовляють слова вищепоказані в пункті а), так і інші слова, що до них подібні.

У.

§ 37. Чи не скажуть у Вас часом замість звичайно вживаного у яких інших звуків?

1) *у—ю*. Чи не чути у Вас *ю* замість *у*: *юлонька* зам. *ўлонька*, *ютренья* зам. *ўтренья*, *юшка* (рос. *уха*), *юха*, *пся-юха*, *зюзюлька* зам. *зузўлька*, *пазюр* зам. *пазур*, *цілювати*, або *цюлювати* зам. *цілувати* і т. д.?

2) *у—о*. Чи не скажуть *о* замість *у*: *окріп* зам. *укріп*, *окруха* зам. *укру́ха*, *опір* зам. *упір*, *обрус* зам. *ўбрус*, *осьміхнутись* зам. *уосьміхнутись*, *одуд* зам. *ўдод* і т. п.?

3) *у—в*. Чи не переходить у Вас *у* без наголосу в *в*, чи то коротке *ў*, найбільше коли *у* буває прийменником або стоїть на початку слова. Чи не кажуть, напр.: *в нас багáто*, *грошей в його дово́лі*, *поі́хав на Вкраїну*, *вже зам. у́же*, *вб́йти*, *вбо́гий*, *вв́язати*, *вв́ільнити*, *вга́дати*, *вгладі́ти*, *вда́рити*, *вде́ржати*, *вда́ча*, *вздрі́ти*, *вкра́сти*, *вкороти́ти*, *вме́рти*, *вмі́ти*, *на-вмі́сне*, *впі́тись*, *вродлі́вий*, *врожа́й*, *вряд*, *всіді́ти*, *вслу́говувати*, *вчу́ти*, *вчі́ти*, *вчі́тель*, *навчі́ти*, *вчині́ти*; *завва́жити*, *навчі́ти* і т. п.

38. *у—і*. Чи не кажуть у Вас в де-яких словах *і* (а часом і *и*) замість *у* (і теж у що з *о*)?

Чи не кажуть, напр.: *в глі́б*, *глі́бший*, і теж *глібо́кий* зам. *в глүб*, *глү́бший*, *глүбо́кий*, *па́рібок* і *па́рібка* зам. *па́рубок* або *па́робок*, *за́ліб* зам. *за́лүб* із *за́лөб*, *орі́жжа* зам. *ору́жжа*, *фі́рман*, *фі́ра*, *шкі́ра*, *шкі́рка*, *огі́рок*, *гі́льтяй*, *дібро́ва*, *каді́б* зам. *кадүб* із *кадовб*, *піть* зам. *путь*, *сі́м* зам. *сүм*, *жмі́т* зам. *жмут*, *кі́чма* зам. *кү́чма*, *на́міл* (*на́мүл*), *каламі́тний*, *за́між*, *бі́йний*, *ма́біть*?

Чи кажуть кульга́ти? і як скажуть при тому: шкатульга́ти, шкати́льга́ти чи шкати́льга́ти? чи не скажуть так само часом і замість ю, напр.: кліч зам. ключ, бріх зам. брюх, брух?

Сполучення голосівок з шелестівками л і р.

§ 39. В українській мові, як і в великоруській, уживають так званої повнозвучности, себ-то складів, що між двома шелестівками мають ся, і складають ся з двох о або двох е з шелестівкою р або л посередині, а власне: **оро, ере і оло, еле**, напр.: **борода́, пірох, горі́х; се́редá, че́реп, бе́ре́за; голо́ва, го́лод, ко́лба, мо́локо, по́лба; жо́лоб (або жо́луб), селезе́нка, ожеле́диця, щеле́пи і т. п.** В церковно-слав'янському язиці у всіх подібних випадках на місці означених складів бувають звичайно склади **ра, рѣ і ла, лѣ**, напр.: **бра́да, срѣ́да, гла́ва, млѣ́ко, слѣ́зена і т. п.** В вел.-руськ. яз. подібують ся так само слова, де, як і в церк.-слав., чути часом **ра, ре і ла, ле**; але в укр. мові в подібних словах чути звичайно **оро, ере і оло, еле**.

Чи кажуть, напр., у Вас наго́рба (в. руськ. награ́да, польськ. nagroda), со́рбмити, со́ром (в. русс. сра́мить, срам), бо́рошно (в. руськ. з ц. слав. бра́шно), во́рогува́ти, во́рог (в. рус. враждо́вать, враг), хо́робрый і хра́брый (в. рус. тільки хра́брый), охорóбна, охороня́ти, (в. рус. охра́на, охра́няют), пере́горба (в. рус. прегра́да), пере́пона, (в. рус. препона), се́редній, се́редина, пе́ред (в. рус. сре́дній, сре́дина, пред і разом з тим се́редній, се́редина, пе́ред), че́рез (в. рус. чрез і через), голо́вний (в. рус. гла́вный), со́лодкий (в. рус. сла́дкий і соло́дкий), воло́діти (в. рус. вла́дѣть), обо́лок (в. рус. о́блако), до́лбня (ц. слав. длань, в. рус. ладо́нь) і т. п.

А про те і в укр. мові є кілька слів такого роду з **ра, ре, ла, ле**. Чи не скажуть, напр., у Вас опрі́ч во́рог, во́рбжий, мо́рба, мо́рбчити, пі́рох, ко́рбль, го́лос ще (з деякою одміною в значінні слова) вра́г, вра́жий, мра́ка, мра́чити, пра́х, кра́ля, глас?

Але є й такі укр. говірки (у так званих Лемків, в Карпатських горах, в Австрії, коло Словаків), де досить часто вживають **ра, ре, ла**, замість **оро, ере, оло**. Кажуть, напр., дра́га зам. до́рба, вран зам. во́рон, бре́г зам. бе́рег, бла́то зам. бо́ло́то, гла́ва зам. голо́ва, плани́на зам. по́лонина і т. п. Чи не подибує ся у Вас цих і до них подібних слів з такою ж вимовою?

§ 40. Замість о і е в **оро, оло і ере, еле**, і теж замість цих складів чи не подибує ся у Вас ще й інших голосівок або складів?

А) Чи кажуть, напр., у Вас вблот або вѣлет, і теж вѣлеть, полбвня або пелѣвня, полоскати або пелескати, і теж воровій або веревій (зам. горобець)?

Б) Чи не переходять також часом одні кінцеві голосівки складів **оро, оло, ере, еле** в інші голосівки?

1) Чи скажуть у Вас, напр., витеріблювати або витерієблювати при **терєбити**; підперізувати або підперієзувати при **підперезати** і т. п.?

Чи не кажуть приволікти або приволієкти або виволєкати, волічі або волєчі, зам. **приволокти, виволокати, волочі**?

Чи не чути виполіскувати або виполієскувати зам. **виполбскувати** і т. п.?

2) Чи не кажуть у Вас замість **вб́рог, порб́г, обоб́г, борб́зд, борб́н, дорб́г, сторб́н, ворб́г, борб́дка, дорб́жка, ворб́течка** і т. п. — **вб́ріг, порі́г, порі́г, пору́г, порю́г, поруі́г, поруі́г, порюі́г**, або ще як-неб.. і так само **оборі́г, обоб́г і т. д., борі́зд, борі́зд і т. д., борі́н, борі́н і т. д., дорі́г, дорі́г і т. д., сторі́н, сторі́н, і т. д., ворі́т, ворі́т і т. д., борі́дка, борі́дка і т. д., дорі́жка, дорі́жка і т. д., ворі́течка, ворі́течка і т. д.**?

Чи не вимовляють у Вас замість **б́рег, берэ́зка, п́ред, черэ́дка; б́ріг, б́риг, б́руг, б́рюг, і т. п.; бері́зка, бериз́ка, беру́зка, берюз́ка, бері́зка бері́зка, беру́зка, беру́зка, беру́зка, беру́зка і т. п., теж берэ́зка; пері́д, перид́ і т. д., чері́дка, черид́ка і т. д.**?

Чи не чути також замість **голб́вка, голб́вонька, вб́лос, болб́г, солб́мка і т. п., щоб казали голі́вка, голі́вка, голу́вка, голу́вка, голу́вка, голу́вка і т. ін; і теж голі́вонька, волі́с, болі́т, солі́мка і т. д.**?

Подайте як-найбільше прикладів, коли чути таку вимову подібних слів.

§ 41. Чи не подибує ся у Вас до себе подібних слів, що з них одні мають повнозвучність, а другі мають тільки склади **ор, ро, ер, ре і ов** (замість **ол, ло, ел, ле**)?

1) Чи не скажуть, напр.: **пб́рох, поро́хн, пороші́ти** при **пб́рхавка, пб́рша; поросі́к, порсі́к** (дика свиня); **порб́снути** при **пб́рснути, пб́рскати; пб́рський кінь; пб́кором** при **кормі́ти; коро́шні і крб́шня** (низина, долина); **смб́род і смб́рід** при **смерді́ти; мб́рти, мре́ць і мерб́ти; дж(ж)ерел́о і горла́ха** (яма), і теж **гй́рло** (глибока дірка в землі); **гй́рло** (річне) і **гб́рло, смб́река** при **смерка́ти; че́рево, череві́к, череві́ак** при **чб́рва; тб́рен, -ену** при **терно́вий; терб́бухи і тб́рухи** (тельбухи); **терб́ти і тб́рти, перб́ти і пб́рти, же-**

ре́ти і же́рти; верве́чка (і теж ворве́чка, вурве́чка) і вере́вка; сте́рво і сте́рево; ше́рхнути при ше́рех, ше́реш, ше́рен(ь), се́рен(ь); че́рег при че́рга; толочи́ти, толокти́ або толочи́, толока́, толокно́ і товкти́ або товчи́; по́лоз, поло́ззя при повзти́, по́взати, півзина (і плазува́ти), відволóга, óдволож, во́логкість при во́(в)хкість, во́(в)хкий (і теж вла́гкість і одлі́га); колоба́ня, колоба́вина при кова́бня; зо́лówka при зо(в)ви́ця; чо́лбники зам. чо́вники; джолóнка при джов́на або жо́вна; шелéпнутись при шлéпатись або шльóпатись; челе́н зам. член; келе́новий зам. кле́новий або клино́вий, і т. п.?

2) Як вимовляють у Вас ще такі слова:

а) Чи кажуть: сто́кроток (рослина), сто́кроть, три́кроть, кроть-його-ма́, чи стократ і т. ін.?

б) Чи скажуть: серебро́, серебри́ти, чи сре́бро, срі́бро, сріе́бро, срі́бло, сріе́бло; серебри́ти, срібри́ти, сріе́бри́ти, срі́бли́ти, і теж срі́бний, сріе́бний і т. ін.?

в) Чи кажуть теж: борня́, боро́нити, бра́ма (зам. бра́на); мре́ць, ме́рти, мо́рити, ми́ршавий, мо́ро́ка, мра́ка?

г) Чи кажуть: глэ́зка і селэ́зка, або селезі́нка?

д) Чи кажуть: зо́лото, зо́лотий, зо́лотити, позоло́та і зло́то, зло́тий, позло́та, позлі́тка?

§ 42. В українських словах, відповідних в. руським і польським словам, що мають склади ол, ел між шелестівками, замість л звичайно вживають в або ў. Чи кажуть у Вас, напр., вовк, повний, стовп, товкти́ або товчи́, жо́втий, жо́вч, чо́вний, шовк, шово́ і т. п., чи воўк, поўний і т. д.? чи не скажуть теж по́вен, чо́вен і т. п.?

Чи не викидають в, вимовляючи слова в роді: со́нце зам. со́внце, со́няшний, мо́ва зам. мо́вва, во́хкий зам. во́вхкий, зовзі́стий зам. зоўзі́стий, каби́ця, коби́ця зам. ко́вби́ця, ко́блик зам. ко́вблик, ко́дра зам. ко́вдра, ко́мір зам. ко́внір і т. п.?

Чи може в подібних словах л часом не переходить у Вас в в? чи не кажуть, напр, у Вас: відво́лгати, іво́лга, зо́лва, чо́лгати, шкато́лгати або відво́льгати, іво́льга або во́льга, зо́льва, чо́льгати, го́лькоти́ти, шкато́льгати і т. п.?

Може і в інших словах л не переходить в в?

Чи не кажуть у Вас також замість зо́всім, подовни́ці, ка́довб і т. п. зу́сім, полуни́ці, ка́дуб або ка́діб і т. д.?

§ 43. Чи не знати у Вас в де-яких словах зі складами ро, ор, ре, ер; ло, ов, ле, ев між шелестівками, заміни́ о через е або и і е через и, і часом також переходу о і е в і; о в у; е в а

і т. п., та ще до того перестанови тих голосівок на інші місця при шелестівках **р** і **л**?

1) Чи кажуть, напр., у Вас: бровá, брóви, брові́; дрóва, дров (дрів), дрожч, дрóжчі (або дрíжчі, дрíжджі); кров, крові́, крова́вий або кру́вaвий; кро́товина, крот (або крі́т), кротá; о́строва, острóвина або острі́шина, встро́мити, броні́ти або бру́нїти і бру́нька і т. п.? або-ж може поруч з такою вимовою цих і до них подібних слів, або навзамін такої їх вимови, ці і до них подібні слова вимовляють ся у Вас інакше, в роді, напр.: бриві́ (брові́—2-й відм. одн.), бривáми, чорнобрíвець, чорнобрíвий або чорнобрéвий, о-бриві́ (брові́), і теж бíрва або о-бе́рво (бровá), о-бирві́ або обéрва (брові́); дривá або дирвá, дрва; дрижч, дрижа́ти або држа́ти, дрижа́кі, дригті́ти, дрига́ти, дримті́ти або тримті́ти, здригну́тись, дриглю́вина; дриглі́; і теж дрегові́на або драгові́на, дреглі́ або драглі́; криві́, кривáвий або крва́вий, кривáвиця, кривáвити, і теж кирва́ або керва, кирви, кирва́вий або керва́вий, кирва́виця або керва́виця; крва́вий; крет, креті́чина, креті́чий, і теж керті́чина, кертові́на, керті́ця або кирті́чина, киртові́на, кирті́ця; остéрва або осі́рва (зам. острóва), хорба́к зам. хроба́к, стремі́ти, брені́ти, брині́ти і т. п.? чи не скажуть у Вас також крі́хта, крі́шка, криші́ти, крихкий, крехкий, і теж покриші́ти або навіть покші́ти і т. п.?

2) Чи кажуть варло́кий, воркотáти, го́рло, горла́ха, го́рлиця, корно́сий; ко́рпати, розко́рпати, корнисáти, корпіння; корх, скорóба, хорля́вий, мо́рхати, мо́рха, мо́рга, або му́рга, мо́рщити, морщóк, морща́к, по́рхавка, по́рша або пу́рша, торка́ти, то́рсати, то́ргати, котóрхати, коту́рхати, коту́рсати; торха́тий, то́рхати, торх, торхі́вка; то́рбати, то́рбі́чити, сторч, сторча́к і т. п.? чи, може, кажучи так, разом з тим кажуть ще: вирло́кий, ві́рла, гі́рло, гі́рло, гирта́нка, гі́рлиця, гі́ркати і теж гарі́кати або гару́кати, гарча́ти; кі́рпа, кирпа́тий, кирса́тий; кі́рпати си, кописáти; скерóба, кирх; хі́рлявий, хі́рний, мі́рха або ме́рха, мі́рхати те саме, що й мервяти, мі́ршавий, ми́рща́к; пі́рхати; при́гирщ; ті́рса; котирга́ти, термо́сити, тирмо́сити; терх і тирх, те́рхати або ті́рхати; терхі́вка, тирха́вити, тирха́тий, ті́рба, те́рбати, те́рбі́чити, ті́ргати, стирча́ти і т. п.? чи не кажуть у Вас також кі́рста (скринька з видовбаної колоди), сті́рга; ке́рма або кі́рма, керма́нич або кирма́нич, кермува́ти або кирмува́ти і т. п.?

3) Чи кажуть у Вас гре́міти, хрест, хребéт, тревóга, трева́ти, стрева́ти і т. п.? чи скажуть також грі́мати або грімaти і гирмі́ти, христ, хрища́ний, криж і крижі́, хрибéт, тривóга, трівóга або тер-

во́га, і теж трво́жити; трива́ти, трва́ти, стрива́ти або тріва́ти і стріва́ти, і теж ги́рміти, кирсти́ти, крсти́ти і хирсти́ти, іршчі́нне, хирбе́т або ги́рбе́т, терво́га і т. п.?

Чи кажуть також крені́ця, крини́ця або керни́ця, кирни́ця; те́льбухи або те́рбухи і т. п.?

4) Чи кажуть: верх, де́рти, же́рти, джер або джу́р, жу́р, же́рдка або же́ртка, ме́рва, ме́рвити, сме́ркати, те́рти, терло́, терни́ця, це́ркати і т. п.? або скажуть у Вас ви́рх, ві́рх, зді́рство, джи́р або чи́р; ненажи́рливий, обжи́рство, або теж обжа́рство, гри́дка (зам. же́рдка), ми́рвити, зми́рх, ти́рло, три́ни, ти́рса, ці́ркати і т. п.?

5) Чи кажуть у Вас: ло́жка, бло́ха, я́блоко або я́блуко, про́гло́нути, жло́кнати, по́гло́пити, ло́ском і т. п.? чи скажуть теж ли́жка, бли́ха, я́блико або я́блоко; я́бличко; гли́тати або гливи́тати, гли́тати, гли́мати, гли́нути, ли́гнути, ли́гати, ли́кати при кова́ти, по́гли́пити, ли́щати, ви́ли́скувати, ли́щак.

6) Чи скажуть у Вас: зо́льва або зо́лва, зовзі́стий, по́льх або по́вх, відво́льгати (і відві́льгати), відво(ль)хка́ти, во(ль)хкий; во́льга або іво́лга, іво́ла; іво́ва, іву́ла; го́льчати або го́лчати, го́лькотати або го́лкотати, шко́тольгати або шко́тульгати і т. п.? чи скажуть також віде́льга або одлі́га, одлі́гати; іви́лга, іви́ль або іви́ла; ги́лчати, ги́лкотати, ги́лкотні́; шкательга́ти, шкательга́ти і т. п.?

Чи не скажуть опрі́ч того тлу́чок при товка́ч, длу́бати при до́вба́ти, злу́кто або жлу́кто при зольни́ця або зільни́ця, жлу́нок (шлу́нок) і т. п.?

7) Чи кажуть у Вас сле́за або слю́за, слези́ть; гле́зка, гле́зна, глев́кий, блеску́чий, з бле́ску; ле́стка, переле́сник, обле́сливий, обле́сник і т. п.? або скажуть також сли́зить, сло́за і наві́ть сольза́, солза́ або силза́, силза́, сивза́, сиза́; гли́взявий або гли́зявий, блиску́чий, бли́щати, і́льше, і́льше або льще́, і́льщи́ця, блі́мати; облі́сник, облі́ясник, обі́ясник і т. п.?

Зникнення і з'явлення голосівок.

§ 44. Чи заховують ся у Вас голосівки о, е, а, і в середині таких слів: чи кажуть лба, лбо́ві, лбо́м, на лбі́, лобі́, лобі́в, лоба́м, лоба́ми, на лоба́х, і теж ро́та, ро́тові і т. д., со́ну (рослина), со́нові і т. д., ле́виця, ле́ва, ле́вові і т. д., ле́ну або льо́ну, ле́нові або льо́нові і т. д., за́яця (за́йця) або за́їця, за́яцеві або за́їцеві

і т. д.? Чи не чути, щоб і в інших подібних словах заховували ся означені голосівки?

§ 45. Чи зникає, чи зістає ся голосівка в таких випадках:

1) Голосівка **я** або **а**:

а) в займенникові **ся**:

чи кажуть, напр., **бо́яти ся** чи **бо́ятись**, **бо́ю ся** чи **бо́юсь**, **взяв ся** чи **взявсь**, **пита́в ся** чи **пита́всь**, **ки́нув ся** чи **ки́нувсь**, **пита́ла ся** чи **пита́лась**, **би́й ся** чи **би́йсь**, **посу́нь ся** чи **посу́ньсь**, **лю́бимо ся** чи **лю́бимось**, **лю́бімо ся** чи **лю́бімось** і т. п.? і **теж несёть ся**, **несёш ся**, **пита́єть ся**, **пита́єш ся** і т. п., чи **несёсь**, **пита́єсь**?

б) в кінцівках прикметників і займенників жіп. роду одн.: **білая**, **сіняя**, **такая**, **сякая**, **тая**, **сяя** і т. п., чи **біла**, **сіня** і т. д.

в) в кінцівках прислівників: **відкіля**, **відтіля**, **відсіля** чи **відкіль**, **відтіль**, **відсіль**?

2) Голосівка **и** або **і**:

а) в кінцівці інфінітиву—**ти**. Чи кажуть, напр., **бу́ти**, **жи́ти**, **взя́ти**, **ходи́ти**, **і́сти** і т. п., чи скажуть **буть**, **жить**, **взять**, **ходи́ть** і навіть **і́сть**? і **теж—води́ти ся**, **пита́ти ся**, **взя́ти ся** і т. п., чи **води́ть ся**, **пита́ть ся**, **взя́ть ся**?

б) в кінцівці часівника **еси** чи скажуть, напр.: **був еси́**, **ходи́в еси́** і т. п., чи **був-есь**, **ходи́в-есь**?

в) в кінцівках вольового способу чи кажуть: **посиді́**, **виносі́**, **приході́**, **бері́** і т. п., чи **посидь**, **винось**, **приходь** і навіть **бер**? І також **посиді́мо**, **виносі́мо**, **приході́мо**, **пропаді́мо**, **бері́мо**, **посиді́те**, **виносі́те** і т. д., чи **посидьмо**, **виносьмо**, **приходьмо**, **посидьте**, **виносьте** і т. д., і навіть **принадьмо-те**, **бермо-те**?

3) Склади **є**, **йо**, і голосівка **е** в таких випадках:

а) чи не скажуть у Вас, напр., го зам. **єго́** або **йо́го**, му зам. **єму́** або **йо́му**? і **теж**: **мо́го**, **тво́го**, **сво́го**, **мо́му**, **тво́му**, **сво́му** або **мо́йго**, **тво́йго** і т. д., зам. **мо́єго**, **мо́йго**, **мо́єму**, **мо́йому** і т. д.? **мні́ зам. мені́**?

б) чи не скажуть ще **тво**, **біло**, **чо́рно** і т. п., зам. **твоє́**, **бі́лоє**, **чо́рное**?

в) чи кажуть у Вас: **була-ам**, **була-есь**, **були-есьмо**, **були-есте** і т. п., чи **була-м**, **була-сь**, **були-сьмо**, **були-сьте**?

г) чи скажуть: **бері́те**, **ходи́те**, **пиші́те** і т. п., чи **бері́ть**, **ходи́ть**, **пиші́ть**, або **бері́т**, **ходи́т**, **пиші́т**?

д) чи чути у Вас: **бі́гає**, **чита́є**, **ма́є** і т. п., і **теж бі́гаєть**, **чита́єть**, **ма́єть**; **бі́гаєш**, **чита́єш**, **ма́єш**; **бі́гаємо**, **чита́ємо**, **ма́ємо**; **бі́гаєте**, **чита́єте**, **ма́єте** і т. п., чи кажуть **бі́га**, **чита́**, **ма** і т. п., і **теж**

бігат, читат, мат, бігаш, читаш, маш, бігаме, чита́ме, ма́ме, бігате, читате, ма́те?

е) чи вимовляють прислівники: бі́льше, ме́нше, гі́рше, лі́пше і т. п., чи більш, менч, гірш, ліпш?

4) Голосівка о:

а) чи не кажуть у Вас вна, вни, замість вона́, вони́? котра́, котрій замість котба́, котбрий?

б) в кінцівці **мо**, в часівниках 1-ї ос. мн., і в вольов. способі чи кажуть: зна́ємо, іде́мо, ме́рзнемо, білі́ємо, кричимо́, хва́лимо, пита́ємо, ріже́мо, рве́мо, малю́ємо і теж іді́мо, ме́рзні́мо, кричі́мо, хва́лі́мо, рві́мо і т. п., чи зна́єм, іде́м, ме́рзнем, білі́єм, кричі́м, хва́лим, пита́єм, ріже́м, рве́м, малю́єм, і теж іді́м, ме́рзні́м, кричі́м, хва́лі́м, рві́м.

§ 46. Чи не зникають ще голосівки в таких і до них подібних випадках, а власне:

1) а або я:

а) на початку слів. Чи не кажуть у Вас: Га́пка, Гау́й, Гапо́н, Горпи́на, Пана́с, Калі́на і т. п. Чи не скажуть ще йкий, йка зам. **який, яка?**

б) на кінці слів: до обі́д, після обі́д зам. до обі́да, після обі́да?

2) и або і:

а) на початку слів: го́лка, гли́ця, гла, гра́ти, гра, грець, Гнат, мня (імня), ма́ти або мі́ти, му, меш, ме, ме́мо, ме́те, му́ть (зам. іму́, іме́ш і т. д.), ська́ти, зга́га, зба́вити, сче́знути, спо́відь, зві́сно, звольте́, зза сто́лу, с ха́ти, ду (зам. іду) і т. п.? Чи не чути ще: йгла́, йра́ти, йти, йду́, йдеш, на **Й**вана, я **й** ти і т. п., зам. ігла́, ігра́ти, іти́, іду́, ідеш, на **І**вана, я **і** ти?

б) в середині слів: пурну́ти і пірну́ти (зам. пори́нути), до́ста, дость, дось (зам. до́сити, до́сять)?

в) на кінці слів: пок, зак, сю́д, ту́д, ке́д або ке́дь зам. по́ки, за́ки, сю́ди, ту́ди, ке́ди? і теж у ві́ч зам. у ві́чі, ч ти зам. **чи ти**; ц гара́зд зам. **ци** або **чи** гара́зд і т. п.?

3) є або е:

а) на початку слів: ще зам. **еще́**, ва́нгедія́ зам. **ева́нгелія́**, Ру-сали́м зам. **Ерусали́м** і т. п.?

б) в середині слів: почка́й зам. **почека́й**, хо́чте зам. **хо́чете**, чля́ддю зам. **че́ляддю** і т. п.?

4) о:

а) на початку слів: горо́д зам. **огоро́д**, гуро́к зам. **огуро́к**, або **огіро́к**, тсе зам. **отсе́**, дда́ти зам. **одда́ти**, **нон**, **ноно** зам. **онон**, **ононо**

